HIMLA MÅNGA KUNGAR

NORDISKA MUSEET

Himla många kungar

FATABUREN 1993

Gustaf Wasa.
Erik XIV.
Johan III.
Christina.
Carl X. Gustaf.
Carl XI.
Adolf Fredrik.
Gustaf III.
Gustaf IV Adolf.

Sigismund.
Carl IX.
Gustaf II Adolf.
Carl XII.
Ulrica Eleonora.
Fredrik I.
Carl XIII.
Carl XIV Johan
Oscar I.

Himla många kungar

Himla många kungar

Historier kring Den Svenska Historien

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1993

FATABUREN 1993
ISBN 91 7108 338 3
ISSN 0348 971 X
Redaktör Hans Medelius
Bildredaktör Eva Dahlman
Layout Börje Reinhold, Bohusläningens Boktryckeri AB
Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denne okänd. Summaries translated into English by Skans Victoria Airey.
Omslaget föreställer Karl XII. Miniatyrmålning på emalj. Nordiska museet (se äv. s. 185).
Tryckt hos Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1993

INNEHÅLL

FÖRORD *Agne Furingsten* 7
GUSTAV ERIKSSON (VASA) *Lars O. Lagerqvist* 9
VASASÖNERNA *Christer Öhman* 87
GUSTAV II ADOLF OCH HANS TID *Christer Öhman* 121
DROTTNING KRISTINA *Christer Öhman* 151
DE PFALZISKA KUNGARNA *Alf Åberg* 171
FRIHETSTIDEN *Lars O. Lagerqvist* 197
GUSTAF III – EN UPPLYST KOSMOPOLIT *Gunnar von Proschwitz* 231
SVENSKA KUNGAR I RIKET, TEKNIKEN OCH NATURVETENSKAPEN *Wilhelm Odelberg* 251
GUSTAV V OCH ÖVERGÅNGEN FRÅN DET GAMLA TILL DET MODERNA SVERIGE *Kent Zetterberg* 279
ENGLISH SUMMARIES 318
LITTERATUR 326
NORDISKA MUSEET 1/7 1991–30/6 1992 329
SKANSEN UNDER 1991 348

FÖRORD

Projektet Den Svenska Historien är det största museiprojektet genom tiderna. Flera skäl har gjort att detta redan innan starten den 21 mars 1993 har väckt uppmärksamhet och debatt.

Det främsta skälet till uppmärksamhet är att projektet sker genom en landsomfattande samverkan. Kärnan i projektet är Statens Historiska Museum och Nordiska museet tillsammans med länsmuseerna. Dessutom medverkar ytterligare några kommunala museer. Till detta kommer en mängd insatser och aktiviteter som sker inom bildningsorganisationer, skolor, bokförlag, folkrörelser och massmedier. Med andra ord är projektet en massiv satsning från en mängd aktörer.

Ytterligare ett skäl till att projektet väckt uppmärksamhet är det stora ekonomiska tillskott som projektets huvudsponsor, AB Tipstjänst, har bidragit med.

Projektet har också väckt debatt för dess ambitioner: att återge historien till invånarna i Sverige. Det har kritiserats för att vara ett nynationalistiskt gigantomaniprojekt, eller för att inte ta hänsyn till resultatet av de senaste årens historieforskning. Andra anklagar projektet för att vara ytligt, eller för att enbart ge ett 'von oben-perspektiv'.

Att i en sådan situation ge ut en årsbok i Nordiska museets årsboksserie med titeln "Himla många kungar", kan antingen betraktas som utslag av naivitet, vetenskaplig självmordsinstinkt eller kvalificerad provokation.

Ingetdera av detta gäller. Den främsta avsikten med boken, liksom utställningen är att i bästa mening vara populärvetenskaplig. Att lyfta fram vetenskapliga fakta på ett lättillgängligt och läsvärt sätt.

Det andra skälet att ge ut en bok med detta innehåll är att visa på den centrala statsmaktens betydelse för landets utveckling. De

politiska beslut som fattades påverkade de mångas situation i både positiv och negativ mening. Den främsta symbolgestalten för dessa beslut har under historisk tid varit regenten, kungen eller drottningen. Därför är det inte speciellt märkligt att dessa ges en framskjuten plats också i hela projektet.

Av detta skall inte dras en slutsats att Nordiska museet eller projektet Den Svenska Historien lämnar de breda lagren av människor genom historien åt sitt öde. I utställningen handlar större delen om just dessa, de 'vanliga' människorna. Även i boken finns de representerade, även om de inte ges främsta platsen just här.

Boken Himla många kungar skall lika lite som utställningen ses isolerat. Den är en del i ett stort projekt där många olika inslag kommer att finnas, allt ifrån specialstudier av ekonomhistorien på mikroplanet i en landsbygdssocken till de övergripande populärvetenskapliga skildringarna av makrokaraktär.

I en tid där historieämnet på nytt hotas av ytterligare nedskärningar i grundskolan genom ett aktuellt förslag av läroplanskommittén, är det viktigt att öka intresset för och kunskapen om historien. Projektet Den Svenska Historien har denna ambition. Detta ligger också bakom Nordiska museets och Skansens årsbok 1993. Vår förhoppning är att både boken och projektet som helhet skall öka både intresset och kunskapen om svensk och internationell historia.

Stockholm i januari 1993

Agne Furingsten
Styresman

GUSTAV ERIKSSON (VASA)

1496–1560

Lars O. Lagerqvist

Vi läsa om Konung Gösta
I Krönike-bok,
Guds underman, vilken bräckte
Tyrannernas ok.
I hävden det första bladet
Hans anlete bär.
Hans bild med det långa skägget,
Så vördad och kär.

Hans hjässa är liksom silvret
i Eskils gemak,
Hans hand har vårt Sverige murat
Från grund och till tak
När faror hans byggnad hota,
När tvedräkt är spord,
Vi höra som sorl ur graven
Hans varnande ord.

Han är ej ett namn, en skugga
Bevarad på pränt;
Det är som vi hade själva
Sett honom och känt.
När mindre vårt land vi älska,
Han framför oss står,
En fader i sorg – med otack
Vi blekte hans hår.

Liksom vid hans knä vi suttit
Kring flammande härd
Och lyssnat till Dala-sagan
Av ångest de späda hjärtan
Knappt vågade slå,
Då spejarnes lansar stungo
I gömmande strå.
(Carl Snoilsky: "Gamle kung Gösta")

Få diktverk är så föråldrade som Snoilskys "Svenska bilder", som närmast utgör en apoteos över 1800-talets nationalistiskt-romantiska och nästan genomgående falska historiebild. Den inleds med den dikt, ur vilken vi här citerat de fyra första verserna – resten går i samma stil. Redan med Snoilsky samtida historiker började revidera bilden av Gustav som "Guds underman" och i våra dagar är vi, anses det, mycket realistiska i vår bedömning av honom. I själva verket är det mycket svårt att frigöra sig från sin egen tid, när man skriver om äldre förhållanden. Nationalismen i modern mening uppstod efter den franska revolutionen och fick sitt verkliga genombrott under 1800- och 1900-talen. Ändå anses Gustav fortfarande på sina håll vara, för att ännu en gång citera Snoilsky, den som grep de motvilliga svenskarna

> På avgrundens rand
> och mot deras vilja gav dem
> Ett fädernesland.

Vad vi däremot inte kan komma ifrån var att han skapade en central förvaltning, något som inte förekommit tidigare och att han genomförde den nya och mera effektiva skatteläggningen, "årliga räntan", som grundades på jordinnehavet (1539). Denna samling av jordeböcker är f.ö. en oerhört viktig källa för historikerna. Det har sagts, att Gustav framför allt var en det praktiska livets man och att han främst "organiserade medeltidshushållningen"; någon teoretiker var han ingalunda. Men resultaten pekade ändå framåt. Man behöver bara jämföra finansväsendet före och efter Gustav, den kraftigt utökade myntningen med dess

Den unge riksföreståndaren på ett silvermynt 1522 – slätrakad så när som på mustaschen. Före 1542 finns inga andra porträtt av Gustav än bilderna på mynten. Kungl. Myntkabinettet. Foto Antikvarisk-topografiska arkivet. Förstorad.

införande av den internationella (riks)dalern (dåtidens écu) och kungens klara blick för betydelsen av ett inhemskt betalningsmedel, som kunde användas på marknaderna utan att försvinna utomlands – dvs. det fick inte vara "bättre" (läs: ha högre silverhalt) än grannländernas. Man kan säga, att Gustav var monetarist 400 år före Milton Friedman och tillämpade Greshams lag långt innan denna kommit på papperet.* Läs vad han skrev 1557 till myntmästaren i Åbo, när han funnit silverhalten för hög:

Så synes oss att du slagit alltför mycket fett med samma mynt och tagit fastmera till kättils av det, som mest kostat, än som behövdes och vet du väl själv, att man har bättre råd till kål än fläsk och när man låter för mycket fläsk i kålen så plägar han bliva osund och icke mycket väl gagna dem, som äta skola. Så sker ock med mynten att där vi skola låta mynta sådant silvermynt som det du oss har tillskickat, då ville det oss föga väl bekomma.

Det sägs ibland, att alla älskar en vinnare. Gustav var en sådan och hans eftermäle blev därefter; de många berättelserna i folkmun om den förföljde hjälten, som vann över sina många fiender, är mycket positiva och hans sämre sidor, som flitigt framhävdes av hans vanligen landsflyktiga fiender, glömdes bort. Låt oss – med en och annan kritisk kommentar – följa landsfaderns mödosamma och ingalunda oblodiga väg till maktens tinnar.

Gustav Eriksson tillhörde en gammal svensk riksrådsätt, känd sedan 1300-talet och nära befryndad med den övriga svenska högadeln. Efter vapnet kallades släkten senare *Vasa*. Gustavs far, riksrådet Erik Johansson, var en föga betydande man; av honom tycks Gustav endast ha ärvt sitt koleriska temperament. Hans mor var Cecilia Månsdotter (Eka). Han var född den 12 maj på Kristi Himmelfärdsdag, som 1496 inföll denna dag (alltså det mest sannolika året, även om andra har nämnts), troligen på Lindholmens gård i Uppland, ett mödernearv. Gustav var släkt med den s.k. sturetidens riksföreståndare, såväl med Sten Sture d.ä. (av ätten Sjöblad), som med Sten Sture d.y. (av ätten Natt och Dag); till den sistnämnde skulle han få nära anknytning. Den yngre Sturens hustru, Kristina Gyllenstierna, var Gustavs mors halvsyster.

En skägglös Gustav Vasa på ett dalermynt från 1534, samma år som dalern infördes. Kungl. Myntkabinettet. Foto Antikvarisk-topografiska arkivet.

* Sir Thomas Gresham (1519–1579). Ett vetenskapligt kollegium upprättades 1597 i hans namn. "Lagen" formulerades först 1858 och lyder: "Dåligt mynt fördriver gott mynt, men gott mynt kan inte fördriva dåligt." Principen tillämpades samvetslöst 1521–23 av Gustav, då landet var fullt av underhaltiga danska klippingar – och hans egna.

Vad vi tror oss veta om Gustavs barndom och – kortvariga – studieår är sent nedtecknat och till stor del sådant allmängods, som senare i livet tillskrives dem som blivit stora och mäktiga. Sålunda skall han ha fötts med segerhuva och ett rött kors på bröstet. Hos "gamle Herr Sten" skall gossen ha vistats och där träffat kung Hans, några få år (1497–1501) även regent i Sverige. Denne klappade "den sköne och livlige gossen" på huvudet och yttrade: "Nog bliver du en man uti dina dagar, därest du får leva."

Man får förmoda, att Gustav till en början följde föräldrarna på deras många gårdar, och sannolikt var han med dem på Åland. Han sägs ha fått undervisning i hemmet men sändes 1509 (?) – alltså troligen trettonårig – till skolan i Uppsala. Här, berättas det, hade han en dansk lärare, Mäster Ivar. "Han var allom led och gav Gustavo stut", säger Nicolaus Bothniensis långt senare. Anledningen skulle bl.a. ha varit, att gossen sagt, att "jag vill draga upp i Dalarne, få dalkarlarne ut och slå juten på näsone" – en historia som i hög grad verkar tillkommen i efterhand. Efter bestraffningen skall Gustav ha dragit sin dolk och stuckit den genom "Alexandrum" (en vanlig lärobok, Curtius' biografi) och utropat "Hej, jag tör giva dig och din skola djävulen", samt aldrig återkommit. Denna historia verkar något mera sannolik. Gustav studerade också kortvarigt vid Academien i Uppsala, men så mycket bevänt med lärdomen blev det inte – över vilket han klagade på gamla dagar. Av utländska språk behärskade han bara tyskan, förstod (som de flesta på den tiden) utan svårighet danska och hade väl några ytliga kunskaper i latin.

Två år senare avbildas Gustav med skägg på denna mark från 1536. Kungl. Myntkabinettet. Foto Antikvarisk-topografiska arkivet. Förstorad

Sannolikt från 1514 befann sig Gustav hos Sten Sture d.y. och utbildade sig i krigiska värv samtidigt som han deltog i hovlivet. Det sägs, att han påverkades av den gamle prelaten och statsmannen Hemming Gadh, en i diplomatiska värv erfaren man, som tillbringat många år vid det intriganta påvliga hovet i Rom. Denne var i hög grad sturepartiets man och en stark motståndare till Danmark.

Tidigt deltog den unge adelsmannen i striderna mot Kristian II, som valts till kung av Sverige under faderns livstid, men aldrig accepterats av riksföreståndarnas parti. Ärkebiskop Gustav Trolle, som var unionsanhängare, tillfångatogs och hans borg vid Stäket revs. När den danska hären besegrades i slaget vid Bränn-

kyrka 1518, skall Gustav ha fört det svenska huvudbaneret (det anses numer vara en oriktig uppgift).

Nederlaget ledde till underhandlingar med Kristian II, som låg inblåst i Stockholms skärgård med sin flotta. Sten Sture skickade sex betydande svenskar som gisslan för den tid underhandlingarna pågick, bland dem Hemming Gadh, Lars Siggesson (Sparre) och Gustav. Så vände vinden och Kristian lättade plötsligt ankar och avseglade till Danmark, mot tro och loven medförande gisslan. En dansk länsherre, Erik Banner, anförtroddes att vaka över Gustav, som fick sitta på dennes slott Kalö i östra Jylland. Enligt en samtida uppgift – senare livligt förnekad av Gustav – skulle fången ha lovat denne "att ingenstädes rymma eller resa utan min vetskap". Herr Erik hade dessutom måst utlova en bot på 6000 daler om Gustav undkom.

På Kalö satt nu Gustav, lindrigt bevakad, fram till hösten 1519. Han kunde naturligtvis inte undgå att höra talas om hur Kristian rustade för att göra upp med sturepartiet och en gång för alla återställa unionsmonarkin genom Sveriges underkuvande. För denne en gång rättmätigt "utvalde konung" av Sverige gällde det knappast en erövring, utan snarare att besegra upprorsmän. Dessutom hade påven utfärdat en bannlysning på grund av ärkebiskop Gustav Trolles orättmätiga avsättning och även detta var ett skäl. Att Kristian samtidigt själv förgripit sig på den påvlige legaten och tagit ifrån denne de medel som insamlats i Sverige och att han gynnade den nya, protestantiska läran var en annan sak...

Den senare, danskfientliga propagandan, som drevs framförallt av Gustav själv, gör gällande att han på Kalö bespisades med "salt kött, surt öl, svart bröd och härsken sill". Dessutom måste han stillatigande finna sig i att vid måltiderna lyssna till de danska adelsmännens skryt (fick de också surt öl och härsken sill, eller utfodrades Gustav med särskilt dåligt kost?), där det hette, att

denna gången skulle danskarne bättre veta begagna sin fördel. De skulle alldeles kväsa och utrota de förnämsta och rikaste svenskarna. Sedan kunde fattiga och ringa danska karlar gifta sig med änkorna och dymedelst komma till makt och rikedom.

Till slut beslöt sig Gustav för att rymma, förklädde sig – det sägs till oxdrivare – och försvann en morgon i början av hösten 1519. Den 30 september var han i Lübeck och blev väl mottagen. Herr

Olaus Magnus, landsflyktig i Rom och utnämnd till ärkebiskop av påven efter brodern Johannes död, skrev i exilen Historia de gentibus septentrionalibus, Historia om de nordiska folken, som utkom 1555. Den väckte stor uppmärksamhet bland tidens lärda ute i Europa. Vi har hämtat mycket av vårt vetande om 1400- och 1500-talets Norden ur detta verk, som dock utkom på svenska först på 1900-talet. Här en av de många illustrationerna ur originalutgåvan. Den visar utkörning och spridning av gödsel.

Erik, hans danske "värd", infann sig snart för att kräva tillbaka sin fånge; det var ju många tusen daler som stod på spel. Det hette, att Gustav brutit ett löfte och kanske var detta sant. Tio år senare (1529) återkom han envist till denna anklagelse, som tydligen gått honom till sinnes:

Det skall ingen ärlig man med något skäl bevisa, att jag var en fånge, utan en gisslare, med de andre gode herrar, mina medbröder, kommen till konungen av Danmark efter hans egen begäran på eder och löften, brev och insegel, att vi utan fara och förhinder skulle komma tillbaka igen till vår herre, herr Sten. Komme den fram, som rättvisligen och med sanning bevisa kan uti vad skärmytsel eller strid vi blevo fångade eller ho de voro som oss angrepo! Därför bör oss icke kallas fångar, utan överfallne, förraskade, besvikne. Ty med vad rätt kan den vara fånge, vilken aldrig fängelse förtjänt haver, eller den varken förpliktelse, lag eller rätt haver?

Lübeck vägrade utlämna Gustav, som stannade kvar ett drygt halvår i den mäktiga handelsstaden och säkert lärde sig åtskilligt, inte minst vad det gällde handel och pengar, för vilket han hade en naturlig fallenhet. Samtidigt fick han naturligtvis underrättelser om Kristian II:s framgångar under fälttåget i Sverige vintern och våren 1520.

Här blott några rader om Hansans och i synnerhet Lübecks roll. De nordtyska städerna hade närmast monopol på östersjöhandeln. Dessa och deras ledare hade aldrig uppskattat unionsriket; det gick bättre att driva handel, när länderna sinsemellan var oeniga. Kristian II bedrev ingen hansavänlig politik och hade

dessutom gift sig med den mäktige kejsar Karl V:s syster; denne var bl.a. herre över Nederländerna, vars konkurrens fruktades av Lübeck och dess bundsförvanter. Nu planerade Kristian inte blott en återerövning av Sverige, utan också ett danskt handelsmonopol. Allt detta måste man hålla i minnet och inte tro, att Gustav fick hjälp med sitt uppror på grund av någon idealitet.

Den danska invasionen började på nyåret 1520. Sten Sture d.y., som mötte invasionshären vid Ulricehamn (då Bogesund), sårades dödligt av en kanonkula och avled på väg till Stockholm. I början av mars var större delen av landet erövrat. Endast Kalmar och Stockholm bjöd fortfarande motstånd. Kort därefter lyckades Gustav få tillstånd att lämna Lübeck. Den 31 maj 1520 landsteg han vid Stensö udde, söder om Kalmar. En minnessten restes där i början av 1800-talet – det är nog inte många som vet, att den tillkom på initiativ av en sentida beundrare av vasakungen, nämligen den landsflyktige Ludvig XVIII av Frankrike.

Gustav tog sig visserligen in i det belägrade Kalmar, men där fann han situationen hopplös. Inte heller besöken på några av familjens gårdar i östra Småland ledde till att den 24-årige blivande upprorsmakaren fick någon medhjälpare. Man var krigstrött och alla frälsemän hade dessutom fått lejdebrev av Kristian och inbjudits att på hösten komma till Stockholm för att fira kröningen.

Gustav besökte sedan sin syster Margareta och hennes make Joakim Brahe på Törnö i Södermanland. Även här fick han veta, att man förberedde sig för att resa till Stockholm. Kristina Gyllenstierna, Sten Stures änka, hade ju kapitulerat och fått nåd, så även alla andra som burit avog sköld mot kungen. Gustav, som hade dystra erfarenheter av Kristians löften, framförde bestämda varningar till sina släktingar men de lyssnade inte. Han själv red nu till familjens gård Rävsnäs, där han med oro erfor, att hans föräldrar och systrar också dragit till Stockholm. Förmodligen var det den gamle Jakob Ulvsson, som nu, väl nittioårig, bodde i klostret i Mariefred – som berättade detta för Gustav, samtidigt som han rådde denne att resa till Stockholm och försona sig med Kristian.

Så kom då, berättas det, den svarta dag i slutet av november, då Gustav fick bud om Stockholms blodbad, vid vilket hans far och svåger halshuggits; dessutom hade hans mor och systrar fängslats och ett pris satts på hans huvud.

Detta porträtt har ansetts föreställa Gustavs syster Margareta, gift med greve Johan av Hoya. På senare tid har det ansetts att det kan vara Gustavs första drottning, Katarina av Sachsen-Lauenburg – i så fall väl från 1531. Hon bär en mycket praktfull dräkt och dyrbara smycken. Nordiska museet.

Det är här Gustav dalaäventyr tar sin början – de ungefär 6–7 veckor som skulle förändra Sveriges historia. Sammanställningen av de olika sägnerna gjordes under 1700-talet och de blev snart en kär folkläsning. Lika uppskattade var äventyren bland skolbarn; hjältens otroliga äventyr var ett underhållande avbrott i det ganska trista katekes-, glos- och grammatikpluggandet. Sedan en forskare (Sixten Samuelsson) 1910 gått igenom de samtida käl-

lorna och visat, att det mesta som berättas är omöjligt att kontrollera och mycket rena dikten, försvann så småningom "äventyren" ur skolböckerna. Det kan kanske vara värt att här återge huvudinnehållet, om nu bara läsaren håller i minnet, att nästan ingenting är bevisat, utom *att* Gustav gjorde uppror, *att* Kristian II var medveten om detta och skrev ett par brev i ärendet, likaså Gustav Trolle, och *att* Gustav lyckades. Resten kan indelas i sådant som är sannolikt, möjligt eller rent av helt osannolikt. Att det var en svår tid han genomlevde har Gustav själv vittnat om på äldre dagar, när han erinrar om hur han "gick i skog och skjul klädd i vadmalsklut, drack vatten och åt ynkeliga". Dalaallmogen blev, som vi skall se, snart missnöjd med sin nye herre och skrev 1525 ett hotande brev, som bl.a. innehåller följande: "Ers Nåd drager sig väl till minnes, huru många penningar och tjänare I hade då I gingo här fredlös i skogenom när oss."

"Äventyren" har dock en slags grundtext, och det är biskop Peder Svarts krönika, som var oavslutad när författaren avled 1562 (den går fram till 1532). Den anses bygga på kungens egna berättelser. Här skall vi följa en lätt moderniserad version av krönikan, avbruten där senare tiders tillägg kommer in.

Vid Sancta Katarina tid [slutet av november] *gav han sig ifrån sin gård Rävsnäs, aktandes sig åt Dalarna. När han for över Kolesund skedde honom där ett skalkestycke av hans egen dräng, vilken där gav sig till ryggja* [vände om] *och rände sin kos med hans tillhörigheter, kläder och väskor där hans penningar uti voro, varför ock Gustav måste ge sig tillbaka över sundet igen och ränna efter drängen det mesta han kunde. När han då hann upp honom, fick han där igen klipparen* [hästen] *och tillhörigheterna, men drängen undslapp och fick skogen. Vände så Gustav om igen och drog sin kos dit han sig aktat hade. Så haver man ju här utav, och jämväl av det här något förra och efter beröres att märka, att allt hans väsende och förehavande var icke utan allt fullt med . . . farlighet.*

Hur Gustav sedan tog sig upp till Rankhyttan – där vi strax skall möta honom – förmäler inte historien, inte heller var han försåg sig med "vadmalsklut", dvs. bondkläder. Kanske det var hos Peder Svensson på Vibberboda utanför Hedemora; denne var en av Gustavs mest kända medhjälpare och anförde bönderna under de första striderna med "de dansktrogna" våren 1521.

Vid Sancti Andreae tid [30 november] *eller något härefter kom han upp i Bergslagen, gav sig där först till Anders Pedersson i Rankhyttan, dock höll sig undan klädd i bondkläder. Men en piga lät förnämnda Anders Pedersson förstå, att hon hade blivit varse på honom en gullstickad skjortkrage, utav*

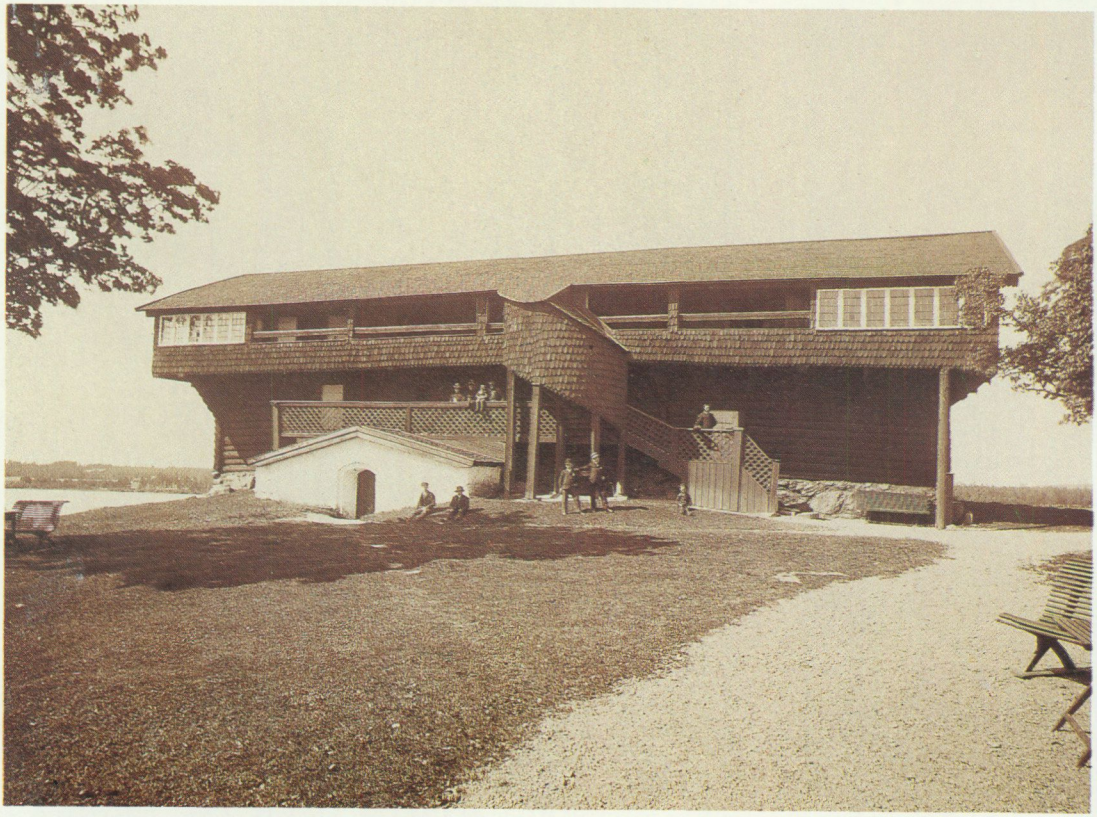

Denna loftbyggnad är det enda som återstår av gården Ornäs där Arent Persson (Örnflycht) var bosatt med hustrun Barbro Stigsdotter. Enligt traditionen skall Gustav ha firats ned genom avträdet på baksidan av den kringbyggda gården då han hotades att bli infångad. Ornäsloftet har visats för besökare åtminstone sedan 1630-talet och öppnades som vårt första museum på 1750-talet.

vilket Anders förmärkte vem han var, tog honom så hemligen till sig, kände honom väl igen, ty de hade studerat tillhopa i Academian [universitetet] *uti Uppsala för tolv eller tretton år sedan, besporde så av honom vad lägenhet på färde vore. Och när han hade givit honom de bästa råd han tänka kunde bad han honom så foga sig dädan och bege sig till ett annat ställe, ty han befruktade sig komma i någon fara för hans skull. Tänkte så Gustav bege sig till Aren Pedersson på Ornäs. Men när han om natten lopp över färjestaden emellan Vika och Torsång var isen så klen att han kom där ned inunder med båda armarna, dock halp Gud (än dock han var platt allena) att han kom väl där upp igen, gav sig så tillbaka igen in i färjekarlens gård, blev där sånär den natten över torkandes sina kläder. Kom så sedan dagen efter till Aren Pedersson, trodde honom väl och avslöjade sig för honom. Aren gav honom goda ord, lovade honom där bliva utan all fara. Dock satte han sig uti sin släde och for till Måns Nilsson i Asbo* [Aspeboda], *upptäckte för honom vad på färde var, befrågandes honom om råd. Måns hade svarat den gången att Aren skulle ingalunda bry sig om saken utan låta honom fara vart han kunde, han frie sig, sade han, om han kan.*

Gustavs äventyr har filmats i olika versioner. Denna bild är ur filmen Gustav Wasa i regi av John U. Brunius 1928. Huvudrollen spelas av Gösta Ekman. Foto Svenska filminstitutet.

Men Aren mente sig vilja större tack förtjäna av konung Kristian och hans anhang, drog så strax tillbaka ifrån Asbo och framom sin gård till Bengt Brunsson, Stig Hanssons måg, vilken på den tiden var konung Kristians fogde över Bergslagen och alla Dalarna, beröjde så honom vad uppå färde var. Kommo så tillsammans Bengt och Aren dragandes till Ornäs med 20 karlar, aktandes där taga honom vid halsen.

Här bör inskjutas, att Anders Persson, som hörde till bergsfrälset, sedermera råkade illa ut och liksom en del andra av Gustavs gamla vänner blev halshuggen 1534. Ladan i Rankhyttan, daterad till 1400-talets senare del, kan ännu beses. Arent Persson [Örnflycht] från Uppland var gift med Barbro, dotter till den i berättelsen omnämnde Stig Hansson, en rik och mäktig man, bergsfogde på Silverberget och ägare till bl.a. Ornäs – om nu inte dottern fått gården när hon gifte sig. Hennes syster Anna var gift med Bengt Brunsson, som var Kristian II:s fogde i Dalarna. Måns Nilsson [Svinhufud] i Aspeboda, en mycket rik man, avrättades 1534. Stig Hansson halshöggs redan 1522 för "uppenbart förräderi" och Gustav beslagtog bl.a. 1000 mark lödigt silver. Arent Persson däremot klarade sig undan alla efterräkningar och dog först ca 1548. Han hade då varit en lojal anhängare till

Gustav och fått flera förläningar. Men vi återvänder till Peder Svart:

Men förbemälte Aren Pederssons hustru [Barbro Stigsdotter], *när hon förnam att Aren körde framom sin gård Ornäs, då han kom tillbaka ifrån Asbo* [Aspeboda] *kunde hon väl märka vad han hade i sinnet, och att han drog till fogden Bengt Brunsson som sagt är. Var hon då så dygdelig, att hon gav Gustav förvarning, fick honom häst, åketyg och dräng och skyndade honom till herr Jon i Svärdsjö* [kyrkoherde], *den ock med honom i Uppsala studerat hade.*

Denna magra skildring hade broderats ut åtskilligt redan i slutet av 1600-talet. Gustav sov i ett gästloft i den stora gården, byggd som en sluten fyrkant. Det s.k. Ornäsloftet är det enda som återstår ännu idag och det har visats för besökande sedan 1630-talet, kanske tidigare; det öppnade som vårt första museum på 1750-talet, även om inga föremål som visas där är "äkta", utom möjligen sängen. Loftet är med dendrokronologi daterat till 1512. Gustav kunde ju inte fly över den kringbyggda gården, utan firades ner med ett rep genom avträdet på utsidan, där drängen Jakob Jakobsson väntade med en släde. Gustav skall ha besökt ett par hyttor utanför Falun samt skänkt en silverdolk till en vägvisare. Innan han kom till Svärdsjö övernattade han på Åkersgården i Bengtsheden, där bondhustrun bad honom: "Vägkarl, gör mig några korvstickor, medan du har intet annat att göra", till vilket Gustav skall ha svarat: "Intet kan jag göra era pölsepinnar."

Vistelsen i Svärdsjö är rikt utbroderad i folkminnet. Om vad som hände hos Herr Jon berättar 1667 Hans Andersson i Linghed – som hört det av sin farfar – bl.a. för prosten Lars Folkernius: Gustav kom till prästgården och gav sig först i lag med drängarna, tröskade med dem i ladan och försökte utröna Herr Jons sinnelag. Sedan han förstått, att denne inte var danskvän, gav han sig till känna och stannade i tre dagar. Då Herr Jons hustru frågade, varför han höll handklädet åt drängen, svarade han: "Det kommer eder intet vid." Så skaffade Herr Jon honom till Sven i Isala.

Kyrkan i Svärdsjö pryds av två kronor på en spira; den äldre skall ha skänkts av Gustav, den yngre har drottning Kristina låtit sätta dit. Det hus Gustav skall ha sovit i flyttades omkring 1800 till Sundborn och 1943 till en plats vid väg 293 öster om Falun.

Bonäs by i Mora ger en ganska god föreställning om hur en bondby i Dalarna kan ha sett ut på 1500-talet med sitt gytter av hus. Foto från början av 1900-talet.

Vid gamla landsvägen i parken vid prästgården står ett ståtligt monument, rest 1920.

Så över till äventyret hos denne Sven i Isala varom Folkernius också upptecknat en berättelse 1667:

Relation om höglovl. i åminnelse s.k. Göstaf Ersson. Anders Hanssons Relation om ladun, som gamle konung Göstaf skall hava tröskat uti i Isale, nämligen (k. Göstaf Ersson) flyendes k. Christians tyranni haver kommit till herr Joen i Svärdsjö, men efter där var intet tryggt till vara för bem:te k. Christians häftiga ansökning efter honom, skickade h:r Joen honom till Isale (som ligger något avsides) till Sven Nilsson i Isale, som då var kronans djurkarl (Anders Hanssons farfars far), där han en god tid över vintern in till våren var [!], *när k. Christians parti kommo och frågade efter honom, drev Sven Nilsson honom till arbete och i synnerhet till att tröska där i en ladu, som ännu står uppe med väggar och tak . . .*

Redan denna relation innehåller, som ofta påpekats, en orimlighet, nämligen att Gustav skulle ha stannat ända till våren. Vid denna tid – i december 1520 – hade dessutom kung Kristian II knappast personligen börjat intressera sig för flyktingen; det var sannolikt den unionstrogna fogdemakten som jagade honom.

Folkernius gör samma år ett tillägg i ett brev, som via biskopen ingick till Antikvitetskollegiet och som innehåller en klassisk berättelse:

Gustav Vasa hos Anders Persson på Rankhyttan. Enligt Peder Svart upptäckte en piga Gustavs guldstickade skjortkrage under hans enkla bondekläder. Anders, som studerat i Uppsala samtidigt med Gustav, kände då igen honom, men vågade inte hysa honom hos sig, utan Gustav drog vidare mot Ornäs. Anders Persson kom så småningom i onåd och avrättades 1534. Kistebrev, utgivet av P. A. Huldberg. Nordiska museet. Foto Bertil Höglund.

När k. Christians parti kommo en gång i stugan, där hans Maij:t var, hanterade Sven Nilsson honom såsom sin dräng, på det han skulle komma . . . undan, hustrun slog honom i ryggen med kakspaden sägandes: vi står du här och gapar på det främmande folket, haver du aldrig sett folk förr, packa dig ut i ladun.

Enligt ett förhör som en senare kyrkoherde höll 1710 med dels den 97-årige Hans Ersson i Kyrkbyn, född på Isala, dels med Mats Olsson i Isala, omkring 80 år gammal, skulle Gustavs hjälpare ha hetat "Sven Algsson". Först hos Johan Brandberg, den i sin farbrors, Jakob Brandberg på Ornäs, uppdrag på 1750-talet så flitigt verksamme utforskaren av Gustavs äventyr, finner vi det sedermera gängse namnet:

De äldsta bönderna i Isala och i synnerhet samma Svens efterkommande, som ännu leva och äga ladan, påstå i det högsta, att omförmälte Sven aldrig hetat Sven Nilsson, utan Sven Elfsson, ty fadern har haft det namnet Elf, Elfer, Elfvo eller Elof, som och kan vara mycket möjligt. Den nuvarande ägaren av ladan, Johan Hansson, är berörde Sven Elfssons sonsons sons dotterdotterson . . .

Nu är faktiskt Sven i Isala en historiskt påvisbar person. Han nämns flera gånger i Gustavs brevväxling, första gången i slutet av 1524 som "denne gode man, Sven Johansson i Iselie", som

skall föra kungens talan inför bönderna och intyga, att skatten icke använts till "jordgods eller egennyttige ägodelar, utan sköna skepp, bössor, harnesk och allehanda värjor". Sven återkommer i olika sammanhang, sista gången 1557 som timmerman från Svärdsjö. Jordeboken 1539 visar Sven som ensam bonde på Isala.

Den berömda tröskladan, nyligen säkert daterad till 1470-talet, har reparerats flera gånger och är en känd sevärdhet. Gustav III, som intresserade sig mycket för Vasaminnet, lät sätta upp en minnessten av älvdalsporfyr och tilldelade den dåvarande ättlingen till Sven "Elvsson" (rätteligen alltså Johansson) en ärftlig belöningsmedalj med Gustavs bild.

Låt oss återgå till Peder Svarts krönika och ta upp tråden i Svärdsjö:

Därvid [d.v.s. hos Herr Jon] *vart han ganska väl undfången, vilade sig så där vid pass en vecka. Skyndade så herr Jon honom över daleskogen in till Rättvik, där tövade han några få dagar, talade med bönderna och bad dem överväga om de danskes tyranni stod till lidande eller ej. Rättviks karlar svarade honom väl och sade sig gärna vilja göra de danske motstånd. Men efter de icke hade varit därom till råds med de andre socknar i Dalarne, dristade de sig icke allena sådant företaga förrän de förvissat sig med de andra vad de ock hade i sinnet härom. Drog så Gustav till Mora och handlade med dem.*

Även om sträckan Svärdsjö–Rättvik finns mycket mera att inhämta hos folktraditionen, nedtecknad i slutet av 1600-talet eller senare. Omkring 1700 görs ett tillägg i form av en sedan antiken känd vandringssägen, som snabbt spriddes. Det är det mest populära och mest osannolika av alla "äventyren" – det om halmlasset.

Sven i Isala var enligt en av berättelserna den som på kyrkoherden Herr Jons inrådan körde Gustav i en halmskrinda "upp till Rättviks socken i Dalarna". I och för sig är det möjligt att han här och var 'liftat' med en transport. Långt fram i vår tid användes nämligen de ängslador, som fortfarande på många håll står kvar i landskapet, till att förvara skörden från utägorna. Man tillvaratog allt tänkbart foder och halm, såväl som löv från träden; vid behov fördes det under vintern från ängsladorna till kreaturen på gården.

Äldst som tradition är måhända "Dahlvisan", av vilken endast två verser av de ursprungliga 20 är bevarade. En av dem lyder:

Kung Gustaf uti Halmskrinda låg, falivilom.
De förde honom kring Dalkare land, falivilivilivom.
Så kördes Danska ur Sverige, falivilom.

När Gustavs äventyr sammanställdes 1768 i tryck skulle så den mera utbroderade historien från ca 1700 inpassas och det skedde genom ett tillägg:

Detta d.v.s. färden till Rättvik skedde icke utan största äventyr, helst som nu de fleste pass och broar voro av danske vakter bevakade. Vid ett sådant ställe hände, att halmlasset, såsom misstänkt, av dem med värjor och spjut genomrändes, varvid Hr Gustav så djupt i ena benet träffades, att kort därefter blod viste sig på vägen. Men så kom han dock den gången, oaktat sådant märktes och efterfrågades, genom Svens försiktighet lyckligen undan till Marnäs.

Svens list bestod i att han skar sin häst i foten och så inbillade de "danska" soldaterna, att blodet kom från det skadade djuret. Synd bara att denna vandringslegend är känd sedan romersk tid och återanvänd så sent som på 1940-talet i Dragos-serien! Episoden med skadan i benet förläggs omväxlande till en plats på Svärdsjöns is eller på sjön Ljugaren nära en uppstickande samling block (Svenskskär), där Gustav skulle ha gömt sig och en minnestavla i järn uppsattes 1893. Men nu har vi gått händelserna i förväg!

Folksägnerna har nämligen ytterligare en hel del att berätta om Gustavs gömställen dagarna innan han talade vid Rättviks kyrka. I Marnäs by, på gränsen mot Rättviksskogarna, togs Gustav om hand av Per och Mats Olsson, som gömde honom för "danskarna", först vid Närbo låga (=rotvältan efter en kullfallen fura), sedan längre in i skogen på Kungshögen invid Lungsjöån. På bägge ställena finns minnesstenar; Kungshögens restes 1829 av lantmätarna som ersättning för en inristning på en tall. Kungshögen finns utmärkt på en karta från förra hälften av 1600-talet. Den kan ännu idag bara besökas av fotvandrare.

Från dessa ställen i skogen tog sig Gustav så över Ljugaren och Svenskskär till Nedre Gärdsjö, inte långt från Rättvik. Härom berättar en uppteckning från 1757:

Min salig fader, fältväbeln Petter Danielsson, som år 1709 blev död, 74 år gammal, och har i livstiden i Polen tjänat konung Karl X i fält, berättade för mig sannfärdeligen, att här i Gärdsjö by, under min byggning uti en

Dansande och "spellande wppå piipor och fettlor" ses ett lantligt sällskap från 1500-talets förra hälft. Gobeläng vävd i Sverige för kung Gustav. Förlagan är ett samtida kopparstick av Hans Sebald Beham. Gripsholm. Foto Statens konstmuseer.

liten källare, som dock för tvenne år sedan började förfalla, varför han blev igenkastad och flyttad, har högtsalig konung Gustav I blivit för sina fiender undangömd. Denna källare var med kullrig kampsten på sidorna murad med tak av tälnar och en lönnlucka över ingången uti förstugan, som härmed intygas. Nedre Gärdsjö by och Rättviks socken den 30 mars 1757.
Daniel (bomärke) *Persson emot 77 år gammal.*

Redan här framgår det tydligt, att den ursprungliga källaren skottades igen 1755 och flyttades. Frånsett att följande författare sällan observerat, att den under 1800-talet flitigt förevisade källaren inte var den ursprungliga, tillfogar de dessutom nya detaljer, som vi inte skall gå in på här. Som redan påpekats fanns det säkert inga danska soldater i Dalarna, däremot unionstrogna, kanske utsända från Västerås.

Vad hände vid Rättviks kyrka och därefter? Beträffande Gustavs tal vet vi naturligtvis ingenting – låt vara att sentida, fantasifulla krönikörer återger det. Däremot tycks det ha hänt något kort efter det att Gustav gett sig av. Peder Svart uppger, att det skickades ett par "av kung Kristians parti" till Rättvik; det rörde

sig om Tord i Rij[d]sta (frälsemannen Tord Tordsson innehade Rista i Odensvi, Västmanland. Han levde länge och blev aldrig drabbad av något straff) och Otto Nilsson [Hästhuvud, adlad 1509] i Holm (inte heller Herr Otto bestraffades; Holm ligger i Tuna, Dalarna), som anförde ett hundratal ryttare. De blev observerade på avstånd och några förskräckta bönder ringde i kyrkklockorna; som vinden blåste från söder, hörde trupperna ingenting, men alla vapenfria män blev uppbådade.

Förföljarna tog in i prästgården; kort därefter ansattes de av "var man i socknen med sina fulla värjor", som slog in portarna med stora stockar. Med nöd avvärjdes ett blodbad; några flydde, säger Svart, "upp i kyrktornet" (varmed han avser klockstapeln, eftersom tornet byggdes först efter 1778). Det kom till dagtingan och talesmännen för truppen förklarade, att de inte alls ville Gustav något ont, utan att de tvingats deltaga i företaget. De släpptes då lösa, men några av dem fick "duktiga slag" av böndernas yxhammare.

I Rättvik finns den enda sten med inskrift, som inte uppsatts av historieromantiker utan sannolikt huggits kort efter Gustavs äventyr. Det är den s.k. munkstenen. Den var känd redan vid 1600-talets början. Numera är den fastsatt i kyrkogårdsportalen. Förutom inskriften ser man en slända, en kalk med oblat och en dolk. Den ålderdomliga, gotiska skriften, som daterats till 1500-talets början, kallades förr "munkstil" och har gett stenen dess namn. Man läser här: "Gud nadi Erik Nicliis själ et ceteris. Amen". [=Gud vare Erik Nilssons själ nådig och de övriga. Amen.] Hur skall nu detta tolkas? Förklaringarna är många. Kalken och oblaten tyder på att det rör sig om en präst, sländan om en eller flera kvinnor ("et ceteris"?) och dolken skulle då syfta på en våldsam död. Kanske har den något att göra med den ovannämnda striden; det finns dock andra tolkningar, bl.a. att Erik Nilsson skulle ha varit en danskvänlig präst.

En stor "bautasten" restes 1893 söder om kyrkan. Högstämda tal hölls vid invigningen. Vi kan här på en "domarring", som i form av tolv stenar omger monumentet, läsa namnen på alla dem, som enligt sägnerna hjälpt Gustav i Dalarna.

Vintervägen från Rättvik till Mora gick över Siljan till Stumsnäs. En klipphäll vid Siljans strand uppvisas som den plats där Gustav skall ha lagt sina isläggar, som han lånat i Rättvik... Men det finns också en bod (från 1600-talet!) på Grangården i Sjurberg, där han skall ha övernattat. Men i så fall hade han vandrat sommarvägen, inte över Siljan!

Gustav hade alltså anlänt till Mora för att "handla" med sockenborna. I mitten av 1700-talet ansåg man sig veta, att han tog in hos kyrkoherden, herr Jakob (Jacobus Petri), en välkänd prästman. Även här berättas historien från Svärdsjö om hur prästen hållit i handfatet, när Gustav skulle tvätta händerna och hur det förundrat en gammal gumma i prästgården.

Låt oss återgå till Peder Svart för att se vad han mera har att berätta:

När nu Henrik van Melen [denne var bror till en tysk politiker och kondottiär som 1522 gick i Gustavs tjänst, men 1525 måste fly till Sachsen och blev kungens bittra fiende. Denne dog 1561.] *(den konung Kristians slottsfogde var på Västerås) fick veta, att Gustav var kommen upp till Dalarne, begynte han och hans parti, konungens befallningsmän, känna icke liten ängslan för det sedan skedde, att han skulle göra dem dörren trång. Sändes för den skull dit upp den ene efter den andre till att*

Gustav räddas av Tomt Matts Margit undan danska spejare. Gustav hade kommit till Tomtgården i Utmelands by i Mora före jul 1520. Husmodern i gården, Margit, höll på med ölbrygden inför julen och för att gömma honom för 'danskarna' körde hon ner Gustav i källaren och satte vörtkaret över luckan. Oljemålning av Johan Fredrik Höckert 1859.

taga honom vid halsen eller dräpa honom, eller åtminstone göra honom förfång hos dalekarlarne, till vilket Stig Hansson, Kristoffer Olsson på Kopparberget, biskop Ottos bror, [Otto Olsson, ofta kallad Svinhufvud, var biskop i Västerås och en anhängare av Kristian II. Han tillhörde på fädernet ätten Stjärna, på mödernet Svinhufvud. Han avled 1522. Om Stig Hansson har talats ovan.] *likaså förbemälte Bengt Brunsson och många flera icke nödbedda voro. På samma värv förskickades dit upp en underfogde i Dalarne, benämnd Nils Västgöte, han drog åstad förmodandes sig väl bekomma flera hjälpare med sig där uppe, när så behövdes. På samme tid var i Dalarne en dansk karl benämnd Rasmus Jute, vilken herr Sten* [Sture] *tillförne tjänt hade och hade där gift sig. Han gav sig till Gustav och räckte honom händerna. Och när de förnummit hade på vad värv Nils Västgöte var dit upp kommen, drogo de till honom där han låg hemma hos Jon Koffre, länsmannen i Mora, och slogo honom ihjäl. Så lagade Gud att det kom honom själv över huvudet som han hade aktat en annan.*

Peder Turesson Bielkes bolle, troligen tillverkad till hans begravning 1520. Bollen är svarvad i alm och målad samt bär i överkanten vapensköldar med Peder Turessons och hans hustrus 16 anor dvs. fyra släktled bakåt i tiden, samt inskriptioner. Peder Turesson var herre till bl.a. Kråkerum i Tjust. Bollen skänktes 1861 av änkedrottning Josefina till Statens Historiska Museum, som 1914 överlät den till Nordiska museet. Foto Mats Landin.

Denna historia, som verkar sannfärdig i all sin tidstypiska brutalitet, var länge förvanskad hos senare historiker. Karl IX, på vars uppdrag Erik Göransson Tegel skrev hans faders historia (tryckt 1622), utövade en mycket noggrann kontroll över arbetet – Tegel säger att kungen själv nästan kunde anses som författaren. När vi kommer till ovan citerade episod, som i övrigt helt bygger på Svart, heter det endast, att Rasmus Jute slog ihjäl Nils Västgöte; Gustavs medverkan har försvunnit. Det är märkligt, att den föga ömsinte Karl IX utövat en så finkänslig censur!

Redan på 1600-talet utpekades minst ett par ställen i trakten av Mora, där Gustav skulle ha gömt sig – ganska naturligt efter mordet på underfogden! Berömdast är källaren hos Tomt-Mats i Utmeland, besökt av många turister alltsedan slutet av 1600-talet. Över denna reser sig sedan 1860 ett monument i form av en ganska anskrämlig byggnad. Här hänger bl.a. J.F. Höckerts berömda tavla, som visar hur Gustav kryper ner i källaren medan Tomt-Margit bereder sig att rulla ett stort ölfat över luckan. Den ursprungliga stugan ovanpå källaren flyttades i slutet av 1700-

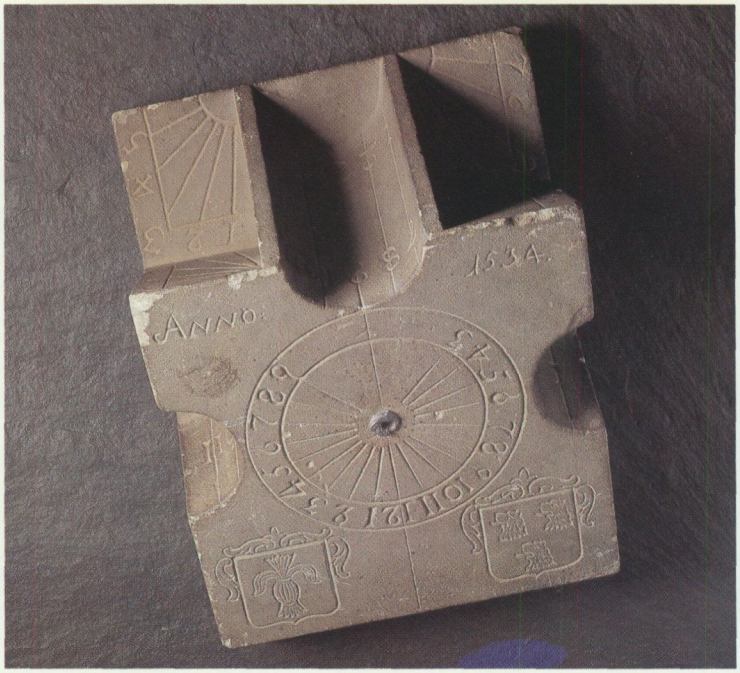

Solur av sandsten, daterat 1634, med ätterna Vasas och Leijonhufvuds vapen. De avser troligen Erik Abrahamsson Leijonhufvud och Ebba Eriksdotter Vasa, föräldrar till Gustav Vasas andra gemål, Margareta Leijonhufvud. Nordiska museet. Foto Mats Landin.

talet till annan plats. Monumentet invigdes under stora högtidligheter av den blivande Oskar II i närvaro av bl.a. brodern, hertig August av Dalarna.

Åter till Peder Svart:

Därefter i julhelgen talade Gustav med allmogen i Mora hållandes dem före att de ville tänka tillbaka och förspörja av gamla män, hurudant regemente de danska plägade föra här i Sverige, och om de hade sport eller hört huru den danske Jösse Eriksson (den konung Eriks av Pommern fogde var på Västerås) hade dem trakterat en sådane god vilja var ock ännu för handen, och var dem friliga [förvisso] *ärnat av de danske. Men om de ville vara män för sig och taga sakerna allvarligt före, tilltrodde han sig med Guds tillhjälp kunna vara deras hövitsman och förekomma sådant fördärv som dem och meniga riket förestod, om icke i tid därom tilltänkt bleve. Men den tid fick han ingen behagligt svar av dem, utan de sade sig vilja bliva vid det huldskap de hade lovat konung Kristian och bådo honom förse sig dädan vart han kunde.*

Drog så Gustav ifrån Mora och in i Västerdalarne.

Talet är nog föga autentiskt.

Vi kan inte här uppehålla oss vid de fantasifulla skildringar av

Vasaloppet, som arrangerades första gången 1922, har inspirerats av de minst tre skidlöpare, som enligt sägnen hann upp Gustav "överst i Lima" (= Sälen) när han var på väg till Norge. De lyckades övertala honom att vända om för att komma dalkarlarna till hjälp och undsättning. Foto Svante Hedin, Visum.

blåbär
8050
blåbär
9372
blåbär
9012
blåbär
9100

I 1800-talets romantiserande historiemåleri skildras kungarna som folkhjältar. Här talar en ungdomligt vek Gustav till dalkarlarna vid Mora kyrka 1520. Målning av Johan Gustaf Sandberg 1836. Foto Statens konstmuseer.

allmogens reaktioner, som senare författare ägnat sig åt. Peder Svart är säkert mera sanningsenlig i sitt kortfattade konstaterande, att Gustav bemöttes kyligt, trots att han förmodligen i det *verkliga* talet framställt sig som de populära sturarnas talesman. En främmande adelsman i bondkläder, som talade på en för dem svårbegriplig dialekt, hade nog inte så lätt att övertyga övre Dalarnas bönder, som dessutom var vana att följa de mäktiga bergslagsmännens råd – och med dem hade ju flyktingen misslyckats totalt!

En dryg vecka senare skulle emellertid några andra flyktingar omvända dalkarlarna i Mora.

Senare har åtskilliga konstnärer velat skildra scenen vid den s.k. Klockgropen, där talet skall ha hållits och där f.ö. Gustav III stod 1788. På platsen kan vi idag beundra Anders Zorns staty, gjuten 1903. Gustav är framställd i daldräkt och fångad som om han just talat, med oro i ansiktet. På plinten läser man den av

konstnären avfattade inskriften på moramål: "Jän Gustaf Eriksson täled a Morkarrum 1520 reited Dalfok mörjkä 1903. Gärdi Zornim" (här, där Gustav Eriksson talade till Morkarlarna, reste Dalfolk märket. Zorns verk).

Vid invigningen var landshövding Wersäll närvarande som en av främjarna. Kronprins Gustav, sedemera Gustav V, bjöd täckelset falla och dalregementet paraderade. Karlfeldts dikt "Han trädde upp ur männens flock" sjöngs av en sockenklädd kör:

Nu leker sommar kring hans stod.
Vi tro att än vid myr och flor
vår uppbrottssång kan dåna god,
om onda tecken sia.
Blås då på nytt från Mora Strand,
du friska nordan, som vårt land
kan rensa och befria!

Men låt oss återgå till de sanna eller osanna äventyren. När Gustav avspisats i Mora gav han upp och drog, som vi sett, in i Västerdalarna för att bege sig till Norge. Om denna del av färden har Peder Svart ingenting att berätta – bara hur han blir kallad åter, varom mera inom kort. Däremot skildrar han ganska utförligt vad som hände i Mora sedan flyktingen begett sig av, säkerligen *inte* på skidor!

Vid pass en vecka [dvs. en vecka efter uppträdena i Rättvik; Gustav hade väl nyss lämnat Mora] *därefter kom Lasse Olsson* [Björnram, en stureanhängare från Östergötland, senare fogde i Norrland, död 1572] *upp till Mora och visste besked säja om konung Kristians förehavanden huru han aktade rida sin eriksgata om landet och hade befallt uppresa galgar vid var länsmansgård. Likaså de skulle snart förmoda vänta brev om den kostgärd den fördenskull utgöras skulle. Då mumlade somliga av dem säjande: Råde Gud oss icke ångrar en gång, att vi vedersakade Gustav Eriksson. Sporde ock Lasse Olsson fast efter honom, och när han hade förstått vart han hade tagit vägen, rådde han dem allvarligen därtill, att de skulle kalla honom tillbaka igen . . .*

Litet därefter kom ock en frälseman dit upp benämnd Ingel Mickelsson i Nederby uti Trögden [Uppland]. *Han visste än vidare besked härom och förtalde rätt till pricka allt det tyranni som konung Kristian i Stockholm och uti sitt uttåg utur riket bedrivit hade, det utstofferade han så för dalkarlarne att dem brast tårar av ögonen. Sade dem dock desslikes att här uti landet vore ganska många svenska hovmän på skogarna liggandes, som aldrig hade givit sig under de danskes regemente. Vilket han ock sade sig göra och sade vad de*

danskes regemente ville vara de svenske för tungt, ty de vore så osparda på det svenska blodet, och hade sin lust därutav att många galgar hängde fulla med svenska män.

Medan morafolket sålunda påverkades att agera av ännu fler stureanhängare var Gustav på väg till Sälen, som då hörde till Lima. Det är just denna sträcka, som utgör *Vasaloppet* alltsedan 1922. Sträckningen har åtminstone delvis lagts efter senare sägner om färdvägen.

Ett enda brev finns kvar efter vad man tror utgjorde det första försöket att insamla ytterligare uppgifter från Dalarna, kanske på order av Gustavs yngste son, hertig Karl. Det är författat den 18 maj 1593 av kyrkoherden Herman Pauli i Malung och översänt till fogden i Järnbergslagen och Västerdalarna Hemming Persson. Det återges här med ursprunglig stavning:

"Lycko och salighett aff Gudh Fadher genum Jesum Christum idher aff hiertatt altid önskandes etc. Tär näst en ödmjukeligh tacksäijelse för bewiste wälgerninger. Käre Hemingh Person giffwer Jagh tilkenne, att iagh haffwer warit i Lima Sockn och grannelighe ransaket om then Tallen som ij skriffwer migh till om, och haffwer funnit i sanningh ath Salighe Konung Göstaff haffwer huilt och fått sigh maatt på en Talle-Låghe, som tå nedherfallin war, och nu är ruttin, och tå han hade huilt och fått sigh thär matth, gick han sidhen litthet länger fram till ena Källo ath dricka, och tå han druckit hade, gaff han henne nampn säijandes, Källan skall heetta sööta Putta, och kallas hon ännu i dagh såå, och widh samma Källa stodh på then tidh en stor Ald(er) [al], *på hwilken salige Konungh Göstaff skaar ena Krono, et kårs, sitt nampn och åhrtalet, och stodh hon en tidh långh sidhan hon toor war, ty hon bleeff upstöödh, men nu ähr hon bortho; Berghet ther Hans Nådh huilte och drack aff Källan, kallas Hämninghe bergh* [Fenninge-berget], *liggiandes ena miijlo widh pass frå Lima sochn in på skogen ååt Mora Sochn. Konung Göstaffs ledsagare haffwer varit store Guldbrandh vid Sälan i Lima sochn ock sahligh Konungen gåått med skaarboghar* [snöskor] *ifrån Mora och til Lima, siidhan kom han hijtt till Malungh Sochn, och haffwer leghat ena natth uthi ena hödhladho, som kallas än nu i dagh Konungz-Ladho. Inthet synnerligh käre Hemingh godhe wen och brodher på thenne tijdh edher ath tilskriffwe, uthan Edher sampt Hustru och allan Edher wårdhnat Gudhi befallandes til lyff och Siäll. Datum Malungh then 18 Maij A:o 1593.*
E.A.T.W.
Herman Pålzson"

Detta brev var okänt fram till mitten av 1800-talet och har därför inte påverkat de sägner som nedskrevs på 1700-talet. Vi tvivlar mycket på att Gustav skulle ha ristat "en krona, ett kors, sitt namn och årtalet" på en al, men någon kan ju ha gjort det sedan

han blivit kung. "Söta Putta" har utpekats som en aldrig tillfrusen källa längs den gamla vintervägen mellan Älvdalen och Lima. "Store Guldbrand" var en man bosatt i Sälen.

Senare lokala berättelser ger oss en mycket säregen färdväg. Gustav skall ha gömt sig under en bro i Morkarlby strax utanför Mora och så tagit sig till Oxberg, där han gömt sig för "danskarna". Så drog han över Gopshus på den gamla vägen till Älvdalen; i den s.k. konungskällan nära Holtby skall han ha släckt törsten; mera säkert är, att Karl XI passerade där 1686. Från Älvdalen vandrade eller åkte Gustav över Evertsberg till Risberg, där en grop i marken, "Konungskällaren", ligger blott ca 100 m från Vasaloppsspåret. Över Tennänget går så vägen genom skogarna – med källan "Söta Putta" – fram till Lima; han skall ha övernattat i gården Storholn, som ägts av samma släkt sedan 1500-talet, samt bevistat gudstjänsten i Lima kyrka. Så nådde han då Sälen, där han tog in på Olnispagården (av Ol Nils Pers). Vid den tiden fanns tre bönder i Sälen, den ovannämnde Gullbrand, Jon Persson och Nils Olsson, som blev hans värd. Gården gick i dennes släkt till 1945. Numera är den museum och byggnadsminnesmärke. Från Olnispagården började Gustav färden mot Norge.

Låt oss nu återvända till Mora och vad som Peder Svart berättar:

Dalkarlarne befruktade nu storligen att Gustav redan skulle vara dragen över fjället till Norige, gjorde efter Lasse Olssons och Ingel Mickelssons råd och sände en åstad benämnd Engelbrekt med några andra skidkarlar de där genom natt och dag drogo genom skogen med samma värv och funno Gustav överst uppe i Lima. De avslöjade strax sitt värv bedjandes honom för Guds skull, att han nu ville vända om igen, komma dem till hjälp och undsättning, de ville nu gärna endräktligen icke allenast svära honom huldskap, troskap, mandskap och lydno, utan ock med honom våga och uppsätta liv och blod. Så följde han dem tillbaka igen till Mora.

Hur långt Gustav hann, vet vi naturligtvis inte. Ett stort monument restes 1903 "af Fosterlandsvänner" på en höjd i Sälen. Gustav måste ha färdats långsamt, eftersom han bör ha haft minst en veckas försprång; säkert kunde han inte åka skidor. Det är minnet av de enligt Svart minst *tre* skidlöparnas bragd, som inspirerat till Vasaloppet. Som framgått hette en av dem Engelbrekt, enligt en senare tradition en annan Lars. Båda sägs ha

varit från Kättbo, där en minnessten invigdes 1934 – det yngsta av vasamonumenten i Dalarna.

Hur det nu än gick till och vilken väg han än tog var Gustav tillbaka i Mora omkring mitten av januari 1521. Nu skulle det i fortsättningen bara gå framåt i karriären för den unge upprorsmannen.

Där kommo till honom de förnämligaste av alla socknar i både östra och västra Dalarne, samtyckte och korade honom till Sveriges rikes hövitsman, svoro honom ed, lydno och hörsamhet, satte så till honom 16 smocke duktiga karlar de honom tjäna och på honom akta skulle. Alltså uti Guds den heliga Trefaldighets namns åkallan uti en salig stund begynte han sitt regemente.

Med detta val slutar så Gustavs fantasifullt utbroderade äventyr i Dalarna; frågan är, om så mycket någonsin berättats om en enda person under en så kort tidsperiod i svensk historia. Det betyder ingalunda, att vi för återstoden av Gustavs liv och regering skulle sakna folktraditioner, samtida berättelser av tvivelaktig sanningshalt – för och emot Gustav – eller senare biografier som blandar dessa ingredienser med vad som bevisligen tilldragit sig utan minsta försök till källkritik. Tvärtom, det har varit ett besvärligt arbete för forskningen att sovra materialet till en någorlunda vederhäftig biografi. Ett värdefullt underlag är de rikligt bevarade arkivhandlingarna från hans regering. Viktigast är *Konung Gustaf den förstes registratur* i 29 band (1861–1916), som omfattar större delen av hans inrikes brevväxling, samt ett flertal arbeten som bygger på hans omfattande räkenskaper.

Gustaf I i kistebrevsversion, utgivet av P.A. Huldberg. Nordiska museet. Foto Bertil Höglund

När det gäller breven är mycket få skrivna av kungen själv – han hade en driven handstil, men måste vanligen lita till sina hunsade sekreterare. *Hur* mycket som dikterats av honom själv och vad som skrevs 'efter mall' skall vi inte gå in på här; de mustiga citat som förekommer bär dock en så personlig prägel, att de knappast kan vara kansliprodukter.

RIKSFÖRESTÅNDARE 1521–1523

Sedan Gustav Eriksson valts till Dalarnas hövitsman – troligen i egenskap av sturepartiets anhängare – började det gå dåligt för de unionstrogna. Redan i början av februari 1521 gjorde Gustav ett litet krigståg till Kopparberget, plundrade tyska köpmän och tog upp skatt. Fogden Kristoffer Olsson och andra "förrädare" tillfångatogs. Dalarnas sigill tog han i Stora Tuna och sigillerade

Carl Milles kraftfulle Gustav Vasa i Nordiska museet. Milles gjorde först en åldrig Gustav i gips till museibyggnadens invigning 1907 (se s. 81). 1925 utbyttes den mot denna polykroma staty, skuren i ek. Den tidigare statyn förstördes. Foto Ulla Wåger.

den första proklamationen med detta. Den danske ståthållaren i Stockholm, Didrik Slagheck (från Westfalen), en föga sympatisk, illa omtyckt äventyrare, tågade med krigsfolk till Västerås. Vid påsken drog Gustav upp i Hälsingland och Gästrikland för att värva anhängare; i södra Dalarna drog en bondehär under Peder Svensson från Vibberbo ned till Brunnbäcks färja, där de mötte de danska eller låt oss säga dansktrogna trupperna under ledning av två danskar – den ovannämnde Didrik samt den jylländske skomakarsonen Jens Beldenacke ('kal nacke'), båda utsedda till svenska biskopar. Ärkebiskop Gustav Trolle, som också var riksråd, ägnade sig åt försvaret av Uppland. Denna första samman-

stötning gick inte så bra för unionsarmén, som drog sig tillbaka till Västerås. Det kan vara värt att åter citera några rader av vår antidanske krönikör:

Desse [dvs. danskarna] *när de hörde vad på färde var ovan Långeheden toge de med sig ett stort tal folk och droge in till Brunnebäcks färje, menendes sig kunna betage att de svenske icke skulle komma över älven. Där haver fallit ett sådane snack, de där hade sitt läger. Biskop Billenacke frågade de svenske herrar där med vore ibland annat hure mycket folk den landsände ovan Långeheden kunde till det högsta uppbringa? Honom blev svarat, väl till 20 000. Än frågade han vidare, var så mycket folk skulle kunne bekomma spisning? Därtill blev svarat, det folket vore ringe kräselighet bevane, de plägade meste parten icke annat dricka än vatten, och när det var av nöden kunde de ock låte sig benöje med barkebröd. Då hade Billenacke sagt: De där kunne äde trä och dricke vand, dem tvinger ej fanen, än sider* [mindre] *någen mand. Bröder* [sade han] *lader uss drage rätt snart häen etc. Men när dalekarlarne finge förnimme att desse låge där, vore de så glupande att de gåve sig utöver älvene, och när fienden vände sig där mot dem bleve de slagne på flykten.*

När Gustav återkommit från Gästrikland gällde det att tåga mot Västerås och att finansiera företaget; ett litet myntverk i Hedemora fick tillverka klippingar, lika usla som Kristian II:s – jämför vad som sagts ovan om Gustav som ekonom! Den 29 april vann bondehären en seger över danskarna utanför Västerås; visserligen utgjorde fienden bara omkring 1000 man rytteri och fotfolk, men den psykologiska betydelsen av framgången var stor. Staden brändes av de unionstrogna, som drog sig tillbaka till slottet. Det dröjde ännu en tid innan det kapitulerade.

Nu förde Gustavs män upproret till Uppland; en stureanhängare uppviglade Värmland och Dalsland, medan den erfarne Arvid Västgöte drog till Östergötland och belägrade Stegeborg. I Småland hade man ändrat mening och allmogen anslöt sig under den lågadlige Klas Kyle. Alla dessa företag kunde nu samordnas under Gustav; han sågs som Stures släktens representant och var dessutom den ende högadlige ledaren. Mycket berodde detta dock på hans personliga egenskaper.

Samtidigt bedrevs ett veritabelt rävspel mellan de stridande parterna. Den mest hatade dansken, Didrik Slagheck, kallades till Köpenhamn men fängslades före sin avresa. Försonliga toner anslogs och Gustav Trolle kallade den 12 juni till ett riksmöte; de upproriska lovades tillgift och Gustav straffrihet. Från sitt fängelse i Stockholm skrev modern och mostern (Kristina Gyllen-

stierna) och manade till försonlighet. Det var emellertid Kristian som tagit initiativet till dessa brev och befallt, att de fångna sedan skulle föras till Köpenhamn. Några dagar efter sin försonliga skrivelse anföll Trolle plötsligt Uppsala, där Gustav befann sig för förhandlingar; denne undkom, men vid Läby var han nära att tas tillfånga. "Då var den gode herre icke långt fjärran dödsens man", säger krönikören.

Gustav fick snabbt åter ihop sina skaror och anföll i sin tur ärkebiskopen, som förlorade de flesta av sina soldater och måste fly till det snart inneslutna Stockholm. Han återkom aldrig till Uppsala.

Unionspartiet föll nu sönder. Alla försök från Kristians och hans mäns sida att locka upprorsmännen med försonliga ord och löften misslyckades. Mäktiga män som Ture Jönsson (Tre Rosor) i Västergötland och biskop Hans Brask – han som skall ha räddat sig med "brasklappen" vid Stockholms blodbad – gick över till Gustav. Även adeln (de som inte mist huvudet) stödde nu upprorsledaren och på ett herremöte i Vadstena i augusti 1521 valdes Gustav Eriksson till Sveriges riksföreståndare.

'Stockholmsregeringen' förlorade all sammanhållning. De främsta lämnade Sverige, samtidigt som de tog med de fångna höga damerna; Gustavs mor och ena syster dog snart efter ankomsten till Köpenhamn, där de satts i Blå Tornet. Gustav Trolle blev en flykting under resten av sitt liv, Didrik Slagheck kom efter några månader i onåd hos Kristian och brändes på bål, Jens Beldenacke kastades i fängelse.

Slotten intogs, det ena efter det andra. I början av 1522 återstod bara Stockholm, Älvsborg, Kalmar och några finska fästen i dansktrogna händer. För att betvinga dessa krävdes mer än bondehärar. Det är här Lübeck och Hansan kommer in i bilden. Stockholmsfararna hade trotsat Kristians förbud och bedrivit handel på Sverige. Ett hot från kejsaren, Kristians svåger, väckte hansestädernas stora förbittring. Sympatierna var klart på Sveriges och Gustavs sida – givetvis inte av några ideella skäl, som vi redan framhållit. Lübeck slöt t.o.m. förbund med den arga konkurrenten Danzig. Den unge riksföreståndaren, som förstod att han måste ha hjälp, vände sig till Lübeck och hans brev på nyåret 1522, dels till vännerna från 1519/20, dels till borgmästare och råd, blev väl mottagna. Utan att något egentligt fördrag blev slutet utrustades en flotta på tio skepp med förråd, vapen och

krigsfolk; den anlände den 7 juni till Söderköping. Knektarna tog Gustav i sin tjänst; skeppen köptes (på kredit, förstås). Belägringen av Kalmar och Stockholm blev nu effektivare. Många bönder kunde skickas hem. Redan i augusti började Lübeck kriget med Danmark. Berend von Melen, vars bror vi mött tidigare och som senare kapitulerat som befälhavare på Stegeborg, blev den förste av en lång rad tyskar, som gick i Gustavs tjänst (med de flesta av dem hade han en märklig otur). Denne och Lars Siggesson (Sparre) stödde den lybska flottan, som mest ägnade sig åt härjningar.

Den skickligaste och kanske mest sympatiske (det säger nu inte så mycket) av Kristians medhjälpare var Sören Norby, som bl.a. behärskade Finland. Ännu en hjälpflotta från Lübeck anlände till Stockholm hösten 1522, medförande två rådsherrar, som Gustav ostentativt tog emot nedanför Brunkeberg inom synhåll för det belägrade Stockholm. När så Norby anlände i slutet av november med proviant för Stockholm, kunde han avvisas. Den lybske amiralen ville emellertid inte angripa, varigenom örlogsfartygen kom undan; däremot togs all proviant av svenskarna, så att Stockholms undsättning misslyckades. Staden blev nästan öde genom att all handel avstannat och många borgare flytt. Den var snart innesluten från fyra håll.

På våren 1523 utrymde danskarna Älvsborg och i maj kapitulerade Kalmar, trots hjälp från Sören Norby; själva fästningen gav sig i juli till Berend von Melen. Men då hade Sverige redan fått en kung.

OKRÖNT, KÄMPANDE KUNG 1523–1527

Samtidigt med att Gustav hade stora framgångar gick det allt sämre för Kristian II. Denne låg i krig med Lübeck, hade en långvarig tvist med sin farbror, hertig Fredrik av Holstein, och sökte samtidigt samla all makt i sin hand och kväsa adeln. Han ansågs borgar- och bondevänlig, men det räckte inte; ännu var den danska adeln för mäktig. De tre motståndarna – Fredrik, Hansan och adeln i förening – lyckades förjaga den siste unionsmonarken, som i april 1523 flydde med sin drottning och sina barn för att i Nederländerna få skydd hos sin mäktige svåger. Danmark–Norge hyllade Fredrik som kung. Denne skrev i april och maj till Sveriges ”biskopar, hövitsmän och vem som befälet

Gustavs intåg i Stockholm 1523, sådant det skildras i filmen Gustav Wasa, inspelad 1928 i regi av John U. Brunius och med Gösta Ekman i huvudrollen. Foto Svenska Filminstitutet.

haver i Sveriges rike" (Gustav nämns inte) och bad "sina kära undersåtar" att avstå från alla aktioner och att delta i ett unionsmöte.

I Sverige hade emellertid en riksdag sammankallats till Strängnäs och här fick Fredrik ett indirekt svar. Lördagen den 6 juni 1523 valdes Gustav Eriksson till Sveriges konung. Det dröjde länge innan man började föra några riksdagsprotokoll och de skildringar vi har från förhandlingarna är nog föga tillförlitliga. Om Gustav verkligen, som det påstås, först nekat att mottaga värdigheten, emedan "han redan vore trött av de mödor, han

haft", så var det väl mest för formens skull. Så blev han av meniga rikets råd och allmoge korad konung till Sveriges rike "Gud till lov, heder och ära och alla andeliga och världsliga i Sverige till gagn, nytta, beskärm och långligt bestånd". Den nye kungen sände därefter ett öppet brev om vad som timat, lovade att skicka sig mot undersåtarna i alla punkter efter "Sveriges och Sankt Erik konungs lag". Ärkebiskop Gustav Trolle landsförvisades för evigt i ett av riksrådet utfärdat brev.

Kort därefter kapitulerade Stockholm och på midsommarafton 1523 gjorde Gustav sitt högtidliga intåg i den förödda staden, där det bara återstod litet över 300 skattskyldiga borgare.

Mycket av vad som hände på riksdagen kommer alltså att förbli okänt, alla i efterhand skrivna, högstämda tal till trots. Detta har inbjudit till nästan lika många åsikter om *varför* Gustav valdes som det funnits forskare. Enligt en skola skall de två närvarande rådsherrarna från Lübeck – mycket hedrade av alla – satsat på Gustav Eriksson och på ett kungaval, eftersom de ville ha en monark att förhandla med, inte ett svagt riksråd. De ville ha sina privilegier stadfästade och skulden återbetald. De var t.o.m. hotfulla, säger en historiker, och tvingade Gustav att acceptera... Andra åter menar, att valet var hastigt tillkommet som ett svar på Fredrik I:s unionsplaner. Eller var det återstoden av det s.k. rådspartiet som nu såg Gustav som ett bättre alternativ än sturepartiet, som dessutom saknade en vuxen kandidat?

I alla händelser kan vi konstatera, att ett kungaval var planerat redan i maj, när kallelsen till riksdagen gick ut. Det var också ganska logiskt, att den som organiserat och vunnit kampen valdes; det var nog denna gång en verklig folkvilja som stod bakom. Hur många som snart skulle ångra sig är en annan sak...

Under riksdagen blev en av dem – t.o.m. en tysk – medlem av riksrådet; nämligen Berend von Melen, som kort därefter gifte sig med Gustavs syssling Margareta – inte att förväxla med systern med samma namn, änka efter den halshuggne Joakim Brahe. Hon gifte om sig (1525) med en annan tysk, greven av Hoya.

De närmaste åren är mycket händelserika och problemfyllda. Att den unge kungen kunde rida ut alla stormar, skaffa pengar och besegra motståndare inom och utom landet var en märklig prestation.

För att nu börja med de utrikes problemen så löstes konflik-

terna utan någon vinst för Sverige, men unionen slapp man ifrån. Här betydde Hansans privilegiebrev av den 10 juni mycket. De fick monopol på den svenska handeln, frihet från tull m.fl. rättigheter. Det har sagts, att Sverige blev Lübecks varuhus. Det har också sagts mycket negativt om den nordiska unionstanken, men den hade dock åtminstone till en början varit en kraft, som beredde tre stater ett gemensamt skydd. Nu hade man två monarker i Norden och båda hade Hansan att tacka för sin maktställning.

Gustav såg som en av sina många uppgifter att få en uppgörelse till stånd med Danmark, nu regerat av den något rävaktige, men fredsvänlige och till åren komne Fredrik I och dennes inflytelserika råd. Stämningen länderna emellan blev inte bättre av att den danske kungen tog den landsförviste Gustav Trolle under sitt beskydd och t.o.m. lät denne kröna sig (1524). De svenska adelsdamerna, bl.a. Kristina Gyllenstierna, satt fortfarande fångna. I gengäld hade Sverige ockuperat danska områden – Blekinge och Viken (Bohuslän). Fruktan för den landsflyktige Kristian II, som lånade upp pengar och försökte värva krigsfolk, ledde till en uppgörelse. Fredrik bekvämade sig sålunda äntligen att skicka tillbaka fångarna och att godta kungavalet i Strängnäs. Misstron satt förvisso kvar, även i det rekonstruerade riksrådet. Hans Brask skrev, att "aldrig har svenska män något fått av danskar med dagtingan", och försökte i politiskt nit bevisa, att skånelandskapen tillhörde Sverige. Gotland borde också återerövras, tyckte han – men där satt ännu Sören Norby, Kristians trogne anhängare, och höll sig med en kaparflotta, Hansan och svenskarna till stor förtret och förlust. Det var hans största lust, sade Norby, "att röra i deras [Hanseköpmännens] kramkistor och lukta på deras kryddsäckar". Berend von Melen fick i maj 1524 ockupera ön, men Visby motstod ännu svenskarna, när Gustav och Fredrik på sensommaren möttes i Malmö.

Den överenskommelse som uppnåddes den 1 september 1524 och som kallas *Malmö recess*, var en framgång för den mera erfarne Fredrik, som lyckats få stöd av Lübeck. En skiljedom skulle fällas nästa år av de vendiska städerna. I väntan på denna behöll Sverige Viken, men Danmark återfick Blekinge och Gotland, under förutsättning att Visby ännu inte erövrats samma dag. Stora bötesbelopp skulle erläggas av den part, som eventuellt inte fann sig i skiljedomen. Kungarna, som rådplägat på rådhuset,

trädde ut på burspråket och "den nya endräkten" kungjordes. Men Gustav lär ha farit ut mot en av de höga herrarna från Lübeck: "Var är nu det myckna goda, du på de lybskas vägnar mig med så stora eder och förpliktelser tillsagt? Var är den lovade betalningen för de stora krigskostnaderna på Gotland? Du skall få skam därför, din arge förrädare!"

Det blev aldrig någon skiljedom. Visby hade inte intagits i tid. Gustav förlorade därför både Blekinge och Gotland. Till alla parters förargelse satt dessutom Sören Norby kvar på Gotland, sedan svenskarna utrymt ön. Gustav fick sin misstro mot danskarna påspädd och var inte längre så vänligt stämd mot Lübeck. Han fick lära sig, sades det, att "hårt väder kräver styva nävar och hårt grepp".

Berend von Melen kom på grund av sitt misslyckande i onåd hos Gustav och på våren 1525 krävde kungen att återfå Kalmar slott och län, som den förre gunstlingen innehaft. Herr Berend begav sig till Kalmar, men satte en förtrogen som befälhavare på slottet och seglade själv över till Tyskland med sin familj. Gustav måste belägra och inta slottet för andra gången. Den rasande kungen sägs ha avrättat hela besättningen. Melen blev en oförsonlig fiende till Gustav, trädde i nära förbindelse med Norby och avsåg att tillsammans med denne återuppsätta Kristian på tronen. Norby hade tidigare kortvarigt underhandlat med Gustav, men sedan sänt dennes brev till Fredrik. Plötsligt seglade han från Gotland och erövrade såväl Blekinge som Skåne – I Kristians namn! Han skrev också till Kristina Gyllenstierna, som inte hade det bästa förhållande med sin systerson (hon hade, så länge maken Sten Sture d.y. levde, en förhoppning att bli drottning). Samtidigt uppviglades bönderna i Dalarna av Herr Stens gamle kansler Peder Sunnanväder och mäster Knut Mikaelsson, båda avsatta från sina prästämbeten i Västerås.

Detta det "första dalupproret" (Gustavs eget räknas inte!) har efterlämnat en skriftväxling. Redan 1524 i oktober skriver "Bergsmän och menige man i Dalarna" och klagar i nio punkter på allt möjligt. Det gällde brist på spannmål, fogdarnas uppköp, förekomsten av utlänningar m.m. Kungen skriver senare på hösten och varnar allvarligt för Peder Sunnanväder, som ägnar sig åt ond stämpling och är lögnaktig. Brevet sändes f.ö. med Sven i Isala, som varit i Stockholm; denne känner vi från berättelserna om Gustavs äventyr i december 1520. Brevväxlingen fortsatte och

Kung Gustav anklagar Peder Sunnanväder inför domkapitlet i Västerås. Peder som var Stureanhängare och biskop i Västerås och hade avsatts av Gustav Vasa, ställde sig i spetsen för det första dalupproret 1525. Detta misslyckades och Peder flydde till Norge, men utlämnades 1526 och fick tillsammans med sin medhjälpare, mäster Knut, göra ett skymfligt intåg i Stockholm, ridande baklänges på två utsvultna hästar. Han avrättades i Uppsala 1527. Målning av Ernst Josephson. Länsmuseet, Gävle. Foto Lars Törnqvist, Borås.

den 1 maj 1525 avsändes menighetens i Dalarna mest berömda brev till kungen, som börjar:

Vår ödmjukeliga hälsning sänd med Gud. Käre nådige Herre. Eders Nåde drager väl till minnes huru många penningar och tjänare I hade då I gingo här fredlös i skogenom när oss. Vi sågom då varken tyskar eller danskar som Eder hjälpa ville, utan vi fattige dalkarlar, hälsingar, gästringar, och sedan den menige man över allt Sveriges rike . . .

Brevet fortsätter med klagomål över att kungen, sedan de hjälpt honom mot fienden och fördrivit dem ur landet, ”då försmådde I oss, fattige svenske män och drogen här in tyske och danske som förr hade varit med konung Christiern”. Kyrkoskatten, då han ”tagit mest alla de clenodier . . . kalkar, helgedoma kar . . . och det alltsamman onytteliga förskingrat av riket . . .,” hade också väckt

förargelse. Vidare anklagas kungen för att ha fängslat "den goda ärliga kvinna fru Christina Gyllenstierna" och fördrivit eller förgjort Herr Stens son Nils Sture.

Att detta brev väckte kungens förargelse kan man begripa och hans betydligt kortare svar avvisar anklagelserna och uppmanar hans "älskelige dannemän" att avvisa "Herr Peder Kansler och andra av hans parti". Upproret kom av sig och Peder flydde till Norge. På hösten 1525 var Gustav på landstinget i Tuna och "upplyste" menigheten, varefter ett brev utgick (den 26 oktober) från "kopparbergsmän, silverbergsmän, järnbergsmän och menige allmoge som bygga och bo över all Dalarna". Så blev det då lugnt – för den gången.

Dessa inrikes orosstiftare hade säkert förbindelser med Gustavs utrikes fiender, men i vilken omfattning vet vi inte. Sören Norby besegrades ganska snart av den danske befälhavaren Johan Rantzau och belägrades i Landskrona. I juni 1525 ingick han förlikning med Fredrik. Gotland hade under tiden med hjälp av Lübeck återgått till Danmark. Norby var ännu en tid till förargelse där han satt på Sölvesborgs slott. Tydligen hade han höga tankar om sig själv, eftersom han lät prägla egna mynt på Gotland, i Skåne och i Blekinge. Till sist blev han besegrad – på sensommaren 1526 – av en dansk-lybsk flotta och flydde till Ryssland.

Desto större förargelse vållade Berend von Melen, som ända till slutet av 1540-talet intrigerade mot Gustav, ständigt samarbetade med dennes fiender och t.o.m. lät trycka en hatskrift mot "tyrannen". En annan tysk, greve Johan av Hoya, har nämnts som Gustavs svåger. Denne hade kommit till Sverige ungefär samtidigt som Melen råkat i onåd, blev riksråd och hade stora län i Finland. Sedan hans underhandlingar 1529 med Lübeck om den svenska skulden inte givit det resultat som kungen väntat sig (man frågar sig, om någon någonsin kunde tillfredsställa Gustav, när det gällde pengar), kom det till en brytning och greven hörde sedan till de svurna fienderna. Gustavs syster dog i Reval; hennes son i första äktenskapet, Per Brahe d.ä., återkom till Sverige och blev en trogen medarbetare till kungen. En av hennes söner med greve Johan dog 1574 som biskop av Osnabrück och Münster.

En till Västerås i maj 1525 inkallad riksdag fick lyssna på Gustavs vältalighet och ett också senare upprepat abdikationshot, som fick önskad effekt. De fyra ständerna gav sitt förnyade

stöd. Samarbetet med eller kanske snarare utnyttjandet av riksdagen var typiskt för Gustavs regeringssätt. Den fick först nu en plats i det svenska systemet, som skulle bestå för all framtid.

1526 var ett någorlunda lugnt år. Gustav red sin eriksgata – inte helt enligt landslagens bestämmelser, men däremot var han noga med att ta ut den skatt som hörde samman med en sådan rundresa. Samma år utlämnades Peder Sunnanväder från Norge. Han och mäster Knut fick göra ett skymfligt intåg i Stockholm, ridande baklänges på två utsvultna hästar, och dömdes sedan till döden.

Kungen var ännu mån om att ta råd av de gamla unionsmotståndarna, t.ex. Hans Brask, som länge behandlade den unge Gustav med faderlig välvilja. Bl.a. var denne angelägen om den förestående kröningen. Men tonen ändras så småningom. Detta beror både på att Gustav – som måste betala skulden till Lübeck – pressar pengar ur kyrkan och på att han inte ingriper mot den nya läran, dvs. lutheranismen, som tidigt kommit till Sverige. De teologiska frågorna bekymrade nog inte kungen särskilt mycket, men såväl hans far som sturehovet, där han tillbringat ungdomen, var fiender till en stark kyrka. Han kunde inte ha mycket aktning för påven, som bannlyst Sverige därför att man avsatt Gustav Trolle – vad man än säger om denne ärkebiskop, så var han knappast en from och gudlig människa! Därför förstår man, att kungen såg ganska positivt på Martin Luthers lära, i synnerhet den möjlighet som yppade sig att genom tilllämpning av dess lära om kyrkan som alla kristnas samfund få en ursäkt att föra över dess egendom till sig och kronan. Några överdrifter tolererade Gustav emellertid inte; de vederdöpare och bildstormare som skadade altarskåpet i Stockholms Storkyrka blev genast utvisade. Två av den nya lärans första företrädare knöt han till sig. Ärkedjäknen Laurentius Andreæ (o. 1470–1552) från Strängnäs blev sekreterare och rådgivare hos kungen 1523, och året därpå kallades Olaus Petri (1493–1552) från samma stad till Stockholm som stadsskrivare och predikant i Storkyrkan. Den sistnämnde var den svenska reformationens främste.

Det gällde också att besätta flera biskopsstolar, som blivit tomma på grund av halshuggning (Stockholms blodbad), avsättning (Gustaf Trolle, Jens Beldenacke) eller naturliga dödsfall. Uppsala domkapitel föreslog 1523 Johannes Magnus (1488–1544), en lärd och föga unionsvänlig man, till ärkebiskop.

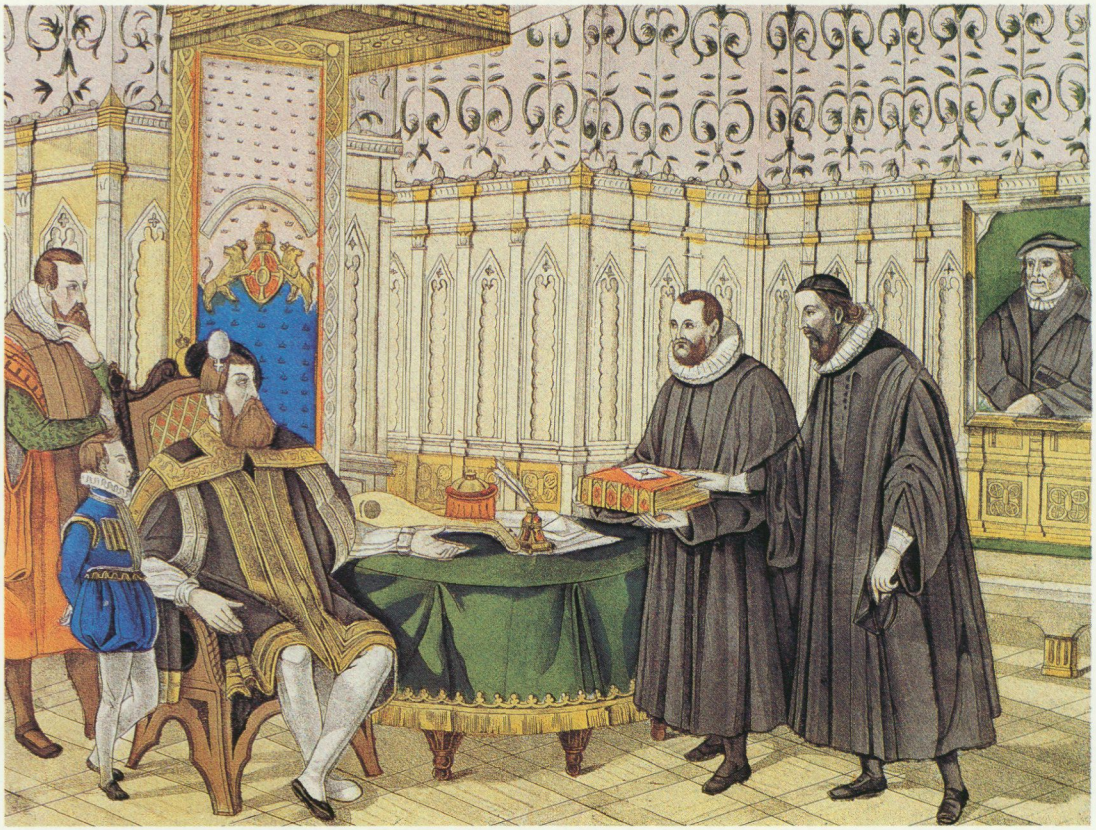

"Gustaf I emottager bibelöversättningen av Laurentius Petri". 1526 utkom Nya Testamentet på svenska medan hela bibeln utgavs på svenska 1541. Laurentius Petri valdes 1531 till ärkebiskop. Troligen är det överlämnadet av hela bibeln 1541 som skildras i detta kistebrev, utgivet av P. A. Huldberg. Nordiska museet. Foto Bertil Höglund.

Kungen godkände valet. Även till de övriga, lediga ämbetena utnämndes svenskar. Den nye ärkebiskopen hade länge vistats utomlands och hade ett särskilt uppdrag från påven Hadrianus VI att bekämpa kätteriet. Trots detta begick kyrkans nya överhuvud Klemens VII det stora misstaget att begära Gustav Trolles återinsättande och som lök på laxen utnämnde han en italienare till biskop av Skara. Kungen mullrade nu hotfullt om diverse åtgärder från svensk sida, om det inte blev ordning inom kyrkan. De närmaste åren blev ganska förvirrade, fram till dess att den slutliga brytningen med Rom skedde. Men även under sina första regeringsår visade kungen sin ovan antydda, tidigt grundlagda åsikt om att kyrkan inte fick bli en stat i staten. Under åberopande av skulden till Lübeck, kostnaderna för krigsfolket m.m.

upptog han lån från kyrkor och kloster och försökte också ta av dess ordinarie skatt, tiondet.

Det bidrog nog inte till kyrkans anseende, att en del av dess företrädare inte var *så* lärda och blida som Johannes Magnus. Två kaplaner hos Gustav råkade i gräl med varandra mitt under en måltid vintern 1523 och den ene slog ihjäl den andre med en stridshammare – knappast ett lämpligt föremål att ha med till bords för vare sig präst eller lekman.

Kungen gynnade också de första reformatorerna. Hans Brask uttryckte sin oro i flera brev och var mycket indignerad, när Olaus Petri gifte sig. Storkyrkan fick 1524 en luthersk kyrkoherde, gudstjänsten förrättades snart på svenska i huvudstaden och 1526 utkom Nya Testamentet på svenska med Olaus Petri som en av flera översättare (hela Bibeln kom 1541). Man förstår, hur detta måste ha förargat det ännu övervägande katolska prästerskapet och i synnerhet biskoparna, men kungen skyddade reformatorerna. Det var ju bara Guds rena ord och evangeliet som predikades, menade han; frågan gällde inte läran, utan kyrkans missbruk av den världsliga makten. Men när "understundom något talandes varder om de oseder och stora girighet, som uppkommen är ibland kyrkans personer med deras friheters och privilegiers vanbrukning, med vilka de tvinga, tunga och förkuva fattig, simpel, menlös och enfaldig allmoge, då heter det vara mot den heliga kristeliga tro och till kristendomens nedertryckning".

Och varför skulle man inte lova Gud på svenska? "Är ju så gott, att det sker på vårt eget mål, det vi förstå, som på latin, det man dock inte förstår."

Den svage Johannes Magnus reste på hösten 1526 i ett uppdrag till Polen – han återkom aldrig. Liksom sin berömde bror, Olaus Magnus (1490–1557), hamnade han så småningom i Rom. Bägge glömde aldrig hemlandet och de ägnade landsflykten åt ett berömt och ovärderligt författarskap. Den förre skrev dels det 1553 i Rom posthumt utgivna verket – givetvis på latin – om göternas och svearnas alla konungars historia, dels Uppsala ärkestifts historia, färdigtryckt 1557. Olaus, som utnämndes till ärkebiskop av påven vid broderns död – en tom titel – ombesörjde utgivningen av dennes verk och skrev samtidigt själv sin berömda, med träsnitt illustrerade *Historia de gentibus septentrionalibus* (Historia om de nordiska folken), som utkom 1555 och upp-

levde flera upplagor (på svenska först på 1900-talet). Mycket värdefull för oss är också den karta över Norden, som Olaus redan tidigare låtit trycka (med kommentar), kallad Carta Marina. För vår kännedom om Norden och i synnerhet Sverige i äldre tid har de två landsflyktiga bröderna betytt oerhört mycket. De många tidiga kungar med namnen Karl och Erik, som Johannes uppfunnit, bidrog till att vi fått så höga 'nummer' på våra regenter med dessa namn, alltifrån Erik XIV och Karl IX. Olaus Magnus skickade f.ö. broderns Historia till Sverige med en tillägnan åt hertigarna Erik, Johan, Magnus och Karl. Gustav kände sig något kluven inför det stora verket; han uppskattade, att det gav Sverige en ärorik historia och dess antidanska tendens, men däremot inte den uppdiktade sagokungen "Gostagus", en förskräcklig tyrann, som klart skulle föreställa honom själv.

Låt oss återgå till vår skildring av utvecklingen på 1520-talet. Året 1527 blev mycket besvärligt för Gustav men slutade med att han ytterligare befäste sin makt. Efter sitt besök i Stora Tuna hösten 1525, där han "upplyst" menigheten, hade det varit ganska lugnt i Dalarna. Dock utgjorde kyrkoherdarna tydligen ett orosmoment och bl.a. blev Herr Jakob i Mora avsatt och detta mot böndernas önskan.

Det andra dalaupproret, som var allvarligare än det första, kretsade kring "Daljunkaren", även kallad den falske Sturen. Han utgav sig för att vara Sten Sture d.y:s son Nils, som kort efteråt säges ha dött (han var i de yngre tonåren) och begravts i Uppsala. Modern, fru Kristina Gyllenstierna, förnekade på Gustavs begäran att Daljunkaren skulle vara hennes son. Å andra sidan var han definitivt *inte* den förrymde stalldrängen Jöns Hansson, som kungen påstod. Han var sannolikt en person av god uppfostran som förstod att skicka sig. Särskilt i de övre dalasocknarna fann upproret grogrund och gamla sturetjänare slöt sig till Daljunkaren. Mot slutet av 1527 begav sig denne till Norge och blev väl mottagen av den norska aristokratin, varav flera blev helt övertygade om att han var identisk med Nils Sture.

Den obetydliga skara Daljunkaren fick med sig i februari 1528 räckte emellertid inte. Återigen måste han fly till Norge och nu nalkades en förgrymmad Gustav i spetsen för en verklig här. Landstinget i Tuna hade sammankallats och den 26 februari fick dalkarlarna, omringade av krigsfolk, åhöra en straffpredikan framförd av hövitsmannen Lars Bryntesson – för en gångs skull

avstod Gustav från att tala och höll sig i högtidligt majestät i bakgrunden. De värsta upprorsmakarna avrättades; de övriga fick efter avbön återvända hem. Daljunkaren flydde snart från Norge till Rostock, där han på kungens begäran greps och avrättades i september 1528.

Åren 1921–22 och 1950 påträffades ett antal skelett söder om Tuna kyrka. Inalles synes det ha rört sig om 17 personer. Fynden har förknippats med räfsten 1528, även om skeletten inte låg begravda på "knäfallsplatsen" norr om kyrkan. Åtminstone fem av de döda är halshuggna; ytterligare fem har hängts.

En viktigare och mera avgörande kamp skulle äga rum vid riksdagen i Västerås i mitten av juni 1527. Ett par herredagar 1526–27 och möten med allmogen vid Uppsala hade föregått denna; där hade kungen ganska öppet framlagt sina önskemål, fyndigt bemött klagomål osv. De flesta anade att kanske något särskilt var att vänta. Biskop Brask hade fått sitt tryckeri i Söderköping indraget – där utgavs antilutherska skrifter – medan Olaus Petri fick presentera reformationens program och då använde det kungliga tryckeriet! Brask rådgjorde före riksdagen bekymrat med rikshovmästaren Ture Jönsson (Tre Rosor), något som oroade kungen. "Vilja de så gärna stämpla med den enfaldiga allmoge, att de skola få en styggelse vid oss och fördriva oss från regementet, och kunna vi väl märka, att den finnes väl i Linköpings stift, som huvudet är till den stämpling." Så uttryckte sig Gustav i ett brev kort före riksdagen.

Mötet i Västerås fick en kunglig "framsättning" (proposition, skulle vi säga), som lästes upp av Laurentius Andreæ. Det är den första som bevarats från en svensk riksdag. Denna och andra bevarade originalhandlingar är våra viktigaste källor – vad Peder Svart berättar i sin krönika återger naturligtvis Gustavs syn på saken. Kungens bevarade 'proposition' är i alla händelser ett märkligt dokument, vältaligt och fyndigt.

Kungen inleder – som han ofta gjorde – med en skildring av Kristians omilda regering, alltid en lämplig kontrast till hans egen, *han* hade minsann hållit *sina* löften. Trots detta hade undersåtarna ständigt mött honom med klagomål, stämplingar och uppror, också dalkarlarna, som berömde sig av att ha satt Hans Nåde på tronen; och däruppe hade nu ny oro uppstått, där en veterlig tjuv, som påstod sig vara Herr Stens son, fick ha sitt tillhåll och ta upp skatt, "hela riket till blygd och nesa". Var och

Denna rekonstruktion av några förlorade tavlor på Gripsholms slott visar t.v. Gustavs uppgörelse med den katolska kyrkan. Kyrkan, i form av en trolös kvinna, tvingas på knä av några adelsmän medan kungen betraktar scenen från sin tron. Akvarell av J. Wendelius 1722, Kungliga Biblioteket.

en, som ville börja något obestånd i riket, behövde endast bege sig till Dalarna, och så hade man strax "uppstöt och nytt regemente. Bör väl övertänkas", hette det, "om Sveriges rike skall alltid regera sig efter dem och hava den för herre, som uppsatt varder av Dalarna", och frågades, varför Dalarna skulle ha det privilegium framför andra att försvara alla förrädare, som begav sig dit upp.

Så gick skrivelsen in på olika anklagelsepunkter mot regimen: skatterna på grund av rikets skuldsättning, dyrtiden, "skinnandet" av kyrkor och kloster (Mariefreds kloster var redan nedlagt i egenskap av Gustavs "arv och eget"; det revs sedan och blev byggnadsmaterial till Gripsholms slott), den nya tron, som indrogs i riket och mycket annat. Allt detta försvarades med kraft; kungen var redo att stå till svars inför ständerna och hade sannerligen ingenting emot att "bliva regementet kvitt", hoppandes som tack för omak och vedermöda få något län i riket.

Men även en efterträdare skulle nog göra "en styggelse vid

regeringen". Kronans ränta var nämligen otillräcklig: det nya krigsväsendet krävde mer, så också kunglig stat; slotten var förfallna; kungen måste gifta sig; adeln var försvagad av att så mycket av dess egendom kommit i kyrkans hand; bergverken var i dåligt skick. Uppbörden gav knappt 24.000 mark, utgifterna var mer än det dubbla. Ock så all den oro och osäkerhet som rådde. Hade inte kungen giltiga skäl att be sig fri från regeringen? Ständerna måste nu se till att bristerna botades, vem som än bleve kung.

Propositionen är i sin mästerliga uppläggning avfattad utan direkta förslag, men ändå med färdriktningen angiven. Resurserna finns hos kyrkan. Adeln lockas att medverka genom löften att få tillbaka gamla donationer. Det fanns redan exempel på, hur det skulle gå till genom Gustavs "återbördande" av Mariefreds/Gripsholms klostergods, ett hans fädernearv. I den följande diskussionen avvisade Hans Brask, med stöd av Ture Jönsson, angreppen på kyrkans egendom; de sade sig ej kunna gå emot påven, kyrkans överhuvud. Vad som sedan skedde är skildrat en

smula inkonsekvent i olika källor – endast besluten är säkra – men vi måste i alla händelser citera något ur Peder Svarts version av Gustavs rasande strafftal efter de negativa svaren på sin proposition:

Allt hade jag förmodat mig annan svar utav Eder. Nu kan jag icke förundra, att allmogen är galen, bevisandes mig all olydighet harm och förtret, efter jag förnimmer de hava sköna tillskyndare. Få de icke regn, då skylla de mig, få de icke solsken, då göra de lika så, händer dem hårda år, hunger och pestilentie eller vad det kan vara, måste allt jag bära upp skulden, liksom de icke visste, det jag är en människa och ingen Gud. Denna är ock tacken, att jag genom stora hjärtans sorg och bekymmer sörjt för det fattiga svenska folket... Men jag må arbeta på edert bästa så mycket jag kan och förmår antingen i andliga eller världsliga saker, jag haver dock intet annat vänta till lön än att I säge gärna yxan sutte i huvudet på mig, men I vilja icke själva hålla i skaftet... I vele nu sätta mig över huvudet både munkar och präster och allehanda påvens kreatur, ändock vi have föga beställa med hans höga biskopar eller andra. Uti en summa sagt, I vilje alle döma och mästra mig. Men ho kan på sådana skäl vara Eder konung? Jag tänker, att den värste i helvetet skall icke vilja görat, än sider någon människa. Så veter rent av sagt, att jag vill nu intet vara Edert huvud och konung. Jag säger mig slätt där av med... Varer så förtänkte att lösa mig redliga ut här av riket... så vill jag lova Eder, jag vill draga min kos och aldrig någen tid mera komma här in igen till detta osköniga, vanartiga och otacksamma mitt fädernesland.

Och så brast kungen i gråt, lämnade salen och drog sig tillbaka till slottet.

Det blev tyst, sägs det, när kungen gått och ingen vågade säga något. Herr Ture skall dock, när han gick till sina kvarter, ha "låtit slå på trumma för sig" och sagt: "Ingen skall göra mig till hedning, Luther eller kättare i detta år." Det blev nu mycket förhandlat i och mellan ståndena; en stor del av adeln, borgerskapet och bönderna var förmodligen hela tiden på kungens sida, om än av olika skäl. På den fjärde dagen var motståndet definitivt brutet; enligt krönikan var det ett inlägg av biskop Magnus Sommar från Strängnäs, som bröt isen. Han skall bl.a. ha sagt: "... att nu vedersaka konung Gustav och kora sig en annan herre, det kan ett barn, än mera gammalt folk, begripa, hur det skulle bekomma riket."

Efter mycken övertalning, säger krönikan, kom Gustav tillbaka från slottet. Hans hot hade gjort verkan och adeln hade åstadkommit en riktig plan för hur kronans – och deras egna – inkomster skulle förstärkas på kyrkans bekostnad. Borgare och bönder

anslöt sig och prästeståndet 'kördes över', för att nyttja ett modernt uttryck. Så redigerades *Västerås recess* inom kungens kansli och i en stadga, *Västerås ordinantia*, intogs vilka åtgärder som måste vidtas enligt riksdagsbeslutet. Vid ett närmare studium finner man, att kungen tillät sig skärpa åtgärderna till kronans förmån. Biskoparna måste nu lämna ifrån sig sina slott till kungen; för sin, domkyrkornas och det högre prästerskapets "överflödiga" egendom skulle man erlägga en årlig skatt. Adeln fick bli kronans löntagare vad gällde klosterförvaltningen samt rätt att återfå gods, som kyrkan förvärvat efter 1454.

Som synes var det främst ekonomisk/politiska beslut som togs i Västerås; det var ingen "reformationsriksdag", som så ofta gjorts gällande. Konsekvenserna blev dock en brytning med Rom och påven. Kungen blev kyrkans överhuvud.

Vid mötet hölls en berömd disputation mellan Olaus Petri och Peder Galle. Säkert bidrog denna till en vag formulering i riksdagsbeslutet om att "Guds ord måtte allestädes i riket renliga predikat vara". Snarare hade nog de flesta tänkt sig att reformerna skulle ske inom den gamla kyrkan; rådet och adeln menade, att man "borde bliva vid goda gamla kristliga sedvänjor". Men Gustav tänkte kanske redan nu annorlunda. Efter några år gjorde han det säkert.

Indragningarna började genast och den beslutade beskattningen krävdes in till sista penningen. Så småningom blev det en verklig reduktion, som även kom att omfatta vanliga församlingar, sockenpräster och kyrkor. Guld och silver samlades genom en omfattande utplundring av kyrkorna; det räckte, menade kungen, t.ex. med *en* kalk och *en* patén för nattvarden, resten hörde "oss och kronan till". Hans Brask blev så gott som maktlös och sattes under kunglig kontroll. Den man som Gustav några år tidigare kallat "vördig fader" i sina brev, fann sin situation outhärdlig. Officiellt tillåten att visitera Gotland, som lydde under Linköpings stift, såg han till att skeppet kom till Danzig. Den lärde biskopen dog 1538 i ett polskt kloster.

KRÖNING, UPPROR, ÄKTENSKAP OCH KRIG 1528–1538

Som vi sett hade det länge talats om Gustavs kröning. Det var en viktig ceremoni, som skulle bekräfta honom i hans höga ämbete –

En ryttarhär har samlats för att slå ner det inre motståndet i landet efter Västerås riksdag 1527. Fotfolk strömmar till tältlägret i bakgrunden. Samma ursprung som bilden s. 52–53.

landslagen krävde detta. Vad som fått honom att skjuta upp högtidligheten var dels oron i landet, dels brist på pengar. Nu hade han fått en inkomstförstärkning på kyrkans bekostnad. Vi får inte glömma, att riket saknade regalier – dem hade unionsmonarkerna förskingrat. Nu fanns det ädelmetall att tillgå; säkert togs den från de rikaste kyrkorna. Av en slump har vi kvittensen från kungens "guldsmedssvenner" bevarad: de fick den låga summan av 4 mark för kronan. Guldet var 'gratis'!

Kröningen ägde rum med stor pompa i Uppsala domkyrka den 21 januari 1528. Kort dessförinnan påbjöd kungen, att de nya biskoparna skulle vigas av biskopen i Västerås *utan* påvlig bekräftelse. De fick också avlägga en ny slags ed – de skulle förkunna evangelium, vara nöjda med sådana inkomster, som var behöv-

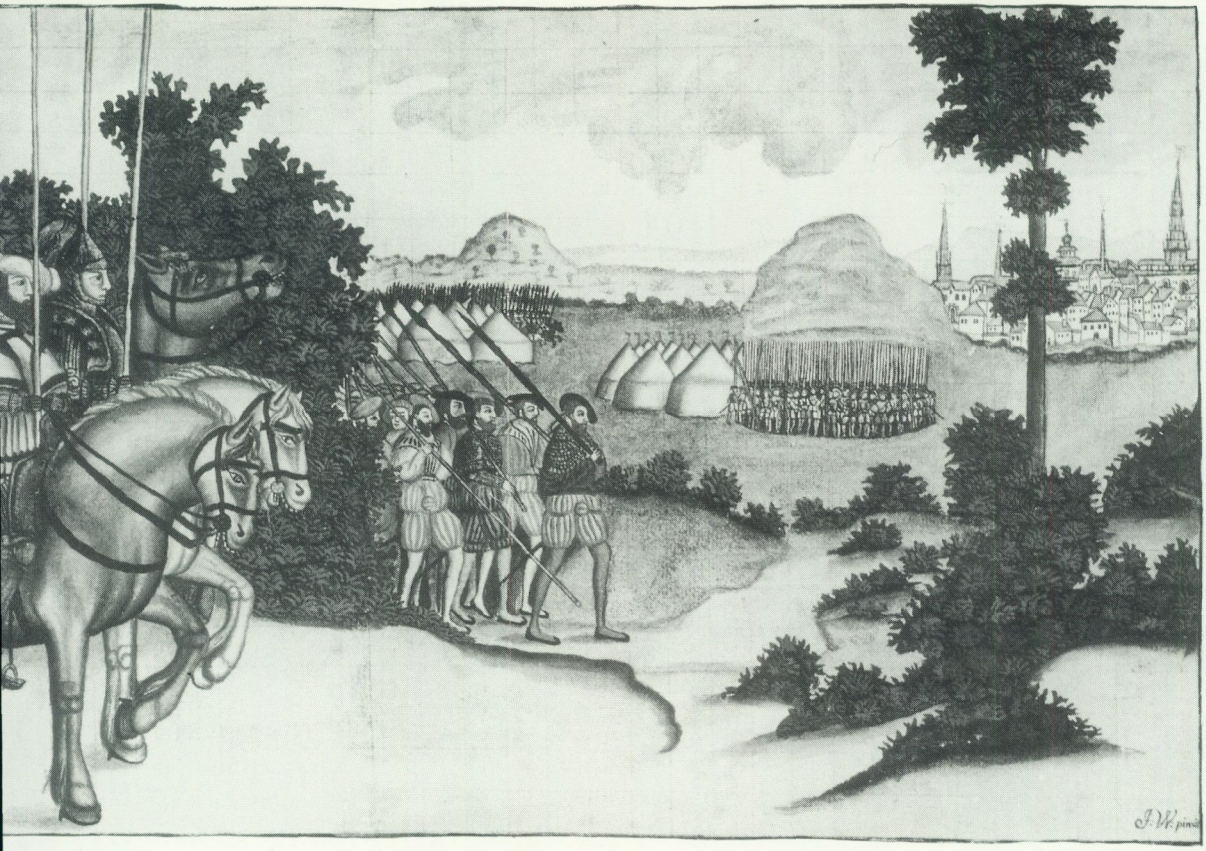

liga, inte mer, vara kungen trogna och handla som kristna biskopar; grunden till en oberoende nationalkyrka var lagd.

Vid kröningen höll Olaus Petri predikan. Kungaedens exakta formulering har inte bevarats, men den innehöll inte några förpliktelser mot "den heliga kyrkan". En mängd riddarslag ägde rum och de nyfikna åskådarna fick glädja sig åt utkastade kröningsmynt och en präktig bespisning.

Ekonomin började fungera, riket var försett med bättre mynt och de usla klippingarna hade till stor del försvunnit (avlysta 1524). Som exempel på Gustavs ibland bisarra humor kan nämnas, att när han fick klagomål från några bönder över att de inte längre kunde betala med klippingar, så rådde han dem att gjuta grytor av dem, så kunde de berömma sig av att de kokade maten i

dyrbarare kärl än själve kungen!

Året 1528 blev tämligen lugnt. Till början av nästa år sammankallades ett *kyrkomöte i Örebro*, som leddes av Mäster Lars (Laurentius Andreæ) på ärkestiftets vägnar – ärkebiskopen var ju i landsflykt. Besluten blev en slags kompromiss mellan det katolska partiet och reformatorerna, ledda av "ordföranden" och av Mäster Olof (Olaus Petri) från Stockholm.

Åter samlade sig Gustavs fiender till vad som benämnts *Västgötaherrarnas uppror*, emedan de flesta ledarna hörde hemma i detta landskap. Den främste av dessa var vår gamle bekanting Ture Jönsson (Tre Rosor); bland de övriga märktes biskopen i Skara, Magnus Haraldsson, en av Gustavs gamla medhjälpare från 1520/21, Nils Olofsson (Vinge) och hövitsmannen på Älvsborg, Måns Bryntesson (Lilliehöök). De tänkte rentav avsätta kungen och ersätta denne med någon ur sin egen krets, kanske Herr Måns.

Upproret började emellertid i norra Småland och Jönköping. En fogde blev ihjälslagen i Västra Härad nära Nydala. Här tillfångatogs Gustavs syster Margareta på hemväg från Tyskland. Hon fördes så till Herr Ture, väl för att användas som gisslan. Den småländska allmogen sände uppsägelseskrifter till kungen och uppmanade bönderna i Väster- och Östergötland att ansluta sig. Men därav blev ingenting. Gustavs välkända misstänksamhet hade resulterat i en effektiv spioneriorganisation; han visste nästan genast vad som hänt och skickade bud och brevbärare åt alla håll – med förmaningar och klagomål men också med löften. Skatter skulle lindras, "kätteriet" skulle avskaffas, allt skulle bli vid "gammalt och fornt". Dalarna stödde genast kungen och avrådde västgötarna i ett ännu bevarat brev, där vissa meningar skulle kunna vara skrivna av kungen själv:

Kära vänner, vi förundrar oss storligen däröver, eftersom vid alla möten och samkväm där Hans Nåde haver talat med allmogen hava vi alltid funnit honom villig till att bota och förvandla alla de brister hos Hans Nåde eller de honom tillhöra finnas kunne.

Så kom upproret av sig; borgmästaren i Jönköping förrådde de sammansvurnas brev till kungen, menigheterna slöt ett fördrag med denne och på samma sätt gick det i Dalsland och Värmland. Ture Jönsson och biskop Magnus flydde till utlandet.

Kort före upproret hade Gustavs svåger och dennes sekreterare Wulf Gyler fått till stånd en uppgörelse med Lübeck om den stora

skuldens gäldande. Denna framgång kunde Gustav framlägga för en riksdag i Strängnäs på försommaren 1529. Här förklarade man sig ånyo stöda Västerås recess och fördömde de upproriska. Herrarna Måns Bryntesson och Nils Olofsson trodde, att det saknades bevis mot dem och hade kommit till riksdagen. Där företedde Gustav deras uppsnappade brev och annat material; de dömdes som skyldiga av ständernas domstol och halshöggs. De flesta av adeln hade hållit på kungen – det var ett tack för att de gynnats genom Västeråsbeslutet 1527.

Men snart skulle Gustav få ett nytt bekymmer. Det tredje och sista dalaupproret, *klockupproret*, tog sin början i mars 1531. Det rådde dyrtid och brist på mat efter en missväxt; härtill kom de impopulära nyheterna inom religionen och som ett extra påbröd klockskatten, dvs. kravet att alla socknar skulle lämna ifrån sig sin största kyrkklocka som ett bidrag för att gälda skulden till Lübeck, eller också en lösen till motsvarande värde; något liknande hade skett i Danmark och kungen fick kanske idén därifrån. När skatten skulle indrivas satte man sig till motvärn. Det hela började i Leksand, där kyrkoherden Evert var ledaren.

Peder Svart berättar hur det gick för uppbördsmännen:

När de gode männen kommo till Leksand, platt intet vetande om det förräderi, som de hade i sinnet, så överföllo de dem strax. De frågade om de ville ha klockor och sade att de genast skulle få klockor. Så rusade de ända till 12 eller 14 på en enda. Somliga höllo i och andra böstade och marterade med yxhamrar. De slutade inte förrän de sågo, att det bara var litet liv kvar i dem. En del av deras tjänare kröpo och gömde sig under bottnar, i svinstior och hundkojor.

Hotfulla brev sändes till kungen från landstinget i Tuna och i april gick det så långt, att man sammankallade alla "Sveriges dannemän" till en riksdag i Arboga. Därav blev dock intet, eftersom kungens män uppsnappade de flesta breven. Gustav höll i stället ett riksmöte i Uppsala, där han fick stöd mot de upproriska. Han visade också sin vanliga flit i att skriva övertalande, förmanande och till sist hotande brev. Anledningen till att han inte genast ingrep med vapenmakt vet vi inte, men det kan ha berott på att han inte längre litade på de mäktigaste bergsmännen, Måns Nilsson (Svinhufvud) på Aspeboda och Anders Persson på Rankhyttan, gamla vänner från 1521. Ingel Hansson (Svinhufvud) på Gylle, som bevisligen hade förbindelser med upprorsmännen, utnämndes till fogde; detta medförde åtmin-

Gustav Vasa avbildad som företrädare för världslig och kyrklig lag. Kungliga Biblioteket. Foto Statens konstmuseer.

stone, att denne inte öppet anslöt sig. I september 1531 fick kungen brev från Tuna med bön om tillgift och på senhösten beviljade han full amnesti.

Den 24 september 1531 gifte sig Gustav med Katarina av Sachsen-Lauenburg (1513–1535), dotter till hertig Magnus och Katarina av Braunschweig-Wolffenbüttel. Han hade tidigare förgäves sökt sig en brud i såväl Danmark som Polen och Pommern.

Vigselförrättare var Laurentius Petri, som kort dessförinnan utnämnts till vår förste protestantiske ärkebiskop. Gustav blev nu svåger med den blivande Kristian III av Danmark. Äktenskapet tycks inte ha varit särskilt lyckligt. Sonen Erik föddes i december 1533 på Stockholms slott; modern dog den 23 september 1535. Gustavs fiender utomlands anklagade honom för att ha misshandlat sin drottning med en hammare, ett säkerligen lögnaktigt förtal.

Gustav hade ingalunda för avsikt att hålla sitt löfte till allmogen men hade fått annat att tänka på. I början av november 1531 landsteg Kristian II i Norge för att återta sina nordiska riken. Till en början hade han framgång i landet och Gustav måste ägna sig åt större faror än skattebråket i Dalarna. Obehagligt var, att Kristian i sitt följe medförde flera av de gamla och nya fienderna: Gustav Trolle, Ture Jönsson och Magnus Haraldsson. De norska bönderna välkomnade sin förre herre, och ärkebiskop Olav anslöt sig. Kristian tågade på nyåret in i Viken (Bohuslän), men Gustav var förberedd med sitt krigsfolk under Lars Siggesson (Sparre) i det angränsande Västergötland. Kristian kom inte förbi Bohus. Krönikan berättar, att när Ture Jönsson försökte övertala fästningen att ge sig, svarade den danske befälhavaren, att "han så ofta vänt sin kappa, att den nu vore på båda sidor så jämmerligen sliten, att den föga passade en ärlig man".

Kristian drog sig tillbaka till Norge. När han lämnat Kungälv påträffades Herr Tures huvudlösa kropp på en av gatorna. I maj 1532 brände en dansk-lybsk flotta Kristians sista skepp. Kristian tycks nu ha förlorat hoppet om framgång och fick fri lejd. Han steg ombord på den danska flottan, som seglade till Köpenhamn. Hans gamle farbror Fredrik (som vid blotta nyheten om brorsonens ankomst måst lägga sig i sängen) och rådet bröt emellertid lejden – som Kristian själv så ofta gjort. Han sattes i fängelse för resten av livet, först strängt bevakad, sedan allt lindrigare. Busen i många av Gustavs tal var oskadliggjord. Han dog först 1559.

Nu hade Gustav fria händer att göra upp med det oroliga Dalarna. Han kallade frälset till vapensyn i Västerås i början av 1533 och beordrade samtidigt bergsmännen till detta herremöte. Härifrån utgick den 19 januari ett brev till inbyggarna i Mora, Orsa, Rättvik, Leksand, Tuna, Hedemora, Husby, Grytnäs, Folkärna och By, vari kungen meddelade sin avsikt att dra upp med riksrådet och en del av krigsmakten till Kopparberget för att

avhandla, "huru vi bäst kunna komma till fridsamhet i eder landsända". I brevet vänder han sig särskilt mot "en part av dem som där hava bott på Kopparberget, som Måns Nilsson och flera med honom". Däremot har menige man "där föga varit vållandes uti", menar kungen. Gustav drog nu upp över Långheden och Hedemora. På sistnämnda plats sände han den 30 januari brev till kyrkoherden i Tuna och avkrävde denne "det mesta silver I åstadkomma kunna" och dessutom kyrkans brev och register (förteckningen över silvret fick han omgående). Den 2 februari var han på Kopparberget, dit tolv man kallats från varje socken, delvis med tvång.

Den länge beryktade kungaräfsten tog så sin början. Allmogen var omringad av soldater och riksråden, säkert välregisserade, framförde kungens starka förebråelser. Nu skulle här bli "en lydig landsända, eller en öde landsända, en fiendelandsända ville konungen icke hava". Begripligt nog föll alla till föga i denna tvångssituation och upprorsledarna framletades. Några av dem blev avrättade på platsen och deras huvuden uppsatta på en stång, men de främst utpekade fördes till Stockholm – bland dessa var Måns Nilsson, Ingel Hansson, Anders Persson på Rankhyttan och prästen Evert Andersson.

Herr Evert avled snart i fängelset medan de övriga tre dömdes till döden i början av år 1534 och avrättades. Bevisen var åtminstone beträffande Måns Nilsson något svaga. I våra ögon förblir domarna olagliga, eftersom full amnesti beviljats; Gustav hade emellertid nått sitt mål, det blev lugnt i Dalarna. Jämfört med andra europeiska härskare under 1500-talet hade Gustav dock visat en förhållandevis stor moderation när han krossade motståndet.

Eftervärlden har förvånat sig över att kungen ganska snart tycks ha återvunnit sin popularitet i Dalarna och i de traditioner som upptecknats bland allmogen – visserligen ganska långt efter hans död – framstår han som "Guds underman" och de blodiga uppgörelserna är bortglömda. Dessa rader gör inte anspråk på att vara författat av en expert på folkpsykologi, men det bör framhållas, att äldre tiders européer såg betydligt mera fatalistiskt på sådana företeelser som halshuggningar i den egna familjen; man kan erinra om hur de adelsfamiljer, som omkring 1600 drabbades av Karl IX:s räfster och rättarting, några år senare villigt samarbetade med hans son. De bönder som efter att "hela dagen och

intill kvällen" knäböjande fått höra kungens strafftal vid Kopparberget och sedan endast sett sina ledare bli avrättade eller fängslade, återvände säkert med en stark känsla av lättnad.

Medan denna uppgörelse pågick fick Gustav andra bekymmer. Det gällde Lübeck, där motsättningarna åter kom i dagen så fort Kristian besegrats. Men nu stod Danmark och Sverige på samma sida – mot den mäktiga hansestaden. Där hade en revolution ägt rum 1531, riktad mot de rika, styrande köpmannasläkterna. Ledaren hette Jürgen Wullenwever. Han drev en ännu mera aktiv, ja aggressiv utrikespolitik än det avsatta rådet. Den holländska konkurrensen skulle stävjas och krig förklarades på våren 1533. Men kan man tänka sig, de otacksamma danskarna och svenskarna ville inte hjälpa till! I Danmark hade Fredrik I avlidit och riksrådet, som närmast var katolskt sinnat, dröjde med att välja dennes son Kristian. De höga adelsherrarna avskydde styrelsen i Lübeck. I stället vände man sig till Nederländerna.

Borta i Sverige såg Gustav sin chans att befria sig från beroendet av Hansan och i synnerhet Lübeck. Han var missnöjd med uppgörelsen för några år sedan; förmodligen med blödande hjärta hade han varje år betalt minst 10.000 mark. Nu påstod han plötsligt, att han betalt för mycket, att vissa skuldposter i uppgörelsen var oriktiga och att alla lybska köpmän som befann sig i Sverige skulle betala tull; Lübeck skulle dessutom omedelbart avstå från sina privilegier. Naturligtvis blev Wullenwever och rådet ursinniga; de beslagtog genast några partier smör och koppar, som kommit till staden. När Gustav fick veta detta, lät han häkta alla lybska köpmän som befann sig i Sverige och upphävde privilegierna. I början av 1534 ingick han ett försvarsförbund med Danmark.

Lübeck rasade mot "de okristliga skälmarna och bovarna, riksrådet i Danmark och den tyrannen och blodhunden kungen av Sverige". Staden lyckades sluta stillestånd med holländarna och rustade sig för krig. Till befälhavare hade de den utfattige och föga begåvade greve Kristoffer av Oldenburg (sonson till Kristian I) som givit kriget dess namn – *grevefejden*. Man började med en plötslig attack mot hertigdömet Holstein.

Propagandamässigt skötte sig Lübeck väl. Om handelsmonopol och annat obehagligt talades det inte alls, utan man framställde sig som förkämpar för det förtryckta folket; den fångne Kristian (som de nyss hjälpt till att besegra!) skulle befrias. I

Olaus Magnus skildring av laxfiske.

Danmark, där adeln var illa omtyckt och bönderna förtryckta, lyckades denna agitation. Borgarna i Malmö och Köpenhamn reste sig, så även bönderna på Själland och Jylland; snart hade resten av landet och öarna gått förlorade för riksrådet.

I Sverige gick det inte så bra för Lübeck, när man på samma sätt vände sig till "Sveriges menighet" och uppmanade alla att sluta ge sin konung och "tyranniske brottsling" sitt stöd. Försöket att förmå den unge Svante Sture, som fångslats i Tyskland, att ställa upp som motkandidat misslyckades helt.

Det är klart, att det fanns missnöjda svenskar och framför allt tyskar, som gick över till fienden eller intrigerade i hemlighet. Gustavs svåger, greve Johan av Hoya, som var ståthållare i Finland, flydde till Lübeck. Som orsak angav han, att han personligen garanterat uppgörelsen 1529. Till honom sällade sig sekreteraren Wulf Gyler, som handlagt tyska frågor i Gustavs kansli och som hade mycket att berätta för rådet i Lübeck. Kungen fick nu själv "bry sitt huvud" med de tyska breven. I Stockholm hade ett antal tyskfödda borgare och några svenskar planer på att mörda Gustav. Till de inblandade hörde myntmästaren Anders Hansson och en slottsskrivare, den sistnämnde vad vi kallar "dubbelspion", eftersom kungen också skall ha använt honom i sin underrättelsetjänst. En plan gick ut på att placera en tunna krut under kungsstolen i Storkyrkan. Planen misslyckades men avslöjades först 1536, då flera huvuden rullade.

Låt oss återgå till kriget. Gustav rustade energiskt och lånade dessutom pengar till sin svåger Kristian; myntverket i Stockholm hade bråda dagar. Där slog man dels en ny myntsort efter tysk förebild, stora silverdalrar, dels danskt mynt, varigenom det blev möjligt att avlöna de många knektarna. Det gick inte så bra för Lübeck. Fredrik I:s son drev ut dem ur Holstein och hyllades snart av den jylländska adeln som kung Kristian III. Svenskarna, som stod under befäl av Johan Turesson (Tre Rosor), en son till Gustavs gamle fiende Ture Jönsson, intog Halland och tågade i början av 1535 ner mot Skåne, där Kristian III nu också hyllades; utanför Helsingborg besegrades lybeckarna.

Den dansk-svenska flottan besegrade vid flera tillfällen tyskarna och gjorde det möjligt för Kristian att landstiga på Fyn. Här slogs hanseaterna definitivt vid Øxnebjerg den 11 juni 1535. Johan av Hoya stupade och ärkefienden Gustav Trolle, som sårats svårt, avled en tid senare. I Lübeck blev det kontrarevolution, det gamla rådet återkom och Wullenwever måste fly. Kristian III kom själv överraskande i september 1535 till Stockholm för att diskutera samarbetet och Danmarks skuld. Mötet avlöpte ganska väl, trots de gamla motsättningarna. Man får betänka, att Malmö, Köpenhamn och Varberg ännu hölls av motståndarna (de kapitulerade först 1536). Dock var Gustav så pass på sin vakt, att han krävde panter – bl.a. Viken (Bohuslän) – för vidare lån. Men det skulle dröja till 1658 innan Sverige fick landskapet. Kristian fick heller aldrig *hela* det utlovade lånet, men sammanlagt lyfte han vad som motsvarade mer än 25.000 daler (Härmed avses vad som senare kallades riksdaler = 4 kronor i "gott mynt"). Omkring 1900 anses detta ha motsvarat ca 1/2 miljon kr; det är egentligen omöjligt att jämföra 1500- och 1900-talens penningvärde. Med index hösten 1992 blir det ca 20 miljoner – för det utrustar man inga arméer!). Det var någon vecka efter Kristians besök, som drottningen insjuknade och dog. Inom kort utspred Gustavs fiender, att kungen misshandlat henne sedan hon förrått sin make till svågern Kristian, och att hon avlidit av skadorna. Förtalet har inte vunnit tilltro hos historikerna och inte heller kunnat bestyrkas genom undersökningen av Vasagravarna 1945.

Kristian fick fred med Lübeck i början av år 1536. Utan att Sverige tillfrågats bestämdes, att det skulle bli en skiljedom om våra tvister med Lübeck. Gustav blev rasande och vägrade godta

detta, men det blev i alla fall – genom dansk förmedling – ett stillestånd 1537 och senare fred. De nya privilegier som Gustav sedan beviljade gjorde slut på Sveriges beroende av sin allierade från 1520-talet; skulden ansågs dessutom likviderad. Någon snabb ändring i handeln blev det emellertid inte.

Gustav gifte snart om sig (1536) och valde denna gång sin brud inom landet. Hans andra gemål, Margareta, var dotter till riksrådet Erik Abrahamsson Leijonhufvud, halshuggen i blodbadet 1520. Det har sagts, att hon förut var trolovad med den kungatrogne Svante Sture, men förbindelsen bröts. En anekdot kan här återges utan att behöva bli trodd. Herr Svante återkom från Tyskland – där han ju en tid suttit fängslad – och uppsökte sin forna trolovade, nu vorden drottning. Han kastade sig för hennes fötter; just då inträdde Gustav. "Vad betyder detta?", utropade kungen. "Han begär min syster Märta till äkta", skyndade sig Margareta att svara. "Det vare honom beviljat", sade kungen genast. Så mycket är dock sant, som att Herr Svante gifte sig med Märta Leijonhufvud 1538 och att Gustav bekostade bröllopet. De fick tretton barn. Äktenskapet med Margareta blev lyckligt; Gustavs "hjärtans aller käraste Margrete" födde honom tio barn, varav åtta överlevde honom. Sönerna Johan och Karl skulle med tiden bestiga tronen. De fem döttrarna blev alla gifta med tyska furstar. Om Margareta berättas ingenting annat än gott och hon tycks ha haft ett lugnande inflytande på sin hetsige gemål. Hon avled redan 1551, 35 år gammal.

DEN TYSKA PERIODEN. DACKEFEJDEN 1538–1543

När Lübeck och dess bundsförvanter besegrats tycktes Gustavs välde konsoliderat och på fast grund. Kyrkan var underdånig, böndernas särställning kväst, adeln inte så mäktig som fordom. Samtidigt bedrev Gustav en energisk uppbyggnad av försvaret till lands och till sjöss (det var han som skapade den svenska flottan), byggde fästningar och slott samt organiserade den inre förvaltningen och ekonomin – det har redan påpekats, att detta var hans största och kanske märkligaste insats. Utanför slottslänen infördes nu ett system med fögderier, under kungliga fogdar, som hade uppsikt över det mesta: skatteuppbörden, vägarna, skogsvården, jakten, posten, gästgiverierna. De kontrollerades

Margareta Leijonhufvud förmäldes med Gustav 1536. Äktenskapet var, till skillnad från det första med Katarina av Sachsen-Lauenburg, mycket lyckligt. Drottning Margareta skildras som en god och vacker kvinna. Hennes hastiga död 1551 på Tyresö slott blev ett svårt slag för maken. "Och då miste Solen sitt Skeen", skriver en av krönikörerna, Erik Tegel. Makarna fick tio barn, bl.a. sedermera Johan III och Karl IX. Porträttet, troligen målat av Johan Baptista van Uther, finns på Gripsholm. Foto Statens konstmuseer.

noga och blev då och då förflyttade. Kungen inrättade två ämbetsverk, *kansliet* och *kammaren*. Här organiserades skatteuppbörden in i minsta detalj. Kungen, vars arbetsförmåga var otrolig, ville kontrollera allt och fick ett allt fastare grepp om Sverige. Tyvärr hade han ont om goda medarbetare. På det lokala planet beredde fogdarna honom bekymmer och skrev vid ett tillfälle:

I rive och slite av de arme stackars bönder allt det de äga, tilläventyrs under tiden för ringa sak, och följer så därefter, att när de utarmade äro, hava de inga andra utvägar, utan nödgas giva sig från hus och hem, hustru och barn till skogstjuvarna.

Det var nog inte lätt att vara fogde – de som slarvade med uppbörden och redovisningen fick också veta att de levde!

Ännu mera ont om goda ämbetsmän var det i kansliet och kammaren. Gustav började nu införskriva tyska medarbetare och man brukar därför tala om hans tyska period under åren 1538–1543; det kom också att märkas i form av en ny statsideologi, den absoluta furstemakten, försöken att införa en av det habsburgska riket inspirerad byråkrati och en statskyrka av samma typ som hos de protestantiska, tyska furstarna. De viktigaste medarbetarna var från 1536 juristen Conrad von Pyhy, förut anställd hos habsburgarna som kejserligt råd, och från 1539 teologen professor Georg Norman från Sachsen; den förre blev genast kansler, den andre, som rekommenderats av Luther som lärare för prins Erik, blev ett slags kyrkominister. En hel del kanslipersonal och tyska krigsöverstar anställdes likaså. Till skillnad från den svenska adeln blev de helt beroende av kungen.

Av dessa rådgivare fick Gustav sina nya idéer. Undersåtarna skulle icke "lära Oss, hur vi regera eller tro skola", utan lyda vad regenten "av sin konungslige maktfullkomlighet" befaller.

Bland nyheterna märks *regementsrådet*, som skulle ersätta det gamla riksrådet, en dömande och förvaltande korporation, ett *krigsråd* samt ett *kammarråd*, som skötte finansförvaltningen; i det sistnämnda fanns emellertid nästan bara svenskar. En ny skattläggning, *landsskatten*, utskrevs och hela landet utsattes för en ännu grundligare kyrkoplundring.

Den kanske viktigaste nyheten var införandet av *arvriket*. Detta skedde vid ett möte i Örebro på nyåret 1540, till vilket endast rikets adel och biskopar kallats. Alla besvor kungen och hans arvingar evig trohet "uppå det blottade konungsliga svärdet, på nederfallne knän".

Också ett annat allvarligt ärende behandlades i Örebro. Det var uppgörelsen med reformatorerna.

Under de senaste åren hade den evangeliska kyrkan varit mycket aktiv. De s.k. reformkatolikerna förlorade mark och på två kyrkomöten, i Uppsala 1536 och Strängnäs 1537, antogs den svenska mässan samt Olaus Petris svenska kyrkohandbok; celibatet upphävdes också. Kungen sanktionerade inte dessa beslut men lät utvecklingen pågå.

Under 1539 ändrar kungen inställning. Påverkad av sina tyska rådgivare börjar han oroa sig för att en av honom oberoende "folkkyrka" höll på att skapas. Stor förargelse kände han också över Olaus Petris rättframma predikningar, t.ex. en som riktade sig mot det myckna okristliga svärandet; uppenbarligen åsyftades här kungen själv. "Därför sker förargelse och uppror", skrev kungen till reformatorns bror, ärkebiskop Laurentius Petri, "att folket icke bliver undervist förrän reformation sker; man skall lära först och reformera sedan... Predikanter skolen I vara och icke herrar..."

Åren 1538–39 var det utrikespolitiska läget försämrat; genom Berend von Melens intriger hade Gustav dessutom vägrats bli medlem i de protestantiska tyska furstarnas förbund. På hösten 1539 var han svårt sjuk och uppriven. Allt detta bidrog till, att Laurentius Andreæ och Olaus Petri ställdes inför rätta i Örebro och dömdes till döden, visserligen snart benådade. Ärkebiskopen, Olaus' bror, tvingades sitta i denna domstol. Anklagelseakten är mångordig och delvis lögnaktig. Riktigt torde vara, att de två reformatorerna känt till mordplanerna mot Gustav (1536), men de hade fått sin vetskap under biktens insegel, sade de.

Nu ställdes kyrkan slutligt under staten. Georg Norman utarbetade den evangeliska kyrkoordningen. Biskopstitlarna undveks vid nyutnämningar – de kallades "ordinarius" – och flera stift delades.

Den utrikes omorientering till det kejserliga lägret, som en kort tid förbereddes av Pyhy, ledde inte till någon allians. I stället närmade sig Gustav åter de tyska furstarna och fick förmedling av Luther och Melanchton. Kristian III lovade också sin hjälp och vid ett möte i Brömsebro i september 1541 ingick de båda kungarna ett förbund.

Conrad von Pyhy rekommenderade i stället livligt ett förbund med Frans I av Frankrike, kejsarens arvfiende. I januari 1542

Synen på Nils Dacke växlar. Här är han hjälten, böndernas och de fattigas beskyddare. Oljemålning av Josef Schott, utförd på 1950-talet. Tillhör Vissefjärda skola. Foto FT Fototek, Emmaboda.

avreste han i sällskap med Georg Norman och Sten Eriksson (Leijonhufvud) i en extraordinär beskickning till Frankrike. Gustav uppmanade dem oroligt att inte engagera Sverige i den kontinentala storpolitiken, som han betraktade med största misstro.

Medan denna beskickning pågick – den skulle ta lång tid och göra Gustav mycket besviken – inträffade det allvarligaste upproret av alla, *dackefejden*. I mycket hade kungen sig själv att skylla. Hans allt strängare ingrepp i de enskilda landskapens ekonomi blev särskilt märkbar i sydöstra Småland. Här var man van vid att ostört bedriva gränshandel över Blekinge-gränsen, i synnerhet med boskap, hudar, ost och smör. Kungen ville ha Kalmar som uppstadshamn, inte danska städer. Fogdarna skulle hindra denna utförsel.

Det fanns mer att förarga sig över. 1541 års "visitation" i Småland innebar en grundlig insamling av "överflödiga" silverkärl och prästskrudar. Även detta utnyttjades i anklagelserna mot kungen.

I juni 1542 bröt upproret ut och ett antal kungliga fogdar mördades. Ledare var Nils Dacke, som härstammade från en välkänd och ansedd bondesläkt på gränsen mellan Småland och Blekinge. Redan 1536 hade han måst fly till Blekinge på grund av att han deltagit i mordet på en fogde i Södra Möre. Han sonade

Nils Dacke, som hans motståndare gärna ville se honom – en ondskefull upprorsman. Carl Wahlbom. Nationalmuseum. Foto Statens konstmuseer.

sedan brottet med böter – det var fortfarande möjligt – och återkom. Han var en tid kronobonde på Flaka (vid Lyckebyå) och ställde sig så i spetsen för alla de missnöjda. Kungens trupper fördrevs ur Småland, hans anhängare mördades eller tvingades fly. I november måste kungen till sin grämelse sluta ett formligt stillestånd med Dacke. Denne försökte nu få lugn i landskapet, förbjöd plundring, återinförde den katolska gudstjänsten och öppnade handelsvägarna.

Det var väl att Gustav försonat sig med de flesta tyska furstarna och med Danmark. Därifrån fick Dacke ingen hjälp. Däremot hade han förbindelser med kejsar Karl V och med några andra furstar, t.ex. hertig Albrekt av Mecklenburg, som deltagit i grevefejden på Lübecks sida. En tid såg läget så allvarligt ut, att Gustav funderade på att fly landet. Det mullrade i Östergötland och på Dal. Men däremot förblev dalkarlarna trogna.

Dacke misslyckades med att inta Kalmar och hjälpen från utlandet kom aldrig. I mars 1543 besegrades hans bondehär nära sjön Hjorten. Dacke blev svårt sårad och "Lille Jösse", hans främste medhjälpare, dödades. Sedan såren läkts försökte han på nytt få till stånd en resning men misslyckades. I augusti 1543 blev han upphunnen och dödad i Rödeby skog nära Blekingegränsen. Hans döda kropp fördes till Kalmar och steglades; på hans huvud

placerades en kopparkrona. Trots detta uppkom senare rykten, att Dacke undkommit till Tyskland!

Med detta upprors kuvande började man se Gustav som oövervinnerlig; "fruktan förskaffade honom lydnad, där kärlek och tacksamhet ej kunde det". Detta var också det sista allvarliga försöket att med våld befria sig från en ibland tryckande överhet, som svenska bönder gjorde. I likhet med många andra upprorsmän har Dacke bedömts mycket olika, beroende på om författarna sysslat med rikshistoria eller hembygdsskildringar.

Gustavs systerson Per Brahe d.y. (1520–1590) återvände 1537 till Sverige från Reval; kungens syster Margareta hade avlidit utan att vilja eller våga återkomma ur landsflykten. Den unge adelsmannen blev en trogen anhängare och vistades mycket hos Gustav. Han har tecknat sin kunglige morbrors bild i sin krönika och den skall återges här, ungefär vid den tidpunkt den avser; läsaren bör vara medveten om, att porträttet är gjort av en närstående, hållet i en genomgående positiv anda och att det avser den medelålders mannen, inte den av sjukdomar plågade, lättirriterade åldringen. Gustavs fiender målade förvisso en annan bild av den i deras ögon girige tyrannen!

Hans storlek var till en medelmåttig mans längd, något över tre alnar. [Enligt undersökningen av Gustavs kvarlevor 1946 var han 173 cm lång, vilket stämmer med denna uppgift.] *Han hade ett runt huvud, vitgult hår, vackert, stort långt skägg, skarpa ögon, liten rak näsa, välskapad mun, röda läppar, blommor på kinderna, en rödbrun kropp, så hel att där icke fanns en fläck där man kunde sätta en nålsudd på, vackra händer, starka armar, fyllig kropp, nätta ben och fötter; med ett ord: han var till hela sin lekamen så väl skickad och proportionerad, som en konstrik målare bäst hade kunnat måla honom av. Manlige, starke, konungslige kläder drog han gärna, och på vad sätt de ock skurne voro, stodo de honom alldeles väl. Till complexionen var han en kolerisk sangvineus* [ljuvlig, lätt och lustig], *när han eljest var obekymrad och oförtörnad, och aldrig voro där så många personer inne med honom på salen, att han ju visste foga sig i snack och tal med var och en, såsom dess stånd fordrade. Han höll ett ärligt och konungsligt hov både av inländske och utländske herremän och ett ansenligt fruntimmer. Var dag var efter middagen en timme förordnad, när alle herremän måtte komma på danssalen. Där kom då hovmästarinnan med fruntimret, och konungens spelemän lekte dansen för dem. Var annan eller var tredje dag red konungen ut med sine herrar och fruntimmer, antingen på jakt eller eljest till att spatsera och med vällust* [förnöjelser] *tiden att fördriva. Var vecka lät konungen hålla en fri fäktskola och höll den unga adeln att öva sig så väl i denna konst som i annan ridderlig övning, varav han ock själv hade sitt nöje. Och vem som där övergick den andra blev belönt*

Tysken Conrad von Pyhy hade 1536 anställts som kansler av Gustav. Han rekommenderade Gustav att ingå förbund med Frankrike och avreste med en delegation dit. Under tiden utbröt Dackefejden. Pyhy gick för långt i förhandlingarna med Frans I, som bl a. tilldelade Gustav en orden och skänkte honom en guldkrona. Pyhy förskingrade emellertid det mesta och när han återvände åtalades han för landsförräderi och blev livstidsfånge på Västerås slott. Denna bild av von Pyhy i 'spiketunna' är hämtad ur Joen Klints "Den Svenska krönika om Konung Gostaffs regemente från 1520–1560". Kungliga Biblioteket.

med en ärlig föräring, antingen av gullringar eller pärlekransar och en fördans med en jungfru av fruntimret. Musik hade konungen stor lust att höra, så väl med mänskliga stämmor som goda och lustiga instrumenter, hade ock icke allenast gott judicium [begrepp] *därom att döma, utan var och själv en artist både till att sjunga och spela. Ibland alla instrumenter höll han lutan för det ljuvligaste, och var ingen den afton, när han var ensam, utan han övade sig däruppå. Ändock han uti bokelige och andra konster ej synnerligen var brukad, efter han dock i sin ungdom tidigt därifrån blev tagen till hovtjänsten, visste han av naturen så skarpsinnig döma om allehanda konstigt hantverk, om beläte och måleri, contrefey* [porträtt] *landskap, byggning, även om fåglars, djurs, träds, örters egenskaper, att han däri övergick mången som därpå studerat hade. Fick han rätt ögonen på en person, då skulle han grannt känna honom igen efter tio eller tjugo år, och visste ock döma om hans natur, art och complexion. Han hade ett övernaturligt gott minne. Vad han hade hört en gång eller två, glömde han aldrig. Var han en gång hade färdats i bygden, där villade honom ingen väg, och visste ej blott namnet på byarne utan ock på bönderna, om han där hade vistats i sin ungdom. Han var ock framför andra svåra lyckosam i sina dagar, icke allenast i dobbel och spel med tärningar, när man kom honom därtill, vilket likväl icke ofta skedde, utan ock med seger och övervinning i krigssaker, med åkerbruk, med boskap, med fynd av skatter i jorden, med bergverk, med allehanda fiske. Hans konungsliga slott och gårdar blevo med ymnighet uppfyllde. Han var ock mycket gudfruktig och tjänte Gud gärna både morgon och afton; och ändock han gärna umgicks med täcka och dejeliga kvinnspersoner, så var han likväl så försynt, att han aldrig blev beryktad för någon medan han var ogift, ej heller visste man säga om några hans oäkta barn, utan sitt äktenskap höll han väl. In summa: Gud hade begåvat honom framför alla andra med stor skicklighet, högt förstånd och många fursteliga dygder, så att han väl var värd att bära konungslig spira och krona. Ty han icke allenast var förståndig och snäll* [skicklig] *framför andra, utan därhos manlig och duglig; uti domar var han skarpsinnig och rättvis, uti många stycken var han ock varkunsam.*

Dackekriget var alltså slut och så var också kungens "tyska period". Det var huvudsakligen svenskar som hjälpt honom ur krisen. Under tiden förslösade den tyske kanslern pengar i Frankrike och slöt t.o.m. en traktat, som gick utöver vad kungen önskade; det blev ett formligt förbund. Frans I tilldelade Gustav en hög fransk orden och rika gåvor, bl.a. en guldkrona; allt utom ordenstecknet pantsatte von Pyhy senare i Tyskland. Så här skrev kungen till den svenske delegaten och svågern, som också blivit kvar utomlands:

Det är tillbörligt, att en legat, den där avfärdad bliver i sin herres ärende, sig igenställer med svar. Men vad sätt och vis det nu tillgår, tyckes oss fast underligt vara. Skynda dig därför snarliga till ditt fädernesland, där kräves

ock något att göra. De vet icke all världsens lägenhet, hon förvandlas på en stund, än sedan på så lång tid. Det är nu tid uppstå av sömnen.

När Conrad von Pyhy äntligen återvände fick han erfara, vad kungen tyckte om hans insatser. Han ställdes genast inför rätta och dömdes för förskingring, tvegifte och landsförräderi. Han blev för livstiden fånge på Västerås slott, där han avled 1553.

Nu försvann det mesta av den tyska förvaltningen, även om Georg Norman blev kvar i kungens tjänst. Riksrådet återuppstod, regementsrådet och stiftsstyrelserna upphörde. Gustav återgick till sitt personliga styrelsesätt. På det hela taget behandlades också de upproriska milt. Ett undantag var smålänningarna, där ledarna avrättades, en del andra förvisades till Finland och dryga böter avkrävdes i form av både oxar och pengar. Av de benådade dackeanhängarna övervägde han att bilda en fänika soldater, "på det de en gång kunde lära vad ära och redlighet betydde och icke ligga som hemulvar och oskäliga kreatur" i hembygden. Adeln och fogdarna uppmanades samtidigt att förhålla sig "måtteligen" med bönderna. Gustav hade lärt sig sin läxa. På två år hade han förlorat sju års inkomster.

ARVFÖRENINGEN I VÄSTERÅS. DE FREDLIGA ÅREN 1544–1555

Nu var det åter dags för Gustav att styra med riksdagens stöd och denna sammanträdde i Västerås i januari 1544. Ett sådant möte hade inte ägt rum på 14 år och var ett tydligt tecken på, att kungen ville ha såväl tidigare beslut bekräftade som stöd av alla. Även motståndsmän skulle infinna sig och särskilt viktigt var att ha smålänningarna representerade. Två präster skulle infinna sig från varje kontrakt, "och ju större papister samma präster voro, som uppskickade bliva, dess hellre vi det sågo, på det de måtte dock en gång höra och förnimma vad skäl och bevis på Guds vägnar för handen äro, däremot de så hårt sträva".

Till ärendena hörde överläggningar om hur man skulle stilla olydnaden, ersätta lidna förluster och omkostnader, försörja det unga "arvherrskapet" och ordna försvaret. Rådet föreslog som viktigaste ärende, att arvriket skulle bekräftas med Erik som tronföljare samt att några furstendömen skulle förordnas åt prinsarna samt underhåll och hemgift åt prinsessorna.

Det tal som lästes upp inför riksdagen är en sämre och långrandigare produkt än sina föregångare; närmast verkar det som en dålig översättning från tyskan och dessutom oredigt. Man får förmoda, att det skrivits av Norman efter några lösa anvisningar från kungen. Det viktigaste beslutet togs den 13 januari 1544 med den s.k. *Västerås arvförening*, varigenom även riksdagen bekräftade, att landslagens valrike avskaffats och ersatts med ett ärftligt kungadöme; hertig Erik skulle inträda efter Gustavs död och efter honom hans manliga arvingar. Saknade Erik mansarvingar skulle hertig Johan inträda.

Till övriga beslut hörde, att den evangeliska gudstjänsten antogs och att många katolska bruk förbjöds – helgondyrkan, pilgrimsresor, vigvatten, rökelse m.m. skulle avläggas, helgdagarna minskas, själamässor, gillen m.m. helt avskaffas. För adeln reviderades vapentjänsten och ett nytt register över denna skulle göras upp. Försvaret avhandlades också.

Det är inte alldeles sant, att de följande åren blev lugna – inom riket hade kungen visserligen få problem, men de utrikes förhållandena var ofta så osäkra, att krig tycktes hota. Att hävda Sveriges självständighet och sin krona, helst med fredliga medel, var Gustavs enda mål i utrikespolitiken. Någon erövrare var han inte men hans fiender på kontinenten var inte overksamma, det visste han.

Fred hade slutits mellan kejsar Karl V och Frans I av Frankrike samma år som arvriket infördes i Sverige. Även Danmark slöt fred med kejsaren och Sverige hade, utan att tillfrågas, blivit inbegripet, trots att vi aldrig deltagit i detta krig. Vad som nu hände är mycket komplicerat. Gustav hade genom sitt första gifte även blivit släkt med katolska furstehus. Hans förra svärmors bror, Henrik d.y. av Braunschweig-Wolffenbüttel, hade t.o.m. förjagats från sitt hertigdöme och de protestantiska furstarna (Schmalkaldiska förbundet) insatt Gustavs arvfiende Berend von Melen som ståthållare. Henrik uppsökte i hemlighet sin svenske ingifte släkting under sommaren 1544 och fick låna 500 mark silver mot löfte att tala väl om Gustav inför kejsaren. Helt säkert var det framför allt möjligheten att komma åt den förhatlige Melen, som förmått kungen att avstå denna jämförelsevis obetydliga summa. I alla händelser läckte det hela ut; Henrik misslyckades dessutom och tillfångatogs.

Detta var inte nog, utan Gustavs sändebud till kejsaren, Karl

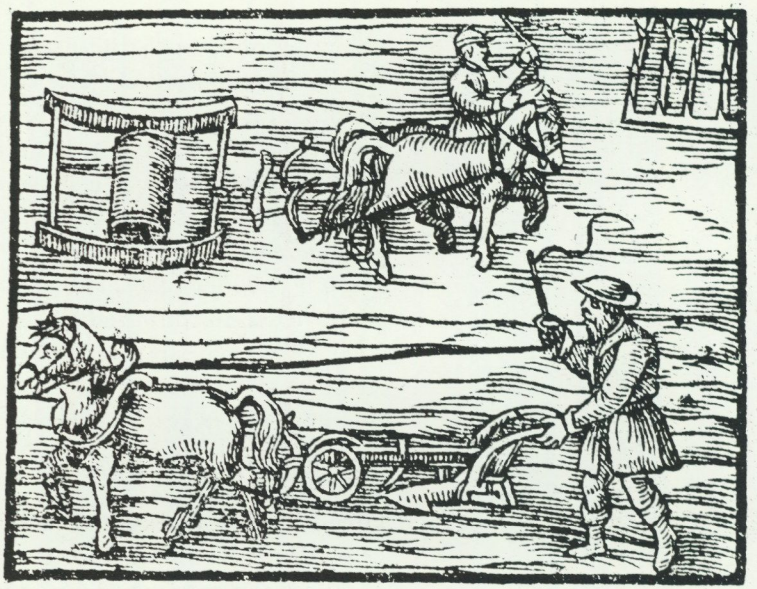

Plöjningsscen ur Olaus Magnus Historia om de nordiska folken.

Holgersson (Gera), greps i Worms 1545 av en vän till den fängslade Pyhy, en tysk krigsöverste, som lämnat svensk tjänst. Han hade agerat på uppdrag av pfalzgreven Fredrik, som var gift med en dotter till Kristian II och som hade anspråk på sin fängslade svärfars förlorade länder. Han hoppades väl kunna hitta kompromitterande papper hos sändebudet. Gustav, som fick rapport om dessa motgångar vid jultiden 1545 och oroade sig för vad hans protestantiska kollegor skulle göra, rustade sig och skickade ut försvarsskrifter; de uppehåller sig mest vid kränkningen mot vårt sändebud och förnekar alla förbindelser med hertig Henrik.

Som vanligt hade Gustav tur. Kejsaren anföll på sommaren 1546 Schmalkaldiska förbundets furstar, som genast sände ut nödrop till Sverige. Gustav anmärkte spydigt, att "de evangeliska furstarne vele nu gärna hava oss i dansen med sig, ändock vi till förne hos dem föga anseende och trygghet njutit hava". Han förblev neutral och kände föga medlidande med sina trosbröder, när de besegrades vid Mühlberg våren 1547. Kejsaren stödde ännu åtminstone med löften en annan Sveriges ovän, hertig Albrekt av Mecklenburg, hos vilken en del flyktingar från dackefejden uppehöll sig. Albrekt avled 1547. Först i och med två nya beskickningar till kejsaren – 1550 och 1551 – ledda av George

Norman, kom det till en uppgörelse och Gustav godkände äntligen freden i Speyer. Karl V och Gustav utbytte ett par till formen vänliga brev. Däremot fick kejsarens bror och efterträdare Ferdinand några år senare avslag på en låneansökan hos den svenske kungen, som nu i hela Europa ansågs vara mycket rik.

Vid ett ständermöte i Strängnäs 1547 behandlades ett märkligt ärende. Kristian II hade äntligen uppgett sina anspråk på de nordiska rikena för sin och sina arvingars räkning och skulle i gengäld få bo under drägliga förhållanden på Kalundborgs slott. Men han begärde en hemgift åt sina döttrar och åt vardera en "klenod" värd 10.000 gulden. Det behöver väl knappast sägas, att Gustav och riksdagen vägrade godta dessa anspråk. Borgare och bönder förklarade, att om de skulle komma med någon brudskatt till gamle kung Kristians arvingar, "ville de smida den drottningmarken i goda skäktor och pilar och förbättra den med krut och lod". Onekligen är äldre tiders riksdagsakter, när de bevarats, något mer underhållande än de nuvarande...

Ett annat tvisteämne blev trekronorsvapnet, som den danske kungen åter börjat använda. Det förblev en stötesten även under Gustavs efterträdare och det sitter ännu i det stora danska riksvapnet. Så sent som 1972 motionerades det om saken i svenska riksdagen! Det var av denna anledning, som Gustav utökade sin titel till Sveriges Götes och *Vendes* konung – bibehållen fram till tronskiftet 1973.

Gustav hade trots allt ett ganska gott förhållande till Kristian III. Sonen Fredrik II, som blev vald till kung vid faderns död 1559, misstrodde han däremot djupt.

Desto lugnare var det i Sverige de närmaste åren. Kungen kunde glädja sig åt ett angenämt familjeliv, en växande barnaskara, en trogen hovkrets, som inte rymde ur riket, och sist men inte minst en alltmera välfylld skattkammare i "Herr Eskils gemak" på Stockholms slott. Alltmera jord läggs under direkt förvaltning av de kungliga fogdarna. Gustav är landets störste godsägare, som prövar avelsdrift vid sina "mönsterladugårdar" och i brev på brev kommer råd till bönderna hur de skall bedriva sitt arbete, in i minsta detalj.

"Gustav aktade noga penningen", säger den gamle populärhistorikern Anders Fryxell, och däri hade han rätt. Däremot inte, när han gör gällande, att "Gustav älskade och beskyddade lärdomen högeligen". Visserligen skaffade han sina barn goda lärare

och bekymrade sig över bristen på utbildat folk i landet och över de yngre prästernas okunnighet, men för en intellektuell verksamhet hade han inte någon förståelse.

Klostren plundrades, revs och lades öde (vid hans död återstod bara Vadstena), deras bibliotek drogs in till kronan och pergamentsbladen blev omslag till räkenskapsböcker, papper förladdningar i kanoner; de få skolorna behandlades snålt och universitetet i Uppsala förblev stängt; Olaus Petris svenska krönika ogillade han för dess objektivitet och den överlevde endast i avskrifter. Någon teoretiker var sannerligen inte kungen, men han besatt stora kunskaper i en mängd praktiska frågor. Detta i kombination med sunt förstånd och en god portion rävaktighet gjorde honom till en mycket effektiv härskare och farlig som motståndare. Som redan framhållits, hade han dessutom "lyckan med sig" och till det inre lugnet bidrog säkert de många goda skördarna under senare delen av hans regering. De gynnade dessutom honom själv, eftersom kronan och kungahuset femdubblat sin jord sedan 1523.

Drottning Margareta avled 1551, sörjd av alla, inte minst av kungen. Ogift ville han emellertid inte vara och året efter förmälde han sig med den 17-åriga Katarina, dotter till hans gode medarbetare och svåger Gustav Olofsson (Stenbock), eller "Gösta Olsson", som kungen kallar honom i sina brev. Det blev en het diskussion med prästerskapet, som ansåg att äktenskapsförhinder förelåg – Katarina var ju systerdotter till den avlidna. Gustav drev sin vilja igenom (ärkebiskopen vägrade dock förrätta vigseln, som ägde rum i Vadstena) och äktenskapet tycks, trots åldersskillnaden, ha varit lyckligt. Många historier har spunnits kring denna förlovning och äktenskapet. Katarina var förlovad (precis som Margareta!) – det skall ha varit med Gustav Johansson (Tre Rosor) – och i förfäran gömt sig för sin kunglige friare, men tvingats säga ja. Långt senare skall Gustav ha hört henne tala i sömnen: "Konung Gustav håller jag mycket kär, men Roosen förgäter jag aldrig." Katarina överlevde sin make i sextioett år. De fick aldrig några barn. "Roosen" gifte sig sedan med en syster till sin forna fästmö.

Året efter Margareta Leijonhufvuds död 1551, förmäldes Gustav med hennes systerdotter, den blott 17-åriga Katarina Stenbock. Han trotsade prästerskapets vilja – de ansåg att äktenskapshinder förelåg genom den nära släktskapen. Trots åldersskillnaden tycks äktenskapet ha varit lyckligt. Katarina överlevde maken i sextioett år. Målning i Johan Baptista van Uthers art. Torpa i Västergötland. Foto Statens konstmuseer.

DE SISTA ÅREN 1555–1560

Gustav var en gammal man – med dåtida mått – när han åter måste ut i krig. Det gällde inte "arvfienden" Danmark, utan det stora grannriket Ryssland, som började sin expansion åt öster. Här satt tsar Ivan IV, "den förskräcklige", på tronen. Denne såg ner på "oxdrivaren", som han benämnde den svenske kungen, och lät Novgorods ståthållare bedriva förhandlingar, när sådana behövdes. Påpekas bör kanske, att det också pågick en visserligen

fredlig finsk expansion åt öster i form av kolonister och att någon säker gräns inte fastställts. Härjningar och gränsplundringar blev allt vanligare och till sist fann Gustav till sin grämelse, att han måste ingripa. På våren 1555 begav han sig över till Finland.

Den framstående befälhavaren Jakob Bagge som redan utmärkt sig i grevefejden, gick med flottan uppför Neva till Nöteborg. Denna gång inhöstades inga segrar. Inte heller ryssarna lyckades inta Viborg, som de belägrade i januari 1556. Det påstods – något överdrivet – att hären bestod av 150.000 man. Gustav skrev oroligt till Erik, som förestod regeringen i Sverige, att "vi äro nu i en sådan stor fara utsatte, att vi aldrig tillförene i en sådan nöd varit". Enligt en tradition skall ryssarna på natten ha hört ett utdraget buller och dån, som de trodde härröra från en stor svensk här, som kom till undsättning, varför de skyndsamt hävde belägringen. I själva verket rörde det sig om en stor hötransport!

På hösten upphörde striderna och en stor delegation avgick något senare till Moskva; den leddes av ärkebiskop Laurentius Petri, Sten Eriksson (Leijonhufvud), kungens svåger, och biskop Michael Agricola. I april 1557 var freden ett faktum. Den slöts på 40 år. Den fruktade tsaren sägs ha fattat tycke för vår ärkebiskop och skänkt honom en guldkedja.

Kungen försåg under sina sista år tre av sina söner med hertigdömen. Erik var ju tronföljare, "rex designatus" eller "utkorad konung", som det ofta hette, innan titeln "kronprins" kom in i svenskan (på 1700-talet). Han fick sköta en del ärenden åt sin far och erhöll 1557 ett eget förvaltningsområde, Kalmar och Kronobergs län samt Öland; han "höll hov" i Kalmar. Johan blev hertig av Finland redan 1556 (observera att med Finland avsågs endast en provins i det nuvarande landet) och hertigdömet utvidgades 1557. Några månader före sin död gav Gustav Östergötland och Dal som hertigdöme till Magnus, medan den blott 10-årige Karl fick Södermanland, Närke och Värmland. Det var betänkligt, att hertigarnas förhållande till kungen inte blev ordentligt reglerade, men problemen visade sig först efter Gustavs död.

De äldre sönerna var nu vuxna och vissa motsättningar kom i dagen mellan den snabbt åldrande fadern och tronföljaren. Delvis var nog dessa en fråga om en vanlig generationsmotsättning som känns igen i de flesta familjer men får en helt annan dignitet,

Carl Milles ålderstyngde Gustav Vasa stod i Nordiska museet 1907–1925 då den ersattes av den nuvarande skulpturen.

när den hamnar på statschefsnivå. Erik hade en i den tidens bemärkelse modern och gedigen uppfostran, till en del förmedlad av hans lärare Dionysius Beurreus, en fransk kalvinist, som han behöll vid sitt hov (och under sin sinnessjukdom 1567 mördade). Musikaliteten hade han gemensam med fadern, men var dessutom konstnärligt begåvad och i mycket vad som senare kom att kallas 'renässansmänniska'. I likhet med Johan hade han inte ärvt Gustavs sinne för ekonomi. Lägg till detta ungdomlig äventyrslust och äregirighet, så blev det bäddat för misstro! I Kalmar vistades också en viss Göran Persson, av enkel börd, som Gustav kört bort.

I likhet med fadern befann sig Erik också mycket på resande fot, särskilt under ryska kriget, då han förestod regeringen hemma. Hans eget registratur visar, att han snabbt satte sig in i regeringsärendena. En familjeskandal skulle emellertid förmörka Gustavs sista levnadsår och här spelade Erik en aktiv roll – det gällde vad som kom att kallas "*Vadstenabullret*". Gustavs dotter Katarina (1539–1610) förmäldes 1559 på Stockholms slott med greve Edzard av Ostfriesland. På vägen till kontinenten reste ett stort följe. Under vistelsen på Vadstena slott fick Erik vetskap om, att hans 19-åriga syster Cecilia hade herrbesök på sin kammare av ingen mindre än brudgummens bror, greve Johan. En natt slog man till, Erik och hans franske gunstling Charles de Mornay och några knektar avslöjade Johan, mycket lättklädd, inne hos Cecilia. Efter misshandel kastades den brottslige i en fängelsehåla; genom Eriks och vittnenas klumpighet kunde saken inte tystas ner, utan spreds land och rike runt. Gustav blev mycket illa berörd; visserligen tuktade han Cecilia handgripligen och rasade mot henne, men ännu mera förebrådde han Erik.

Erik hade en annan fix idé, bakom vilken dolde sig storpolitiska tankar – frieriet till Elisabet av England. Han hade tidigt kommit på denna idé och tillskrivit henne före tronbestigningen, då hon ännu befann sig i halv fångenskap, misstänksamt iakttagen av den regerande halvsystern, "blodiga Maria". Så besteg Elisabet tronen. Flera sändebud avgick till London, till sist även brodern, hertig Johan (i september 1559), som gjorde stort intryck med sin gedigna bildning och språkkunskaper. Den realistiske och sparsamme Gustav betraktade allt detta med misstro; inte heller gillade han det liv, som Erik förde i Kalmar. I februari 1560 skrev han till denne:

Vi veta mellan Gud och oss och på vår själs salighet icke annat erinra, än att vi alltid . . . varit dig för en tro fader och gärna fördrat ditt bästa i alla de saker, som vi kunnat tänka dig komma till gagn, bästa, tillväxt och upphöjelse, besynnerligen i de stycken, som mänskliga och möjliga äro, men att göra din barnsliga och kvinnliga affekt till fylles uti alla stycken, som skadliga, omöjliga och icke i vår makt äro, det vilja vi hava oss förbehållet.

Genom underhandlingarna i England hade man bringat åtlöje över Sverige och förslösat mycket penningar, "och må Gud sig däröver förbarma", fortsätter fadern varnande, "att din stora och omåttliga affekt skall leda dig så vitt att du bliver förd från allt mänskligt judicium och förstånd och in uppå fördärv och galenskap, dig själv och oss alla samt fäderneslandet till obotlig och evig skada". Han fortsätter: till slut berör du i din skrivelse om ett kristligt och barmhärtigt verk till att bevisa; ja, detta vore visserligen ett kristligt, barmhärtigt och rättvist verk, att du ville komma oss såsom din gamle och utarbetade fader i hans ålderdom med regeringen till hjälp . . . ja detta vore ock visserligen ett kristligt och barmhärtigt verk, att du ville betänka ditt och din fattiga[!] släkts och alla trogna Sveriges inbyggares nytta . . . och dess skada och fördärv hjälpa till att avvärja, som hänger och svävar i all som största sorg och farlighet, ja så gott som på en silkestråd."

Gustav har nu allvarliga problem med hälsan. Han har symptom på tidig arterioskleros, lider av beninflammation och tandröta, klagar över nedsatt syn och huvudvärk. Han känner, att hans dagar är räknade. Den 25 juni 1560 träder han fram för sista gången inför ständerna, denna gång kallade till Stockholms slott. Han meddelar dem sitt testamente, omgiven av sina fyra söner. Allt godkändes med edsavläggelse. De redan här meddelade bestämmelserna om sönernas hertigdömen och om döttrarnas hemgifter väckte ingen opposition. Sönerna uppmanades att hålla samman.

Så förmane vi alle våre undersåtar samfälleligen och var och särdeles uppå deras själs salighet och himmelrikets lott . . . att de denna vår siste och ändelige vilja alldeles fast och obrottsligen efterkommandes och hållandes varda.

Erik hade fått faderns motvilliga medgivande att segla över till England för att personligen fria till Elisabet, med vilken han brevväxlat i tidens snirkliga stil. Samma dag, den 13 augusti, som han begav sig bort från Stockholm till Älvsborg för att där stiga ombord på den väntande flottiljen, insjuknade Gustav i "feber

Gustavs sköna dotter Cecilia på en samtida medalj i silver. Kungl. Myntkabinettet. Foto Antikvarisk-topografiska arkivet.

Gustavs kvarlevor i Vasagraven i Uppsala domkyrka undersöktes 1945–46. Bilden visar stoftet med regalierna från kyrkans silverkammare. Foto Antikvarisk-topografiska arkivet.

och brännande huvudvärk"; diarré och partiell förlamning tillstötte. Det är inte möjligt att idag fastställa exakt vilken sjukdom Gustav led av – frånsett de mera kroniska åkommorna – men det måste ha varit någon slags tarminfektion. Hans sista veckor är detaljerat beskrivna av hans biktfar Johannes, kyrkoherde i Storkyrkan. Denne och apotekaren, mäster Lukas samt barberaren Jacob, var till en början de som vårdade den sjuke; först mot slutet fick man tag på läkare.

När Johannes "begynte med ett långt gudligt tal, bad konungen honom förkorta det och i stället giva sig något läkemedel för en sjuk mage och sitt liksom brinnande huvud". Han fick violsirap och granatäpplen, endivvatten och cikoria... Däremot vägrade han äta konfekt och andra sötsaker – troligen smärtade hans få kvarvarande tänder. Man hörde honom säga, att han för mycket befattat sig med denna världens omsorger; med all sin rikedom kunde han ej nu köpa sig en läkare. De för skuld insatta fogdarna gav han friheten åter.

Till sinnet var han högst ombytlig: än hård och sträng, så att hans barn fruktade sig för honom, än vek ända till tårar, än lustig och skämtsam, särdeles över deras bemödanden som ville uppehålla hans liv. Då de frågade vad honom fattades, svarade han: 'Himmelriket, som du ej kan giva mig'. – För sin präst tycktes han ej hysa synnerligt förtroende. Då denne förmanade honom att bekänna sina synder, utbrast konungen förtörnad: 'skall jag bekänna mina synder för dig'. Till de kringstående yttrade han, 'att han förläte sina fiender, och bad alla om förlåtelse för vad helst han utom lag emot någon brutit'; han befallte dem för alla förkunna det. Till sina söner sade han: 'människa som människa: när skådespelet är allt, äro vi alla lika'. Han förmante dem till enighet och ståndaktighet i religionen. Hans gemål vek ej ifrån hans sida... Under de tre första veckorna av sjukdomen talade han ännu ofta, stundom med förundransvärd styrka, både i världsliga och andliga ämnen. De tre följande veckorna tillbragte han mest i tystnad och, såsom det syntes, utan stora plågor. Man såg honom ofta höja händerna såsom till bön. Då han vid sakramentets annammande gjorde sin trosbekännelse, och hans son Johan besvor honom att därvid fast förbliva, tecknade konungen att få penna och papper och skrev: 'en gång bekänt och därvid blivet eller hundrade gånger talat' –– hans darrande hand kunde ej sluta meningen. Prästen lutade sig ner till den döendes huvud och sade: 'tron I på Jesum Kristum och hörer min röst, så given oss något tecken därtill'. Till allas förundran svarade konungen med hög röst: ja! Det var hans sista andedrag klockan 8 på morgonen den 29 september 1560.

En snabbkurir hann på 6 dagar upp Erik i Älvsborg, där motvind hindrat avfärden. Han återvände långsamt till Stockholm, på vägen hyllad som konung.

Den 17 december 1560 drog ett stort tåg med mer än 1500 personer norrut från Stockholm till Uppsala. På en stor bår vilade tre kistor med Gustavs och hans två första drottningars lik och ovanpå dem krönta vaxfigurer, föreställande de döda. Nu fick man också för första gången se fanor med alla våra landskapsvapen, alla utom Dalarnas tidigare okända. Efter båren kom livhästen, sedan kungen och hertigarna till häst.

Den 21 december ägde begravningen rum. Peder Svart höll likpredikan. När kistorna burits ned i gravvalvet stötte Svante Sture tre gånger mot domkyrkans golv med rikssvärdet och utropade varje gång: "Nu är konung Gustav död", varefter han lämnade svärdet till Erik.

Bilden av och vår uppfattning om Gustav var länge den han själv velat visa: först den unge hjälten från befrielsekriget, sedan den vise landsfadern, som sörjde för allas behov, ehuru han fick ringa tack. I dag har vi en mera nyanserad bild – kanske t.o.m. alltför negativ. Till avigsidorna hörde utan tvekan Gustavs misstänksamhet, härsklystnad och koleriska läggning. I svåra situationer kunde han vara brutal; avtal och löften som inte gagnade riket ansåg han sig kunna bryta och gamla privilegier ("dem vi icke för ett blåbär akta") åberopades många gånger förgäves; undervisning och kultur intresserade honom föga och på detta område raserade han det mesta som den katolska kyrkan och klostren byggt upp. Men de bevarade breven – som tyder på en nästan omänsklig arbetsamhet – visar också hans goda egenskaper: praktiska kunskaper, organisationsförmåga och uthållighet. Hans ekonomiska begåvning med drag av närighet skulle vi nog ha behov av idag.

Gustav var den dominerande gestalten i svenskt 1500-tal.

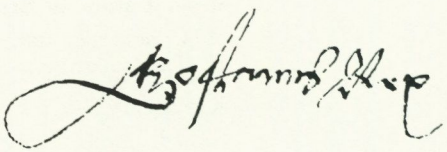

Gustav Vasas namnteckning några år efter trontillträdet.

VASASÖNERNA

Christer Öhman

ERIK XIV

Tre gånger hade Gustav Vasa trätt i brudstol. 1531 gifte han sig med den tyska furstedottern Katarina av Sachsen-Lauenburg, tre år senare, efter Katarinas hastiga död i sviterna efter ett missfall, med Margareta Leijonhufvud och 1551, femtiosex år gammal, med den då blott sextonåriga Katarina Stenbock. Det sista äktenskapet blev barnlöst, men i de båda tidigare hade han inte mindre än elva avkomlingar. Nio av dem nådde vuxen ålder: sönerna Erik, Johan, Magnus och Karl samt döttrarna Katarina, Cecilia, Anna, Sofia och Elisabeth. Äldst av dem var Erik, och i enlighet med Västerås arvförening skulle han ärva kronan efter sin far. Men kung Gustav tänkte på alla sina barn. Döttrarna giftes bort förnämt och rikt med tyska furstar och sönerna utnämndes till hertigar. I kungens testamente fick de också var och en ett eget furstendöme att styra över. Johan tilldelades de sydöstra delarna av Finland, Magnus fick Östergötland, Dalsland och delar av Västergötland och Karl Södermanland, Närke och Värmland.

Om Gustav Vasas begravning i december 1560 hade varit det ståtligaste skådespel som någonsin skådats i landet så överträffades det ändå av Erik XIV:s kröning. Högtiden ägde rum i Uppsala, och där hade sista veckan i juni 1561 samlats allt vad vasatidens Sverige kunde erbjuda av högt och förnämt. Dit kom kungens bröder, hertigarna Johan, Magnus och Karl, dit kom änkedrottning Katarina och de kungliga fröknarna, som prinsessorna på den tiden kallades, och dit kom rikets främsta stormän och deras familjer. Där hade infunnit sig sändebud från de främmande makter med vilka kung Erik hade förbindelser; Danmark, Pommern, Sachsen och andra tyska furstehus men också – som

Erik ville markera sitt trontillträde med en praktfull kröning och beställde till denna en helt ny uppsättning regalier. Han lät också studera kröningsceremoniel vid det engelska hovet. Kronan utfördes av guldsmeden Cornelius van Weijden, och bars fram vid kröningen av riksrådet Sten Eriksson Leijonhufvud. Äpplet, också det utfört av van Weijden, bars fram av riksrådet Birger Nilsson Grip, spiran, utförd av Hans Heidenrik, frambars av rikshovmästaren Per Brahe. Nyckeln, som fördes allra främst av riksrådet Gustav Johansson Tre Rosor, var utförd av guldsmeden Peter Holtswijller. Skattkammaren. Foto Studio Granath.

ett påtagligt vittnesbörd om Eriks lysande utrikespolitiska framgångar – representanter för köpstaden Reval samt ridderskapet i Harrien, Wierland och Jerwen, de estländska landskap vilka helt nyligen hyllat den svenske kungen som sin rättmätige herre. Oerhörda summor ur Gustav Vasas skattkammare hade satsats för att kunna uppvisa den prakt som tillfället krävde. Pärlor, spetsar, de kostbaraste högtidskläder broderade med guld och

Erik XIV i 25-årsåldern. Oljemålning på trä av holländaren Domenicus Verwilt. Nationalmuseum. Foto Statens konstmuseer.

ädla stenar hade hämtats från Antwerpen och London liksom stora mängder av kryddor, konfekter, sylter och dyrbara viner. I räkenskaperna från evenemanget uppges att fyra djäknar arbetade i fjorton dagar på slottet enbart med att stöta kryddor. För att roa gästerna med skådespel hade anskaffats många sällsamma djur: lejon, uroxar, kameler, kaniner och annat som på den tiden var främmande i Sverige.

Själva kröningsakten, festligheternas höjdpunkt, ägde rum den 29 juni. Kungen och hovet samlades först i rikssalen uppe på slottet, och sedan skred processionen långsamt och högtidligt nedför slottsbacken på en väg belagd med rött engelskt kläde. Kungen vandrade under en gyllene baldakin buren av adelsjunkrar, och han var klädd i vita hosor och pärlstickade skor, en tröja beströdd med ädla stenar och över den en rock av gyllenduk, broderad med pärlor i form av kronor och rosor. På huvudet bar han en barett, prydd med en vit fjäder. I täten av tåget fördes de kungliga tecknen, och därefter leddes kungens häst av riksrådet Gustav Johansson Tre Rosor. Kungen följdes av sina bröder. Stor uppmärksamhet bland de utländska gästerna väckte hertig Johan i en dräkt av violbrun sammet med hermelinsfoder och en slängkappa över. Den pommerske sekreteraren Simon Fischer, som stod mitt i den värsta trängseln vid domkyrkan och efteråt har gett en ingående skildring av högtidligheterna, liknade hans klädnad med den som kurfurstarna i det Tyska riket brukade bära. Riksregalierna bars i processionen av fem rådsherrar. Det stora rikssvärdet, vid denna tid fortfarande det främsta tecknet på den kungliga värdigheten, hade anskaffats redan under Gustav Vasas tid, men både kronan, spiran, äpplet och riksnyckeln var särskilt tillverkade till kröningen av inkallade nederländska guldsmeder.

Utanför domkyrkan möttes kungen av rikets biskopar med primas Laurentius Petri i spetsen. Mycket hade den vördige prelaten, yngre broder till Sveriges reformator, fått skåda i sina dagar. Under 1520-talet hade han studerat vid universitet i Tyskland, och han hade 1531, bara 32 år gammal, av Gustav Vasa utsetts att som den svenska kyrkans förste lutheranske ärkebiskop leda det väldiga omdaningsarbete som då förestod. I nära trettio års tid hade han verkat. Samarbetet med kungen hade på det hela taget fungerat väl, men mäster Lars hade säkerligen haft sina svåra stunder, som den gången då Gustav Vasa tvingade honom att bli bisittare i den domstol som dömde både kanslern Laurentius Andreae och hans egen bror Olaus till döden för förräderi. Nu hade han att motta sin herres son och arvinge i sin egen domkyrka och viga denne till sitt ansvarsfulla ämbete. Till musik av trumpeter, pukor, krumhorn, skalmejor, basuner och orgel förde han det kungliga följet in i helgedomen.

Högtiden inleddes med psalmsång, och därefter höll ärkebiskopen en lång predikan över ett för dagen speciellt utvalt ämne:

”Om världslig överhet, hennes ämbete och vad hon efter gudomlig lära i skrifterna är sina undersåtar pliktig, desslikes och vad undersåtarna äro överheten pliktige.” Så steg kungen fram i koret, och sedan böner lästs och kungen avlagt en högtidlig ed att styra riket väl och hålla landets lagar kläddes han av till midjan. Ärkebiskopen smorde honom med den heliga kröningsoljan på pannan och bröstet, mellan skuldrorna och på axlarna, armbågarna och handlovarna. Han ikläddes en vit livkjortel, fick kröningshandskar på sina händer och en kungamantel på axlarna och till sist satte ärkebiskopen kronan på hans huvud. Även spiran, nyckeln, äpplet och svärdet fick kungen mottaga. ”Nu är den stormäktigste högborne furste och herre Erik XIV smord och kallad till Sveriges konung,” ropade en härold. ”Gud give vår konung lycka och salighet, honom ske lycka och långvarigt regemente!” svarade menigheten. Och så avslutades ceremonin med att hertigarna böjde knä framför sin broder och svor honom tro och huldhet.

Efter kröningen kallades tre av rikets förnämsta adelsmän fram: riksråden Svante Sture, Per Brahe och Gustav Johansson Tre Rosor, alla nära befryndade med kungahuset. I tur och ordning fick de falla på knä framför kungen, ikläddes grevekappa med tillhörande hatt och krona och utnämndes på det viset till de första grevarna i vårt land. Nio herrar med hertig Johans morbror Sten Eriksson Leijonhufvud i spetsen upphöjdes därefter på samma sätt till friherrlig värdighet, och till sist utropade härolden: ”En är Sveriges, Götes och Wendes konung, och änskönt flera kronor blänka för edra ögon, må ingen det så taga som skulle fler än en konungslig herre finnas!”

På kvällen höll kungen fest på slottet för de förnämsta gästerna. I sex dagar varade högtidligheterna med lek och dans, tornerspel, fyrverkerier, djurhetsningar och de yppigaste och frikostigaste gästabud man kan tänka sig. Särskilda för tillfället slagna kröningsmynt kastades ut på stadens gator, och på gården utanför slottet utspisades menigheten. Två stora bryggpannor hade kokats fulla med kött, där fanns stekar på spett, pastejer i mängder och en helstekt oxe, invändigt fylld med får, gäss och andra fåglar. Vin och öl rann ur två brunnar, och vem som helst fick dricka så mycket han ville. Där var stor trängsel och mycken lust att beskåda, berättas det.

BRÖDERNA

Mer än något annat hade Gustav Vasa fruktat den avund, som en del av den svenska adeln hyste mot Vasaätten. För att hans efterträdare alltid skulle ha pålitliga och mäktiga hjälpare hade han därför givit sina yngre söner större resurser än någon storman kunde förfoga över, "menandes", skrev hans sonson Gustav II Adolf ett halvsekel senare, "att såsom allmän fara plägar ock ovänner ense göra, mycket mera skulle hon här förena bröder". Men i detta hade gamle kung Gösta räknat fel. Endräkten blir sällan långvarig när syskon skall dela på makt och rikedom, och Eriks bröder hade gjorts alltför mäktiga för att de skulle nöja sig med en ställning endast som kungens trogna undersåtar. Länge skulle det inte dröja förrän fiendskapen mellan bröderna bröt ut i öppen strid.

Redan före kröningen, i april 1561, hade Erik låtit kalla ständerna till möte i Arboga. Mot hertigarnas fåfänga protester fattades där en rad beslut, de så kallade Arboga artiklar, som starkt inskränkte deras möjligheter att självständigt styra i sina furstendömen. Framför allt fastslogs, att slotten i hertigdömena alltid skulle hållas öppna för kungen och att alla innevånare där skulle svära också honom trohet, inte bara hertigen. Därmed skulle dennes underlydande vara lika skyldiga att lyda kungens påbud som folket i det övriga riket. Hertig Karl var vid denna tid endast elva år gammal, och lika litet som den svage och sedermera sinnessjuke hertig Magnus förmådde han göra något motstånd mot kungen. Johan såg sig också till sist tvingad att skriva under beslutet, trots att att han däri kunde skönja "så många giller och snaror, varmed konungen kunde dem när som helst besnärja".

Nästa orsak till konflikt blev politiken i öster. Den livländska ordensstaten, den som hade omfattat ungefär de länder som vi numera kallar Estland och Lettland, stod inför sin upplösning, och det var många som ville vara med och dela det rika arvet. Inte minst lockande tedde sig möjligheterna att genom erövringar i Balticum skaffa sig kontroll över den omfattande handeln på Ryssland. Polen och Danmark hade på olika vis anmält intresse, ryssarna ville gärna nå fram till havet; till och med Gustav Vasa hade under ett par år mot slutet av sin regering glömt sin vanliga försiktighet och gått i krig mot moskoviten.

Sedan 1556 satt hertig Johan som herre på Åbo slott. Därifrån

Johan III. Porträttet är en 1600-talskopia av en nu försvunnen målning, Gripsholm. Foto Statens konstmuseer.

hade han god uppsikt över vad som skedde i ordensstaten, och han insåg mycket väl vilka möjligheter som öppnade sig. Redan tidigt smidde han planer på att vinna land på andra sidan Finska viken, och det blev därför ett streck i räkningen för honom när Reval och de estländska landskapen sommaren 1561 sade upp ordensmästaren tro och lydnad och gav sig under Erik XIV.

HERTIG JOHANS FRIARRESA

Johan ville emellertid inte utan vidare ge upp sina ambitioner att bli något mer än bara en vasall till sin äldre broder. Redan under Gustav Vasas livstid hade talats om ett giftermål mellan Johan och Katarina Jagellonica, syster till den polske kungen Sigismund August, och sommaren 1561 hade ett polskt sändebud anlänt till Stockholm för att förhandla om saken. Johan var långt ifrån ovillig. Sigismund August var barnlös och hans två systrar ogifta; en förbindelse med den polska kungafamiljen tycktes därför öppna stora möjligheter, både för Johan själv och de arvingar han med tiden hoppades få. Erik hade tidigare uppmuntrat broderns planer, och han ställde sig inte heller nu avvisande.

Men Erik kom snart att ändra uppfattning. Han insåg vilka faror en allians mellan Johans finländska furstendöme och den polsk-litauiska monarkin skulle kunna medföra för hans nya besittningar i Estland, och han var dessutom långtifrån nöjd med vad han hade uppnått. Han planerade för en fortsatt svensk expansion i det baltiska området, och detta måste förr eller senare med nödvändighet leda till konflikt med Polen. Därför skrev han till Johan och uppmanade honom att ompröva sina giftermålsplaner.

Johan hade emellertid redan fattat sitt beslut. Den 19 juni 1562 avseglade han från Åbo med sitt skepp *Ursus Finlandicus*, "den finska björnen". Målet var Danzig; trots broderns uttryckliga förbud ämnade han fullfölja vad han hade påbörjat. Nästan samtidigt gav Erik order om fortsatt militär offensiv i Estland.

Från Danzig begav sig hertig Johan till Sigismund Augusts hov, vilket för tillfället uppehöll sig i Kaunas i Litauen. Där blev han väl mottagen, och den sköne och belevade hertigen vann stort behag i allas ögon – och inte minst prinsessan Katarinas. Det berättas, att kung Sigismund helst ville ha sin äldsta syster Anna bortgift först, och att han gick in till de båda prinsessorna

Trots brodern Erik XIV:s förbud reste hertig Johan 1562 till Polen och förmäldes med den 11 år äldre Katarina Jagellonica, dotter till Sigismund I Jagello, konung av Polen, och hans drottning Bona Sforsa. På porträttet bär Katarina ett juvelbesatt C. Smycket återfanns 1833 i hennes grav i Uppsala domkyrka. Porträttet, i Lucas Cranachs art, tillhör Nationalmuseet i Krakow. Foto Statens konstmuseer.

och frågade Katarina allvarligt, om hon verkligen önskade gifta sig med den svenske hertigen. Hon teg men rodnade starkt, och prinsessan Anna fick be sin broder så vackert att ge med sig. Det gjorde kungen, och bröllopet stod i Vilnius den 4 oktober 1562, en händelse som för lång tid framåt skulle komma att få avgörande inverkan både på Polens och Sveriges öden. Den omedelbara följden blev emellertid att Johan till sin nyförvärvade frände lånade ut en summa om 120 000 daler och i pant erhöll sju av de slott i Estland och Livland, som polackerna behärskade. Det nordligaste av dessa, Weissenstein, belägrades sedan en månad tillbaka av kung Eriks trupper. Brytningen mellan de kungliga bröderna var ohjälplig.

"INGEN UTOM DÖDEN"

Året därpå fick striden sin första urladdning. Johan rustade sig till försvar på Åbo slott och fick folket i hertigdömet att svära en ed att troget stå honom bi emot kungen. Erik lät i sin tur fängsla flera av Johans medhjälpare. Under pinliga förhör frampressades ur dem "bekännelser" om att Johan förberedde uppror samt traktade efter kungens liv och välfärd, och med sådant beväpnad skred Erik till aktion. Jöran Persson, juridiskt skolad prästson från Salberget i Västmanland, kunglig sekreterare och ofta anlitad som åklagare i dylika sammanhang, fick inför en för ändamålet särskilt inkallad riksdag framföra de anklagelser som riktades mot hertigen. Efter en veckas överläggningar fann ständerna denne skyldig till landsförräderi och dömde honom till döden, "så framt ej konungen av synnerlig gunst och nåd ville honom häruti någon skoning bevisa".

Efter detta sände Erik trupper mot Åbo, men striden blev inte lång. Johan var snart innesluten på slottet, hans folk övergav honom och den 12 augusti fann han för gott att ge upp kampen. Som fångar fördes både han och Katarina Jagellonica till Stockholm. På rådhuset anklagades hertigen av Jöran Persson genom "ett vidlyftigt tal", som det står att läsa i den krönika, som sekreterarens son Erik Jöransson Tegel längre fram författade. Till detta ville hertig Johan inte säga mycket utan svarade med få ord: "Min sak och gärning skola kejsare, furstar, konungar och herrar döma om, och icke du, din prästekläpp."

Hertigen fick emellertid nåd. Dödsstraffet omvandlades till

fängsligt förvar på Gripsholms slott, och dit följde Katarina Jagellonica honom. I mer än fyra år vistades hertigparet där, och Katarina födde sin man två barn i fångenskapen: dottern Isabella, som avled bara två år gammal, och sonen Sigismund. Jöran Persson hade på kung Eriks uppdrag erbjudit Katarina Jagellonica att välja mellan två saker: att antingen leva ensam med furstligt underhåll på ett av kungens slott eller att följa sin make i fängelset men att i så fall bara få behålla en jungfru och en piga hos sig. Det berättas, att hon då började ropa och säga att hon hellre ville dö än lämna hertig Johan. Av sin hand tog hon sin vigselring, räckte den till sekreteraren och bad honom läsa vad som stod ristat på dess insida: *Nemo nisi mors*, "Ingen utom döden".

NORDISKA SJUÅRSKRIGET

Erik XIV:s drömmar om att bygga upp ett svenskt välde i Balticum gjorde att han kom i konflikt inte bara med Polen utan också med Danmark och Lübeck. 1563 bröt kriget ut, och striderna varade i sju långa år av förfärliga härjningar, framför allt i gränslandskapen mellan Danmark och Sverige. Värst råkade nog Ronneby ut. I september 1564 intogs staden av svenska trupper under kungens eget befäl, och Erik har själv i ett triumferande manifest berättat om hur hans knektar efter stormningen formligen slaktade de försvarslösa innevånarna:

Vattnet i älven var rött som blod utav de döda kroppar, förutom vad som i staden blev nederlagt. Och voro fienderna så försagde att man föga omak hade för dem, utan man stack uti dem såsom uti en hop vildsvin, och skonade man ingen, utan slog ihjäl alla vapenföra, så att i staden blevo mer än två tusen man om halsen, förutom några kvinnor och barn, vilka finnarna slogo ihjäl.

Kriget kom emellertid snart att ge Erik allvarliga bekymmer. Gustav Vasa hade byggt upp ett rike som skulle fungera under fredstid, och han hade i varje fall under den senare delen av sin regering haft goda finanser. Inkomster och utgifter balanserade oftast och i herr Eskils gemak samlades silvret på hög. Erik XIV hade i detta som i så mycket annat en helt annan inställning än den sparsamme fadern. Hos en konung som avsåg att tävla med samtidens främsta furstar måste enligt hans uppfattning med nödvändighet en betydande stat utvecklas, och detta medförde

I denna bild visar Georg von Rosen den elake, skadeglade Jöran Perssons ansikte med den spetsiga näsan när han betraktar Nils Stures skymfliga intåg i Stockholm. Fotolitograferad glasradering. Tillhör Nationalmuseum. Foto Statens konstmuseer.

att inköpen av lyxvaror till hovet ökade kraftigt, inte bara i samband med den praktfulla kröningen. Ryktet om kung Eriks omätliga rikedomar spreds också snabbt över Europa, men den obehagliga konsekvensen blev, att kronans utgifter varje år efter tronskiftet 1560 kom att överstiga dess inkomster. Situationen blev givetvis inte bättre när kriget bröt ut. Den som vill föra krig måste som bekant ha gott om pengar. Det är en sats, vars sanning Erik XIV bittert skulle få erfara.

Det är i dessa sammanhang man först kan märka att Eriks verklighetsuppfattning hade sina brister. Han hade många gånger svårt att inse krassa realiteter och kunde i stället hänge sig åt sådant som närmast kan beskrivas som önskedrömmar – eller rentav sökande av syndabockar för att dölja obehagliga sakförhållanden som han inte ens ville erkänna för sig själv.

KUNG ERIKS RÄNTMÄSTARE

Hösten 1562 skrev ståthållaren i Estland, Klas Kristersson Horn, till Stockholm och begärde mera silver för att kunna avlöna sina knektar. Kungen tog mycket illa vid sig. Han hade redan skickat stora penningsummor över havet; skulle detta inte vara tillräckligt? Fanns det månne en dold förebråelse i herr Klas begäran? Men Erik var snart på det klara med hur det måste ligga till: pengarna hade givetvis förskingrats. Räntmästaren Anders Nilsson kallades från Reval för att göra räkenskap inför kungen, och efter en tid fick ståthållaren besked om vad penningbristen berodde på: räntmästaren hade bedragit både kungen och krigsfolket. Anders Nilsson ställdes inför Höga nämnden, den högsta domstol som Erik XIV hade inrättat efter sitt trontillträde och där Jöran Persson fungerade som åklagare, dömdes till döden och avrättades.

Att ha hand om kronans kontanta medel tycks ha varit en riskabel sysselsättning under Erik XIV:s tid. En lång rad av kungliga räntmästare, kamrerare och varuskrivare fick dela Anders Nilssons öde. En annan av dessa beklagansvärda var Engelbrekt Andersson, vilken innehade posten som räntmästare 1566. I november detta år inkom på nytt klagomål från Estland om att ryttare och knektar inte hade fått den sold de enligt avtal skulle ha, varken pengar eller kläde. Kungens svar blev den vid det laget sedvanliga hänvisningen till försumlighet från räntmäs-

tarens sida, och Engelbrekt Andersson ställdes inför rätta, anklagad för förskingring. Denne försvarade sig efter bästa förmåga och kunde hänvisa till att hans egna räkenskaper var i god ordning; de medel han av kungen hade fått att disponera hade helt enkelt inte varit tillräckliga för att betala ut vad knektarna skulle ha. Men eftersom hans räkenskaper inte överensstämde med kungens egna register – så står det att läsa i Höga nämndens protokoll – var förskingringen bevisad och Engelbrekt Andersson dömdes till döden. Mot löfte om nåd försökte man få honom att ta på sig ansvaret för ytterligare förseelser av liknande art, men räntmästaren vägrade envist – och blev avrättad. Kanske tänkte han på hur det hade gått för hans företrädare i ämbetet, Erik Berg. Denne hade bara ett år tidigare i en likadan situation förmåtts erkänna sig skyldig till flera fall av förskingring och benådats till livet – men bara under förutsättningen att han inom en viss tid återbetalade den fordran – 9 800 mark, en betydande summa –, som kronan genom detta förfarande ansåg sig ha på den arme räntmästaren. När han inte lyckades med detta hade dödsdomen gått i verkställighet. Kungen hade ändå vunnit det som utan tvekan var det främsta syftet: att flytta över skulden för de uteblivna utbetalningarna från sig själv till sina underordnade ämbetsmän. Det är lätt att föreställa sig hur de anklagade förtvivlat sökte försvara sig: de kunde ju inte gärna leverera pengar eller varor som de inte hade hur många gånger kungen än gav order om det. Alla sådana invändningar viftades bort. De hade inte lytt kungens befallning, och det räckte för att bli dömd till döden i Höga nämnden. Vem kunde med framgång tillbakavisa en anklagelse om att hans register inte stämde med kungens?

VÅR FÖRSTE RENÄSSANSKUNG

Mycket talas i källorna om Erik XIV:s fina bildning och behagliga väsende. Kungen av Sverige var en mycket vacker furste, har det franska sändebudet till Norden vid denna tid, Charles de Danzai, berättat. Erik var väl växt och hade anlag för och skicklighet i alla slags ting. Han talade utmärkt tyska och latin, "ganska väl" franska och var hemma i både historia och matematik. Från annat håll vet vi att han var en duktig ryttare och fäktare och att han tecknade och musicerade väl. Det uppges till

Erik XIV som idealbild av en 1500-talsfurste. Minnespeng av bly. Kungliga myntkabinettet. Foto Antikvarisk-topografiska arkivet.

och med att han själv komponerat psalmer och andra musikstycken som framförts vid offentliga högtidligheter i Stockholm.

Men det finns också åtskilliga mörka drag i bilden av denne vår förste renässanskung. I likhet med fadern – och bröderna – hade han ett häftigt lynne, och han kunde vara oerhört misstrogen mot allt och alla. Per Brahe talar i sin krönika om att Erik aldrig kunde tåla att någon i hans närvaro strök sig över munnen, harklade eller spottade, viskade eller log åt något annat; allt sådant trodde han skedde honom till åtlöje. Hans misstänksamhet gick stundom över gränsen till rent förföljelsemani. Ständigt oroade han sig för sammansvärjningar mot hans krona från högadelns sida, och mest av alla fruktade han herrarna av Stures släkten, den ätt som innehaft makten i riket före Vasarna och under vars namn upprorsfanan två gånger rests mot Gustav Vasa. Enligt en tradition hade en stjärntydare spått kung Erik att en

ljushårig man en gång skulle störta honom från hans tron. En man som hade ljust hår var hertig Johan. En annan var Nils Sture, äldste son till greve Svante Sture och sonson till riksföreståndaren herr Sten.

STUREMORDEN

Konflikten mellan Erik och högadeln kom till ett dramatiskt utbrott våren 1567. Kungen hade anklagat en hel rad av rikets förnämsta ädlingar för högförräderi och låtit gripa dem: Svante Sture och hans söner Nils och Erik, Sten Eriksson Leijonhufvud, Abraham Gustavsson Stenbock, Sten Axelsson Banér och Ivar Ivarsson till Strömsnäs. Nu satt de alla fängslade på Uppsala slott och väntade på ständernas dom.

Några av de fångna herrarna hade redan rannsakats inför Höga nämnden, och två av dem, Abraham Stenbock och Ivar Ivarsson, var dömda till döden. Saken var dock av sådan vikt och de anklagade så högt uppsatta att Erik av den anledningen hade beslutat underställa målet riksdagens prövning. I flera dagar förhandlade han med ständerna. Där hade märkts en del missnöje; Erik har själv i sina dagboksanteckningar talat om att vissa bland prästerna och bönderna knorrade och utöste förbannelser över honom. Men de flesta svarade som kungen önskade. Domen över Abraham Stenbock och Ivar Ivarsson bekräftades, och över de övriga anklagade utfärdades ett aktstycke enligt vilken de alla skulle straffas som ärelösa, trolösa och menediga skälmar.

På förmiddagen den 24 maj kom Erik överraskande in i Sten Eriksson Leijonhufvuds fängelse. Kungen var klädd som en spansk riddare, får man veta i en av de många berättelser som efteråt har nedtecknats om dessa händelser; han bar smala åtsittande hosor, en livtröja av sammet, en kort sammetskappa och en hatt på huvudet, allt i svart. Herr Sten hade bara nattskjortan på sig, men kungen tog honom med sig till det rum där Svante Sture satt inspärrad. Där föll Erik på knä framför dem båda och bad om deras vänskap. Sedan lämnade han dem. Man kan väl tänka sig den förvåning men också den lättnad de fängslade herrarna måste ha känt. De klädde sig genast och gjorde sig beredda att lämna fängelset.

Men just som kungen var på väg ut stod Jöran Persson i dörren, berättas det, och han ropade: ”Nådige konung, här är en

Konflikten med högadeln kom till ett dramatiskt uttryck 1567. Erik anklagade en del av de förnämsta bland adeln för högförräderi och lät fängsla dem på Uppsala slott. På Gustaf Cederströms målning har Erik just stött dolken i herr Nils Sture, som dragit ut den, kysst den och återlämnar den till Erik. Han låter sig dock inte bevekas utan hans drabant får fullborda dådet. Uppsala universitets konstsamlingar. Foto Bild Produktion Sven-Olof Ahlgren, Knutby.

part här ute, som intet menar Eders Konglige Majestät något gott!" Kungen sprang ut och frågade häftigt: "Vem är det?"

Sedan kunde man se kungen stå stilla en stund på borggården, mitt i en ring av knektar. Bredvid honom syntes prästen Petrus Caroli, superintendent i Kalmar och nära förtrogen till Erik ända sedan dennes tid som hertig på Kalmar slott. De talade länge med varandra, det syntes också tydligt, men ingen vet vad som sades.

Plötsligt lämnade Erik ringen. Han drog ned hatten i pannan, tog med sig två knektar och gick med hastiga steg mot det rum där Nils Sture vistades. Genom dörren kunde man höra denne sjunga en psalm:

Må jag olyckan ej undgå,
men ogunst få
av världen och dess förste;
så vet jag dock en säker konst
att söka gunst
hos Gud, som mig kan trösta!

När dörren öppnades låg Nils Sture på sin säng, läsande i sin bönbok. "Är du nu här, din riksförrädare!" utropade kungen och ryckte upp sin dolk. Herr Nils sprang upp ur sängen och kastade sig på knä. "Allernådigste konung, jag är ingen förrädare," svarade han, "utan har troget tjänat och vågat mitt liv för Eders Konglige Majestät!"

Som svar högg Erik till mot Nils Sture med sin dolk. Den träffade i armen och fastnade där. Herr Nils drog ut dolken, torkade av blodet, kysste dess fäste – sägs det – och lämnade tillbaka den till kungen. "Allernådigste konung, skona mitt unga liv, ty jag vet mig inte hava förtjänt onåd!," bad han. "Hör hur den skälmen kan bedja för sig!" utbrast kungen. Därvid sprang drabanten Peder Velamsson fram, stötte sin bardisan genom ögat på herr Nils så att udden stack ut baktill – sägs det också – och sedan fullbordades dådet med sju styng genom kroppen.

Efter mordet rusade kungen ut på borggården. Han tog med sig några få drabanter, och försvann bort från slottet, söderut på vägen mot Flottsund. Eriks lärare Dionysius Beurreus följde efter för att söka tala kungen till rätta. Denne gav knektarna order att sticka ned mäster Dionysius, och sedan vet ingen riktigt vart Erik tog vägen. Efter en stund kom en av drabanterna tillbaka till slottet och meddelade profossen Peder Gadd vad kungen hade befallt: alla de fångna skulle dräpas utom herr Sten. Och på eftermiddagen utspelades förfärliga scener i slottets källarvalv. Knektarna gick från rum till rum och avlivade herrarna, en efter en. Svante Sture mötte döden med sant kristlig undergivenhet, berättas det. En av drabanterna körde sin hillebard i axeln på honom, men greve Svante sade bara lugnt: "Gud vare mig nådig, du arme man stack ej rätt!", och pekade på sitt hjärta så att bödeln skulle träffa rätt med nästa stöt. Erik Sture och Ivar Ivarsson gjorde däremot motstånd, men till slut blev också de dödade. Bara Sten Eriksson Leijonhufvud och Sten Axelsson Banér fick leva. Kungen hade ju befallt att "herr Sten" skulle sparas, och för säkerhets skull skonade profossen dem båda två.

KARIN MÅNSDOTTER

I fyra dagar irrade Erik XIV ensam omkring i skogarna söder om Uppsala, plågad av sitt samvete och rädd för var buske, säger en av hans krönikörer. Man fann honom till sist i en by i Odensala socken, klädd i bondekläder och fullständigt från sina sinnen. När man hälsade honom som konung svarade han att han var avsatt och att Nils Sture var riksföreståndare.

I mer än ett halvår varade kung Eriks sjukdom. Rådet måste styra riket i hans namn; i sitt omtöcknade tillstånd var kungen helt oförmögen att sköta regeringsbestyren. En betydelsefull åtgärd vidtogs under denna tid: hertig Johan släpptes fri ur sitt fängelse. I början av oktober möttes bröderna för första gången på flera år på Väntholmen nära Svartsjö. Johan hade knappt hunnit stiga i land och komma upp genom strandporten förrän Erik med förvirring i blicken knäföll framför honom och hälsade honom som konung. Hertigen blev inte litet förskräckt, föll också han ned på sina knän och försäkrade, att Erik var den som rätteligen härskade över honom och alla svenskar. Sedan de omfamnat varandra och således skiftat orden sinsemellan att ingen ville kännas vid konunganamnet skildes de åt, berättar sekreteraren Sven Elofsson.

På nyåret 1568 var Erik så frisk igen att han kunde återta regeringen. Han ledde personligen en aktion mot danska trupper, som trängt långt in i Östergötland, och han kunde snart meddela att fienden drog sig tillbaka. Redan i slutet av februari återvände han till Svartsjö kungsgård. I juni höll han ett ståtligt intåg i Stockholm med fångar och erövrade danska banér som segertecken. Men då var hans dagar som härskande konung räknade.

Erik XIV hade under hela sin regeringstid hyst storstilade planer på utrikespolitiskt motiverade giftermål; i olika omgångar hade han anmält intresse till drottningarna Elisabeth av England och Maria Stuart av Skottland, till lantgrevinnan Kristina av Hessen, dotter till en av det protestantiska Tysklands mäktigaste furstar och till prinsessan Renate av Lothringen, dotterdotter till Kristian II och därmed med arvsanspråk på både Danmark och Norge. Men ingen av dessa blev kung Eriks brud och inte heller någon ung dam ur den svenska aristokratin, vilket många i högadeln hade hyst förhoppningar om. I stället företog han sig något oerhört: han legitimerade förbindelsen med sin frilla Karin

Månsdotter. Den 4 juli 1568 stod deras bröllop i Stockholms Storkyrka. Dagen därpå kröntes Karin vid sin makes sida till drottning av Sverige.

Karin Månsdotters far var vanlig knekt och hennes mor var av bondsläkt från Trögds härad i Uppland. Hon hade kommit till hovet tre år tidigare som kammarjungfru hos Eriks syster Elisabeth. Hon var ovanligt vacker, sägs det, högbarmad och med breda höfter, och hon hade blivit kungens erkända frilla bara femton år gammal. Två barn hade hon redan fött Erik: dottern Sigrid och sonen Gustav. Denne blev nu rikets tronföljare.

Till bröllopsfestligheterna var Karins morbröder, tre bönder från Trögd, inbjudna. Ärkebiskopen förrättade vigseln och flera av rikets förnämsta adelsmän deltog. Men många kände en oro ligga i luften. Mitt under den högtidliga ceremonin svimmade rikskanslern Nils Gyllenstierna av utmattning och tappade drottningens krona på golvet, och det gick mycket mummel man och man emellan, att detta kunde båda också kung Eriks fall. Inte mindre illavarslande var det, att kungens bröder, fastän inbjudna, inte hade infunnit sig.

HERTIGARNAS UPPROR

Bara några dagar efter Karin Månsdotters kröning samlade Johan och Karl sitt krigsfolk. Enligt sägnen möttes de första gången under en gammal ek utanför Vadstena, där de svor en ed att troget stå samman och att inte vila förrän Erik var avsatt från sin tron. Som ett minne från den stunden bar de eklöv fästade i sina hattar när de drog ut i spetsen för sina trupper. Vadstena, Nyköping och Uppsala föll för dem, och en efter en övergav Eriks anhängare sin konung. Snart kunde hertigarnas folk slå läger utanför Stockholm.

Men för Jöran Persson var det inte möjligt att byta herre. Erik såg sig nödsakad att utlämna honom till sina bröder, och de lät utan dröjsmål lägga den hatade sekreteraren på pinbänken. Efter tortyren avrättades han med stor grymhet uppe på Brunkebergsåsen; från slottet kunde Erik se hur Jörans rådbråkade kropp styckades i fyra delar och lades på stegel.

Några dagar senare föll huvudstaden för hertigarnas trupper. Ständerna sammankallades, och de dömde utan långa förhand-

Georg von Rosens Erik XIV och Karin Månsdotter är en av våra mest älskade historiemålningar. Karin Månsdotter i sin ljusa dräkt står som representant för godheten, Göran Persson som ondskan i svart, och Erik själv, den orolige och vankelmodige, i rött och grått. Foto Statens konstmuseer.

lingar Erik från sin krona. Han fick själv tala till sitt försvar, och han for genast ut i häftiga anklagelser mot adeln. Johan avbröt då sin broder, ropande att han var alldeles från vettet. "En gång i mitt liv var jag galen," svarade Erik, "och det var när jag gav dig lös."

KUNG ERIK I FÄNGELSE

I åtta långa år hölls Erik inspärrad. Sitt första fängelse fick han längst ned i källaren till Stockholms slott, i herr Eskils gemak, där Gustav Vasas silver en gång hade förvarats. Nu var där tomt och gott om utrymme för en avsatt konung. I Stockholm fick han vistas i drygt ett år, och sedan lät Johan, som ständigt fruktade för sammansvärjningar och försök att befria den fångne, flytta

brodern först till Åbo slott, sedan till Gripsholm och därefter till Västerås. Där behandlades Erik väl; han bevakades noggrant men saknade varken mat eller vin, och han fick ha sin familj hos sig. Två barn födde Karin Månsdotter under fångenskapen: sönerna Henrik och Arnold, bägge döda i späd ålder.

Men livet mörknade för den prövade kung Erik. *Uxor vi abrepta*, står att läsa under den 26 juni 1573 i den dagbok, som han förde under fängelsetiden: "Min hustru med våld ryckt ifrån mig." Johan ville ogärna att brodern skulle få flera barn, som i framtiden kunde bli farliga rivaler till hans egna ättlingar. Detta hände medan Erik satt på Västerås, och själv trodde han länge att Karin fanns kvar på slottet. Det berättas att han högt ropade hennes namn när han fördes från det ena fängelserummet till det andra.

Men Karin kunde inte höra honom längre. Tillsammans med sina barn hade hon förts bort till andra sidan Östersjön, till Åbo slott. Efter Eriks bortgång fick hon Liuksiala kungsgård vid sjön Roines strand i förläning av Johan III, och där levde hon ända till sin död år 1612. Barnen gick skilda öden till mötes; dottern Sigrid gifte sig med den finske adelsmannen Henrik Tott och sonen Gustav, den forne tronföljaren, dog i Ryssland 1607, ensam och bortglömd.

Var det ärtsoppan som förgiftade Erik XIV? Omöjligt att säga idag men faktum är att brodern Johan föranstaltat om att väktarna skulle ha rätt att ge honom opium eller arsenik i en dryck om något fritagningsrykte förspordes. I januari 1577 kom rykten som talade till Eriks förmån. Vid undersökning av Eriks kvarlevor 1958 påvisades så stora mängder arsenik att de mycket väl kan ha orsakat döden. Foto Mats Landin.

ERIK XIV:S DÖD

I oktober 1574 fördes kung Erik till sitt sista fängelse: Örbyhus slott i Uppland. En allvarlig sammansvärjning med syfte att mörda Johan och återuppsätta Erik på tronen hade uppdagats, och bevakningen blev omsorgsfull. 70 man stark var besättningen på det väl befästa huset; bland dem märktes sex arklimästare och åtta bysseskyttar, dvs. personer med uppgift att handha slottets artilleri. Johan ville känna sig riktigt säker på att hans broder aldrig mer skulle återfå friheten.

På kvällen den 24 februari 1577 fick kyrkoherden i Vendel, Johannes Persson, bud om att bege sig till Örbyhus. Kung Erik hade varit sjuk några dagar; han klagade över smärtor i bröstet och i magen, och nu hade han blivit så svag, att han måste beredas för sin hädanfärd. Eriks egen predikant Anders Eriksson hade redan gett honom sakramentet, och herr Johannes började tala med kungen om hur han skulle skicka sig till det tillkommande livet, övergiva denna världens bekymmer och förlika sig

med alla människor som han "något hade utestående med". Till detta svarade Erik först "något vrångliga", berättar herr Johannes, men som sjukdomen mer och mer förstärktes och kungen kände dödens sändebud vara för handen mjuknade hans sinne. På natten, när han låg på sitt yttersta, förmanade kyrkoherden honom och sade att han nu borde förlåta dem som hade på något vis förtörnat honom. Till det svarade Erik: "Ja, ganska gärna, av allt hjärta." Därefter låg han alldeles stilla, som om han sov, vid pass en timme, och klockan två efter midnatt den 26 februari gav så Gustav Vasas äldste son äntligen upp andan. Han fick sitt sista vilorum i Västerås domkyrka, och över graven lät man inrista en vers hämtad ur Första Konungabokens andra kapitel: "Riket är gånget ur min hand och vordet min broders; av Herranom är det hans vordet."

Redan efter några år började märkliga rykten gå runt landet. De visste förtälja att allt inte hade gått rätt till den gången på Örbyhus; kung Erik skulle ha dött av gift, som hans väktare hade givit honom. Det är i dag inte möjligt att fastställa sanningshalten i dessa rykten – liksom givetvis inte heller beträffande den tradition som säger, att kungen fått giftet i en ärtsoppa. Men Johan hade en gång skrivit till sin bror, hertig Karl, att han aldrig kunde få lugn och ro i riket så länge Erik levde, och det är känt, att Johan under Eriks fängelsetid vid flera tillfällen hade utfärdat befallningar till väktarna att döda den fångne kungen om något försök till fritagning gjordes. I så fall skulle de, heter det i en instruktion från 1572, "låta tillreda honom en dryck av opium, så stark att han över några timmar icke kan leva, den skole de giva honom att dricka, och var han eljest icke vill taga samma dryck till sig, skole de tvinga honom därtill". I stället för opium kunde man ge honom mercurium, som arsenik på den tiden kallades, och om tiden inte medgav detta fick väktarna binda Erik och skära upp hans ådror, både till händer och fötter "så att blodet löper av honom till dess han dör". Om inte detta heller var möjligt kunde de taga honom med våld, lägga honom på hans säng och kväva honom med bolster eller stora örngott. Under åren erhöll Eriks väktare förnyade föreskrifter med liknande innehåll, sista gången den 19 januari 1577, nästan exakt en månad innan Erik insjuknade. Just vid denna tid nådde också rykten om nya stämplingar till Eriks förmån fram till kung Johan i Stockholm.

Mot bakgrund av detta ter sig misstankarna om giftmord inte ogrundade. I våra dagar har man med hjälp av moderna naturvetenskapliga metoder sökt besvara frågan; graven öppnades år 1958, och den döde konungens kvarlevor underkastades en noggrann undersökning av medicinsk expertis. Den kemiska analysen av naglar, hår och de rester av mjukdelar som ännu fanns bevarade gav ett tydligt resultat: i kung Eriks kropp fanns spår av både kvicksilver och arsenik. Mängderna kvicksilver var ganska små, och att de fanns där kan exempelvis komma sig av att någon del av begravningsklädseln varit färgad med kvicksilverhaltig färg. De påvisade arsenikhalterna var emellertid betydligt större, så stora att de mycket väl kan ha orsakat förgiftning med dödlig utgång. Inget kan i dag säkert bevisas – arseniken i kistan kan naturligtvis på något vis ha tillförts utifrån – men fynden i sin helhet ger ändå "fullt stöd åt antagandet, att Erik XIV blivit förgiftad med arsenik". Så avslutar de sakkunniga sin undersökning.

Efter Katarina Jagellonicas död gifte Johan III 1585 om sig med den 16-åriga Gunilla Bielke. Här avporträtterad i en mycket dyrbar dräkt, översållad med pärlor och guldbroderier. Kopia av ett samtida förlorat porträtt. Konstnären är okänd. Sturefors i Östergötland. Foto Statens konstmuseer.

JOHAN III

Efter sin broders död fick Johan III en tid ett lugnare regemente och kunde mera ostört ägna sig åt det som enligt hans eget vittnesbörd var hans största glädje: att bygga slott. Gustav Vasa hade börjat modernisera de många medeltida borgarna i landet, och det arbetet fullföljde Johan. Ännu i våra dagar står slotten i Kalmar, Vadstena, Örebro, Gripsholm, Uppsala och andra ställen kvar som ståtliga minnesmärken från vasasönernas tid.

Johan III slöt fred med både Danmark, Polen och Lübeck. Men liksom sin broder ville han gärna göra erövringar i öster, och han kom snart i krig med Ryssland. Med tsar Ivan den förskräcklige, alla ryssars självhärskare, hade han gammal fiendskap, ända sedan den tiden då de båda friade till Katarina Jagellonica. Från krigsutbrottets dagar har en brevväxling mellan dem bevarats, en serie epistlar som söker sin like i svensk historia.

Tvistens ursprung kan förefalla oss märklig; Johan och tsar Ivan var oense om den svenske kungens ställning var så hög, att hans sändebud kunde förhandla direkt med tsaren eller om detta måste göras indirekt, genom dennes ståthållare i Novgorod. De båda furstarna övergick snart till att överösa varandra med de grövsta förolämpningar. Tsaren kan inte "annat göra än för-

110 CHRISTER ÖHMAN

undra och le", skriver han till kung Johan, "att en vill sig så förhäva och högmodas och förgäter bort sitt fäderne uti en by i Småland. Och som du skriver uti samme brev, att du vill hålla fred med Oss, kunde du det betänka, om du vore förståndig, att ifrån jorden är högt till himmelen, likaså är ock att hålla fred med Oss och icke med de ståthållare på Novgorod."

Johan III blev inte tsaren svaret skyldig. "Vi have bekommit din skrivelse", heter det i kungens svar, "och därutav nu som tillförene förnummit, vad oförnuftig, bondaktig högfärd, lögn och föraktelse du brukar emot Oss. Men om Vi icke hört, att din fader var storfurste uti Ryssland, då hade vi väl haft orsak att taga den mening därav, att någon munk eller bondekarl hade varit fader åt dig, efter du skriver så obeskedligt, likasom du hade varit uppfödd ibland bönder eller annat löst parti, som ingen ära veta."

Johan redogör utförligt för alla sina högförnäma förfäder – Gustav Vasa var minsann varken bonde eller smålänning – och han tar sedan tsaren ordentligt i upptuktelse:

Du skriver så mycket gäckeri och flärd och haver orenat och besmittat din mun med så mycket lögn, att han näppeligen någon tid kan bliva ren igen. Därföre görs oss icke behov att svara dig på allt det obeskedliga, högfärdiga narreri, som uti samme ditt brev förmäles. Men efter du bland annan stinkande lögn skäller Oss och Vår salige, käre herr Fader för ärelöse trälar eller stratnicher, som ditt ryske tungomål förmäler, det ljuger du som en skälm så väl som allt annat; och därför må du själv bliva en stratnich och ärelös träl och en kristen huvudjägare och tyrann, som du ock i sanning är, efter du aktar varken ord, ära, sigill, brev eller sanning, som nog bevisligit är.

SIGISMUND

I november 1592 avled Johan III, trött och sliten. Många svåra tvister hade han fått utstå under sina sista år; med sin bror Karl, med herrarna i rådet och med det lutherska prästerskapet. Stor saknad hade kungen också känt efter sonen Sigismund, tronföljaren. Denne hade 1587 valts till kung i Polen, och nu härskade han sedan fem år tillbaka i sin morfars rike.

Detalj av gobeläng troligen vävd av belgiska vävare inkallade av Erik XIV. Inköpt på 1880-talet och hade då använts som matta i en drängstuga vid ett skånskt slott. Nordiska museet. Foto Mats Landin.

Det fanns mycken undran i Sverige den vintern. Sigismund hade uppfostrats till katolik av sin mor, och genom sin hustru Anna, dotter till ärkehertigen Karl av Steiermark i Österrike, hade han kommit i kontakt med både jesuiterna, kejsaren och

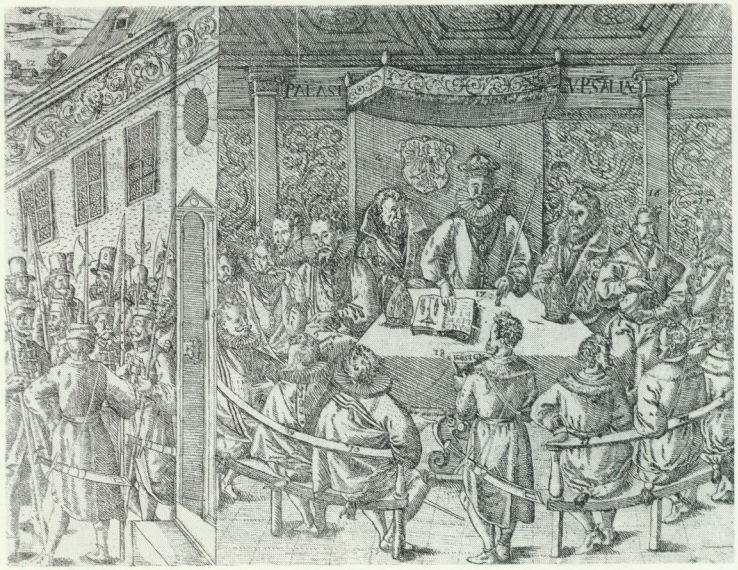

Under en tronhimmel med det polska riksvapnet svär Sigismund konungaeden vid kröningsriksdagen på Uppsala slott 1594. Erik Sparre, en mycket lärd och inflytelserik medlem av högadeln, förestavar eden. Han blev senare avrättad vid Linköpings blodbad. Kungliga biblioteket.

påven. Många visste berätta om hur Sigismund for fram mot de lutherska i Polen; hur han drev ut dem ur deras kyrkor och förbjöd dem att hålla gudstjänst på det sätt de själva önskade. En del fruktade att han nu tänkte försöka återinföra den katolska läran i sitt arvrike.

UPPSALA MÖTE

Den sista veckan i februari 1593 var det stor uppståndelse i Uppsala. Hertig Karl och rådet hade kallat till kyrkomöte, och nu samlades folk från hela riket i den gamla ärkebiskopstaden vid Fyrisån: biskoparna i Linköping, Strängnäs, Västerås och Åbo, fyra professorer från det teologiska kollegiet på Gråmunkeholmen i Stockholm, tjugutvå magistrar och inte mindre än 306 vanliga präster.

Mötet började med en uppläsning av den augsburgska bekännelsen, det dokument som ända sedan Luthers och Melanchtons dagar varit de protestantiska kyrkornas grundläggande bekännelseskrift. Artiklarna lästes först på latin och sedan på svenska, ”för de enfaldigas skull”, som det sägs i en skildring av mötet. Utför-

Kung Sigismund till häst. Målningen, utförd i kretsen kring Rubens finns på Gripsholm. Foto Statens konstmuseer.

liga utläggningar av tesernas innebörd gjordes; särskilt vid artikeln om Guds församling höll biskopen i Strängnäs, Petrus Jonæ, ett mycket långt tal, vari han med "åtskilliga skäl" bevisade att "papisterna" med orätt sade sig vara den enda allmänna kyrkan. I två hela dagar pågick detta, och när man på eftermiddagen den andra dagen hade genomgått hela bekännelsen steg biskopen i

Strängnäs än en gång fram, frågande rådet och alla närvarande om de ville stå fast vid denna lära, även om det skulle behaga Gud, att de måste lida något därför. Alla reste sig upp och förklarade med en mun att de inte ville vika därifrån utan vara redo att våga både liv och blod för sin tro, berättas det. Då utropade ordföranden, professor Nicolaus Olai Bothniensis, med hög röst: "Nu är Sverige blivet en man, och alla hava vi en Herre och en Gud!"

Alla var lika eniga om att Johan III:s liturgi skulle avskaffas, den som varit ett försök att närma de lutherska och de katolska gudstjänstbruken till varandra och som efter sitt röda sammetsband fått namnet Röda boken. Men om annat var man oense. De flesta av prästerna var renläriga lutheraner av strängaste slag, och de ville brännmärka som kätterska inte bara katoliker och vederdöpare utan också zwinglianernas och calvinisternas "villfarelser". Här fick de emellertid inte hertig Karl med sig. Han önskade förena alla evangeliska reformkyrkor i kampen mot påven, och det sades man och man emellan att hertigen nog i hemlighet höll sig till Calvins lära.

Om detta blev stort buller. Många av mötesdeltagarna ropade högt att calvinisterna måste fördömas, vad än hertigen tänkte. Ordföranden försökte förgäves stilla dem, och när detta inte lyckades reste han sig från sin stol, förklarade att han nedlade sitt ämbete och tågade i vredesmod ut ur salen. Dagen därpå gick biskoparna i Linköping och Strängnäs tillsammans upp till slottet och bad enträget hertigen att han skulle godkänna tilläggen om zwinglianer och calvinister. Hertig Karl menade, att fler nog kunde sättas in som kättare än Calvin, men han gav ändå till sist sitt bifall. "Sätter in alla dem, som I veta vara av det slaget," utbrast han när de båda prelaterna hade ansatt honom en god stund, "och fanen i helvetet med, ty han är ock min fiende!"

HERTIG KARL OCH SIGISMUND

På hösten samma år kom Sigismund till Sverige för att krönas i sitt fädernerike. Den 30 september 1593, just på hans skyddshelgons, den helige Mikaels dag, kom hans skepp roende uppför Stockholms ström. De lade till nedanför slottet, där hertig Karl, rikets råd och ett stort följe präster med den nyligen valde ärkebiskopen Abraham Angermannus i spetsen väntade. Hertigen

mulnade, när han såg den påvlige legaten Germanico Malaspina stiga i land vid kungens sida, och Sigismund kände inte större välbehag när hans blickar föll på Abraham Angermannus. Denne var långtifrån någon för kungen okänd person. Mäster Abraham var allmänt bekant som en av de strängaste lutheranerna i riket, han hade varit en av huvudmännen i motståndet mot Röda boken, och detta hade gjort att han under Johan III:s tid hade tvingats gå i landsflykt. Som ett tecken på att nya tider randats i Sverige var han nu återkommen och vid Uppsala möte utsedd till ärkebiskop.

Många samtal och nästan oändliga förhandlingar fördes innan de svenske var överens med sin nye konung och det kunde rustas till kröningsfest. I det längsta ville Sigismund på olika vis försöka stärka den katolska lärans ställning i Sverige, men hertigen och herrarna i rådet var obevekliga. I sin kröningsed måste Sigismund lova sina undersåtar religionsfrihet i enlighet med den augsburgska bekännelsen och Uppsala mötes beslut. Detta skedde i Uppsala domkyrka, och eden förestavades under den högtidliga ceremonin av riksrådet Erik Sparre. Kungen låg på knä framför altaret med uppsträckta fingrar medan han med hög röst läste upp de många och långa artiklarna. Det berättas, att hans fingrar efter ett tag långsamt började sjunka nedåt, men då steg den barske hertig Karl fram och uppmanade honom hålla upp handen igen. Det sägs också, att hertigen vägrade falla på knä framför sin brorson, när han skulle avlägga sin länsed. Så hade man inte gjort när kung Johan kröntes, förklarade han.

Efter kröningen for Sigismund tillbaka till Polen och lämnade åt hertig Karl och herrarna i rådet att tillsammans regera i Sverige. Det dröjde inte länge förrän den långa kampen om vasaarvet än en gång hade brutit ut i öppen strid. Lika beslutsam och kärvt hänsynslös som någonsin Gustav Vasa grep hertig Karl efter riket. Sigismund återkom med härsmakt, men på fälten vid Stångebro skingrades hans polska krigsfolk som dimman i den kyliga septembermorgonen.

HERTIG KARL OCH RÅDSHERRARNA

Dramats sista akt utspelade sig på torget i Linköping halvtannat år senare, den 20 mars år 1600. När det blev uppenbart att hertig Karl strävade mot den högsta makten hade flera av rådsherrarna

Karl IX klädd i svart dräkt med guldgaloner och med en slängkappa, även den guldkantad, nonchalant buren över armen. Den nervikta spetskragen är högsta mode, jämför med Sigismunds uppstående krage på föregående målning några år tidigare. Håret är kammat i eleganta hårslingor över den kala hjässan. 1600-talskopia av en försvunnen målning från omkring 1605–10. Gripsholm. Foto Statens konstmuseer.

brutit med honom och flytt till Sigismund i Polen. Tillsammans med sin herre återvände dessa till Sverige, och efter segern tvingades kungen att utlämna dem, ”dessa fäderneslandets fiender och förrädare”, som den hämndlystne hertigen kallade dem: riksråden Erik Sparre, Ture Bielke, Göran Posse samt Gustav och Sten Banér. Herr Sten hade suttit fängslad på Uppsala slott den gången när Sturarna mördades och då med knapp nöd sluppit undan med livet. Nu var snart också hans ödestimma inne.

Efter nyåret 1600 samlades riksdagen i Linköping. På hertigens begäran tillsatte ständerna genast en domstol med inte mindre än 155 ledamöter; förutom skolade jurister och representanter för krigsbefälet och de ofrälse stånden fick även några av hertigens anhängare bland rådsherrarna i uppgift att fälla dom över sina fångna ståndsbröder. Mot dessa riktades en lång rad anklagelsepunkter: de hade orsakat hat och ovänskap inom kungahuset, upphetsat både finländare och ester till uppror, förmått Sigismund att med väpnad krigsmakt dra mot sitt fädernesland och mycket annat. Många skarpa ord växlades; hertigen for ut i nya hätska angrepp medan Erik Sparre, landets främste expert inom statsrättens område, försvarade sig och sina olycksbröder. Göran Posse föll efter några dagar till föga, bekände sin skuld och bad om nåd. Men de övriga stod fast. Ingen av dem ville vidgå att de gjort orätt; de hade hela tiden endast lytt sin laglige konung. Ture Bielke citerade Jesu ord i Bergspredikan: "Ingen kan tjäna två herrar".

Domen föll den 17 mars. Göran Posse fick av nåd behålla livet, men de andra fyra herrarna dömdes för landsförräderi till förlust av både liv, ära och gods liksom den finske knekthövitsmannen Bengt Falk, en annan av hertig Karls ivrigaste motståndare. Inom tre dagar skulle avrättningarna verkställas.

SIGRID BANÉRS BERÄTTELSE

Alla de anklagades familjer hade vid denna tid kommit till Linköping för att en sista gång få se sina kära. Bland dem befann sig Gustav Banérs maka Christina Sture med barnen Margareta, Sigrid, Axel och Johan, den senare bara två år gammal. Dottern Sigrid har i ett brev till sin äldre syster Anna många år senare berättat om vad som hände dessa dagar. Herrarna hölls strängt bevakade på Linköpings slott, och deras hustrur satt mest varje dag utanför porten och tiggde och bad om nåd. En kall vinterdag tog fru Christina barnen med sig ut på vägen mot Kungsbro, där hertig Karl hade sitt residens. När han närmade sig till häst i spetsen för sitt följe föll de alla på knä i snön vid vägkanten och ropade och bad. Men hertigen bara red förbi som om han varken såg eller hörde.

Dagen före avrättningen fick de dödsdömda äntligen träffa sina kära. Sigrid Banér berättar, att hennes far satt mest hela dagen i

fönstret och läste i sin psaltare. Om och om igen upprepade han en vers ur den 73:e psalmen: "Jag är för mångom ett vidunder vorden, men du äst min starka tröst." Men både vid middagen och aftonmåltiden log han och skämtade med barnen som om inget hade bekommit honom. För att inte tiden skulle bli alltför lång befallde han sin dräng att skära till käpphästar som de små fick rida på.

Den natten blev inte mycken sömn. Föräldrarna låg och taltes vid, och barnen kunde höra fru Christinas "ynkeliga gråt och klagan". Fadern försökte trösta henne och bad henne vara till freds med Guds vilja.

Dagen därpå, den 20 mars, var skärtorsdag. Gustav Banér steg upp tidigt på morgonen och klädde sig. Inget kunde man se på honom än som förr, när han gjorde sig redo för en resa. Han föll ned på sina knän och bad, och så gick han in i barnens rum.

"Kära barn, det är så handlat med mig, att jag intet arv lämnar eder," sade han till dem, "men jag beder eder, att när I hören mitt namn nämnas, så skolen I för min skull aldrig slå neder edra ögon, och därföre vill jag intet taga hela världenes goda." Han räckte dottern Margareta sin psaltare och sade: "Denna skall du hava för min skull", och skrev i den sitt namn: "Gustav Banér, den 20 Martij, En klagelig dagh." Sigrid fick ett hjärta av guld, i vilket låg ett krucifix, som fru Christina hade givit honom till nyårsgåva när de var i Polen.

Gustav Banér med familjen samlad i fängelset på Linköpings slott natten före avrättningen den 20 mars 1600. Kistebrev i Nordiska museet. Foto Bertil Höglund. Bild överst s 119.

Det banérska familjesmycket, som Gustaf Banér gav sin dotter Margareta samma dag han avrättades, och som han fått i fästmansgåva av sin hustru Christina Sture. Smycket består av en guldkedja med ett C i guld och vinröd genomskinlig emalj samt med grön, svart och ljusblå emalj i vissa partier. Den undre berlocken består av en barockpärla. Den i C:et hängande berlocken är en Ceylonsafir. Tillhör Nordiska museet. Foto Mats Landin. Bild nederst s 119.

Därefter tog herr Gustav av sig den kedja av guld han bar runt halsen och vid vilken var fästad som ett hängsmycke bokstaven C i guld och vinröd, genomskinlig emalj. Det var Christina Stures namnskiffer, och herr Gustav hade en gång fått kedjan i fästmansgåva av henne. Nu räckte han den till Margareta och sade: "Den skall du giva din broder Svante, och bed honom ingen giva den utan den han unnar så gott, som jag haver unnat den, som jag haver den givit." Vid detta tårades hans ögon, och de började alla gråta och önskade, att de måtte dö med honom. Men då sade herr Gustav: "Kära barn, I skolen intet ropa hämnd, utan befalla hämnden den som rätt dömer. I skolen för ingen nöd önska eder dö och för ingen vällust att leva."

Biskoparna i Skara och Växjö hade nu trätt in i rummet tillsammans med två andra präster. Inför dem förrättade Gustav Banér sitt skriftermål. Han och hans hustru mottog nattvarden, och sedan tog han sina kära i famn med hjärtans tårar och bad

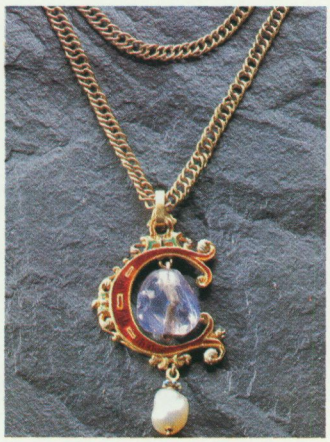

dem farväl. Alla som var i rummet grät.

Så kom en profoss och bad honom skynda sig, och Gustav Banér måste till sist vandra ”den sorgeliga gången”. Fru Christina gick med nedför trapporna, och hon höll honom hela tiden hårt under armen. Nere i portvalvet var de andra herrarna redan församlade, och med sin man Ture Bielke stod Margareta Sture, fru Christinas syster. Bägge ville följa sina män ut ur slottet, men en av vakterna stötte fru Margareta för bröstet och sade: ”Låter herrarna gå, eller skall det bliva annat av!” Då svarade Gustav Banér och Ture Bielke: ”Låter dem bliva ostötte, de äro nog stötte förut!”

”Och så gingo de ifrån oss med helbrägda lemmar och sågos aldrig mer i detta livet,” slutar Sigrid Banér sin berättelse.

LINKÖPINGS BLODBAD

På Stortorget i Linköping skulle avrättningarna ske. Med flygande fänikor, pipor och trummor förde hertigens hakeskyttar de dödsdömda genom gatorna. Överallt i fönstren och på hustaken stod folk och såg på, och nästan alla jämrade sig och grät över det ömkeliga mord som här skedde, berättas i en av de många skildringarna av dessa händelser.

Inne på torget bildade knektarna spetsgård. Som den äldste av rådsherrarna fick Gustav Banér först stiga fram. När han hade dragit ned skjortan över axlarna sträckte han upp sin högra hand och sade med hög röst:

Det är mänskligt att frukta den lekamliga döden, helst en sådan smädelig död, som är tillredd för ogärningsmän. Denna handen och hela kroppen haver jag väpnat och haft ospard för mitt fädernesland och aldrig låtit bruka mig antingen i råd eller dåd mot den ringaste eller varit benägen till något, som Gud och Sveriges lag givit överheten makt och våld att straffa mig för. Här bliva i dag tjugutvå faderlösa barn och fyra bedrövade änkor. Deras tårar och vårt oskyldiga blod ropar dagligen till Gud, det vet jag. Oskyldig dör jag, hörer det, och förbannad vare den, som talar illa på vår döda mull!

Så kastade han några penningar till bödeln och föll ned på knä. Bödeln bad honom vända sig mot solen, vilket han också gjorde, och sedan band Gustav Banér själv sitt armkläde för ögonen. Biskopen av Strängnäs gick fram och viskade i hans öra: "Käre herre, bekänn att I ären skyldig till denna döden." – "Nej, nej i Jesu namn!" blev svaret, högt så att det hördes över hela torget. Ett ögonblick senare föll hugget, och herr Gustavs huvud rullade på det röda tyg, som man lagt ut på marken. "Gud vare din själ nådig!" utropade Sten Banér och Ture Bielke.

Som det börjat fortsatte det. Först Erik Sparre, sedan Sten Banér, Ture Bielke och till sist Bengt Falk, alla måste de böja knä under mästermannens svärd. Axel Kurck och Arvid Stålarm, två andra av hertig Karls fängslade fiender fördes också fram till avrättningsplatsen. Där läste sekreteraren Erik Jöransson Tegel upp ett för dem av hertigen utfärdat benådningsbrev och vände sig därefter till den omgivande folkmassan för att höra dess mening. "Det är nog blod, nog blod! Nåd, nåd!" svarade folket, och då fick de båda herrarna återvända till slottet. Arvid Stålarm skall ha yttrat: "De salige herrar riksråd skola väl nu undra, vart jag tagit vägen, emedan jag icke kommer efter dem till himmelriket, såsom de väntat."

GUSTAV II ADOLF OCH HANS TID

Christer Öhman

EN KRIGARE VÄXER UPP

Den 9 december 1594, klockan åtta på morgonen, nästan på dagen fyra månader efter det att Sigismund som nykrönt konung hade lämnat sitt arvrike och seglat till Polen, kom hertig Karls och hertiginnan Kristinas förstfödde son till världen. Gossen bars till dopet på själva nyårsdagen och fick namnet Gustav Adolf, efter sin farfar Gustav Vasa och sin morfar, hertig Adolf av Holstein-Gottorp. Med vid ceremonin var herrarna i rådet och alla de förnämsta av adeln. Rådskretsens främste, rikskanslern Erik Sparre, stod fadder, han som bara några år senare först skulle fly till Sigismund och sedan möta döden på Stortorget i Linköping.

Pokal med Gustav II Adolfs byst på locket. Troligen utförd av Paul Birkenholtz, Frankfurt am Main, 1632–33. Nordiska museet. Foto Mats Landin, polaroidöverföring.

Om stora mäns barndom brukar mycket berättas; så också om Gustav Adolfs. Karl Karlsson Gyllenhielm, illegitim son till hertig Karl, ger oss i sina egenhändiga historiska anteckningar flera ögonblicksbilder, där den unge hertigen tidigt får visa gott gry och demonstrera sitt krigiska sinnelag. Sommaren 1599, då Gustav Adolf var fyra och ett halvt år gammal, fick han följa med sin far på en inspektion av den svenska örlogsflottan, som låg på redden utanför Kalmar. I en liten båt roddes hertig Karl och hans följe runt kring fartygen, och Karl Karlsson, som också var med, frågade sin lille halvbror vilket av skeppen som behagade honom mest. Gustav Adolf sade, att han tyckte bäst om det skepp som kallades Svarta Ryttaren, och när en annan i uppvaktningen frågade varför svarade prinsen utan att tveka: "Jo, därför att det haver så många stycken både före och akter ut." (stycken = kanoner)

"G. Adolph då han som Barn ger nogra Ungerska gyllen till en Ölands Bonde som skänker honom en Ölänninge". 'Ölänningar', en numera utdöd liten hästart, gavs ibland som gåvor till utländska furstar. Gouache av Elias Martin. Privat ägo.

En annan gång var Gustav Adolf ute på vandring på en äng vid Örstigsnäs utanför Nyköping. Prinsen sprang omkring i buskarna och lekte, och en av herrarna i hans uppvaktning varnade honom; det kunde finnas ormar i gräset. "Ge mig hit en käpp, så jag kan slå ihjäl dem," svarade Gustav Adolf strax. Då log hertig Karl och frågade: "Menar du, att han är rädd?"

Gustav Adolf var redan som barn medveten om sin höga rang. Gyllenhielm berättar om ytterligare ett tillfälle i Nyköping, när prinsen och hans piga var ute på en spatsertur utanför slottet och en bekant till pigan kom fram till dem och ville tala en stund. Pigan, som bar den lille Gustav Adolf på armen, stannade upp ett

ögonblick, men han var ingalunda sinnad att låta sig bli uppehållen: "Gack utur vägen, eller vet du icke, att jag är en herre?" fick den häpna flickan höra.

Som tronföljare fick Gustav Adolf den bästa utbildning som kunde ges i det dåtida Sverige. Ridning, fäktning och andra ridderliga kroppsövningar ingick som självklara delar i varje furstes uppfostran liksom givetvis krigskonsten, men den unge prinsen ägnade sig också åt bokliga ämnen. Under ledning av sin lärare Johan Schroderus, sedermera adlad Skytte, härstammande från en köpmannafamilj i Nyköping och enligt vad illvilliga tungor visste berätta ännu en av hertig Karls oäkta söner, studerade Gustav Adolf flera främmande språk: holländska, franska, italienska, spanska och engelska samt något polska, ryska och grekiska. Tyskan var jämte svenskan hans modersmål; båda dessa talade han från späd ålder och behövde endast lära sig behärska i skrift. Aritmetik, geometri, geografi, optik, mekanik, astronomi och politik var likaså nödvändiga delar av studieprogrammet men också den klassiska bildningen: latin, romersk historia och retorik. Vi kan i Gustav Adolfs egna dagböcker inhämta, att han som så många andra skolpojkar både före och efter honom läste Cornelius Nepos och Cicero, och bevarad till vår tid är en latinsk vältalighetsövning, en konstfull oration tänkt att hållas inför ständerna där den unge tronföljaren av sin lärare fått i uppgift att plädera för att "den gamle räven" Hogenskild Bielke, hertig Karls fiende, måste ådömas dödsstraff. Starka ekon från Ciceros berömda tal mot Catilina kan förnimmas:

O, odödliga gudar, hos vilket folk befinner vi oss, vad har vi för ett samhälle, vilket land lever vi i! --- Vad gör du, Gustav Adolf? Den man som du bevisat vara en fiende, som du ser har slutit ett fördrag med danskarna, som är förräderiets upphovsman, honom skulle du tillåta gå i landsflykt? Det vore ju inte att kasta ut men väl att låta honom rycka in i fosterlandet? Skall du inte befalla att han förs bort i bojor, släpas till döden, får lida det största straff? Är det bättre att hela riket går under?

Den retoriska skolning som Gustav II Adolf fick, skulle komma att ge lysande resultat längre fram i tiden – på detta får vi snart påtagliga bevis – men en övning av sådant slag tog naturligtvis inte sikte enbart mot att utveckla den blivande härskarens förmåga att använda språket som medel för påverkan utan var i lika hög grad avsedd att forma hans politiska föreställningsvärld. Tanken går osökt till vad Axel Leijonhufvud – en annan av hertig

Karls oförsonliga fiender, det måste man dock hålla i minnet – har berättat om prinsens lekar vid tiden närmast efter Linköpings blodbad. Denne uppges då – sex år gammal – ha låtit sina kamrater falla på knä framför sig i rad, var och en med en hatt på huvudet. Med ett träsvärd har Gustav Adolf så slagit av hatten på den närmaste, ropande: "Där ligger den förrädaren Gustav Banérs huvud!", gått vidare till nästa, slagit hatten också av denne med utropet: "Där ligger den förrädaren Erik Sparres huvud!" och fortsatt på det viset tills hela blodbadet var upprepat i barnkammaren. Anekdoten är måhända uppfunnen av illviljan, men den ger ändå en god bild av stämningarna i det begynnande 1600-talets Sverige. Och att den unge Gustav Adolf kände stark lojalitet gentemot sin fader och dennes gärning står utom allt tvivel.

KARL IX:S DÖD

Tiden för lekar var emellertid snart över. Redan vid unga år fick Gustav Adolf följa med sin far vid möten med ständerna och andra regeringsbestyr, och från och med sensommaren 1609 – Gustav Adolf hade då ännu inte fyllt femton år – fick han ta över en allt större del av ansvaret för regementet. Karl IX drabbades vid denna tid av ett svårt slaganfall och förlorade för en tid talförmågan; det påstås att orsaken härtill var den häftiga vrede kungen under riksdagen i Stockholm detta år hade råkat i till följd av att några bland ridderskapet och adeln vågat framföra opposition mot hans förslag till krigshjälp. Kungens tillstånd förbättrades något, men han repade sig aldrig helt. Från öppnandet av riksdagen i Örebro i slutet av år 1610 finns återberättad en patetisk och berömd scen där kung Karl stapplar in i stora salen på Örebro slott i sällskap med Gustav Adolf och dennes äldre kusin hertig Johan av Östergötland, son till Johan III och hans andra drottning, Gunilla Bielke. Endast med stor möda kunde kungen i korta, avbrutna satser hälsa de församlade ständerna: "För vad orsaks skull I ären hit kallade är skriftligen författat och skall uppläsas; Gud bättre, jag kan icke tala och utsäga, förmådde jag tala skulle jag väl utsäga; men nu förmår jag intet tala. Förstån I, gode män," sade han, tog sig för bröstet och såg upp i taket, "Gud haver straffat mig!" Man kan tänka sig att mer än en i församlingen i tysthet gav honom rätt.

Året därpå bröt krig med Danmark ut, och med uppbjudande av sina sista krafter tog kung Karl befäl över den svenska armén utanför det av danskarna erövrade Kalmar. Men ansträngningarna blev honom övermäktiga. I mitten av oktober måste han lämna fältlägret och bege sig till Nyköping, det slott där han en gång hade suttit som ung hertig och där han alltid hade känt sig mest hemma. Han blev under resan allt svagare, och när han kom fram kunde var och en se att hans tid snart var ute. I fyra dagar låg kungen som i dvala utan att kunna yttra ett ord, och klockan 11 på förmiddagen den 30 oktober 1611 avled han äntligen, 61 år gammal, den siste av Gustav Vasas söner och den av dem som mest liknade sin far.

AXEL OXENSTIERNA

Efter Karl IX:s död samlades ständerna i Nyköping. Riksdagen öppnades den 10 december, och några dagar därefter hyllades Gustav Adolf som konung trots att han ännu inte uppnått den myndighetsålder som stadgades i arvföreningen. Med tanke på det osäkra utrikespolitiska läget – riket befann sig i krig med både Danmark, Polen och Ryssland och Sigismund hade långt ifrån uppgivit sina försök till restauration – var alla angelägna om att ingen oklarhet fick råda om var regeringsmakten i Sverige låg. Ständerna sade sig också vara förvissade om att förståndet hos den unge kungen väl skulle uppväga vad som felades i år. Men riksdagsmännen förstod samtidigt att utnyttja situationen nu när den bistre Karl IX var borta. Gustav Adolf måste utfärda nya privilegier för adeln och dessutom avge en särskild kungaförsäkran – den upplästes dagen före julafton och antogs på annandagen – i vilken han fick lova att varken stifta lag, börja krig, införa nya skatter eller skriva ut knektar utan samtycke av både rådet och ständerna.

En avgörande insats i det sammanhanget gjorde Axel Oxenstierna, trots sin ungdom – han var vid riksdagen i Nyköping inte mer än 28 år gammal – redan den ledande inom rådskretsen och den som snart i nära samarbete med kungen skulle komma att genomföra det kanske mest genomgripande omdaningsarbete som någonsin företagits inom svenskt offentligt liv. I januari 1612 utnämnde Gustav Adolf Axel Oxenstierna till rikskansler, och det blev inledningen till en lång rad av reformer och organisatoriska

Axel Oxenstierna, rikskanslern, Gustav Adolfs förtrogne och hans dotter Kristinas lärare. Målning av David Beck. Privat ägo. Foto Statens konstmuseer.

innovationer vilka i långa stycken präglar ännu våra dagars statsförvaltning. Ordningar som reglerade verksamheten i såväl kammare och kansli som riksdag och riddarhus utarbetades, kollegier och ämbetsverk inrättades liksom hovrätter, länsstyrelser och gymnasier, och genom en storstilad donation till Uppsala universitet år 1624 – kungen skänkte bort nära 400 gårdar av sina egna arvegods i Uppland och Västmanland samt kronotionden från åtta kyrksocknar – skapades förutsättningar också för den högre utbildningens utveckling.

Axel Oxenstierna förefaller ha varit den borne diplomaten; klok, omdömesgill, försiktig och till följd av ett lätt lynne tålig och svår att bringa ur balans. När han gick till sängs lade han med

sina kläder av alla sina sorger och bekymmer och lät dem vila till nästa dag, och han brukade säga – det har drottning Kristina berättat – att inget någonsin hindrat honom från att sova en hel natt utom två händelser: det ena var när han fick höra om Gustav Adolfs död och det andra var budet om nederlaget vid Nördlingen. Gustav II Adolf var en mer otålig och hetsig natur, och om förhållandet mellan kungen och denne hans främste medarbetare finns en berömd anekdot som Axel Oxenstierna själv på sin ålderdom berättade för den engelske ambassadören Bulstrode Whitelocke. "Min konung gav mig alltid frihet att vidlyftigt för honom utföra, vad jag hade att säga," yttrade rikskanslern, "och om den store herren hade något fel, var det av ett nog koleriskt sinnelag, som stundom viste sig; men det var hans temperament. Han brukade ofta säga: I är för mycket flegmatisk, och blandade jag ej något av min hetta med Eder flegma, så skulle ej mina affärer gå så väl som sker; vartill jag med hans lov svarade: Om jag ej med mitt flegmatiska temperament blandade någon köld uti Ers Majestäts hetta, skulle icke heller affärerna gå så lyckligt som sker: åt vilket svar den salige konungen hjärtligen log, och gav mig frihet att säga vad jag ville."

GUSTAV ADOLF OCH EBBA BRAHE

Under Gustav Adolfs första år som regent utspelades en romantisk kärlekshistoria, som har låtit tala om sig genom seklerna. Vid änkedrottning Kristinas hov hade 1611 upptagits den femtonåriga Ebba Brahe, dotter till drottningens bortgångna väninna Brita Stensdotter Leijonhufvud och hennes man, riksdrotsen greve Magnus Brahe. Ebba sägs ha varit både gladlynt och vacker, och av bevarade brev framgår, att hon ett par år senare vunnit den då nittonårige kungens hjärta. I början av år 1613 skriver Gustav Adolf till Ebba och betygar henne sin trogna kärlek. Kungen har redan friat till henne, Ebba har lovat att tala med sin far om saken och nu vill Gustav Adolf gärna veta vad greve Magnus har svarat. Han ber Ebba också "icke för mycket till hjärtat draga, om min fru Moder sig stundom måtte mot Eder något hårt ställa", något som nog var välbetänkt. Drottning Kristina d.ä. kunde vara tämligen sträv till både sinne och åthävor, och Gustav Adolf kände sin mor.

Ebba Brahe, Gustav Adolfs ungdomskärlek. Ebba var dotter till riksdrotsen Magnus Brahe och var hovfröken hos Gustav Adolfs mor, änkedrottning Kristina. Gustav Adolf friade till Ebba 1613 men gav upp inför bl.a. moderns och Magnus Brahes motstånd. Ebba gifte sig 1618 med fältherren Magnus Gabriel De la Gardie. Miniatyrmålning på elfenben. Skokloster. Foto S. Uhrdin.

Hur greve Magnus förhöll sig till kungens frieri är inte känt, men vi vet att många såg med ogillande på Gustav Adolfs och Ebba Brahes kärlek. Den 16 mars samma år svarar Gustav Adolf på ett brev han fått från Ebba där hon har berättat om hur hon "dageligen och nu mer är tillförene" anfäktats "av dem som eder om mitt hjärtas tillstånd falskeligen förtälja". Kungen ber henne mer lita på det han själv har sagt henne "än på dem som vilja intet annat än att draga edert sinne ifrån mig" och säger sig hoppas att "I, kära Jungfru, bliver allt stadigt som I mig lovat haver, det I ock skole finna mig var eder täckes lyste om ett troget hjärta och icke frukta, att den älskog jag till eder bär kunne i någon måtte förhindras".

Det främsta hindret mot de ungas lycka var änkedrottningen. Hon stod i begrepp att inleda förhandlingar med lantgreven Moritz den vise av Hessen angående giftermål mellan Gustav Adolf och dennes dotter Elisabet, och hon motarbetade därför på

alla sätt sin sons planer. I mars 1613 skriver Gustav Adolf visserligen hoppfullt till sin äldre syster Katarina att hans mor nu verkar "gunstligare" mot hans käresta än tidigare, men tre månader senare uttrycker han sin stora sorg över att änkedrottningen har "bannat" Ebba. Han ger henne emellertid oupphörligen de dyraste försäkringar om sin kärlek, och han undertecknar varje brev med sina egna initialer G A tätt sammanflätade med Ebba Brahes E B.

Ett enda av Ebba Brahes svar har bevarats till eftervärlden, skrivet i Nyköping den 19 oktober 1614. Det vilar en sorgsen och uppgiven stämning över detta brev, har en forskare påpekat. Ebba tackar för den lycka och nåd som vederfarits henne genom Gustav Adolfs "kärliga skrivelser och åtankar", men hon medger att det illa anstår henne, "ringa jungfru", att eftertrakta hans "konungsliga person". Hon lovar att stadigt ha Gustav Adolf i sitt sinne och befaller honom "av allt troget hjärta och själ med många sine tusen kärlige åtankar i Guds beskärm". Men läsaren känner tydligt hur Ebba vid det laget anar, att deras kärlek ingen framtid har.

Våren 1615 föll avgörandet. Den 19 januari meddelar Gustav Adolf full av förtröstan: "förhoppas ock till Gud, att jag så laga vill, att mina gärningar till Eder olycka ingen orsak vara skole, ändock min Fru Moder något däröver till vrede förorsakas, vilken vrede kan vändas med tiden till dess större kärlek." Nu skall ingen flit sparas, "ingen stadighet brista, ingen trohet fattas Hennes Majestät vilja, på vilken saken allena hänger, till att övertala, förmodandes, att något visserligen är med tiden till att uträtta".

Men drottning Kristina stod inte att rubba. Trots att Gustav Adolf tog hjälp av både Axel Oxenstierna, Karl Karlsson Gyllenhielm, Johan Skytte och inte minst änkedrottningens egen kansler Nils Chesnecopherus, Karl IX:s betrodde medhjälpare, kunde hon omöjligen förmås att ge sitt samtycke till de älskandes förening. Doktor Nils skrev den 17 mars till Axel Oxenstierna att han "näppeligen" trodde "att någon människa uti hela världen skall kunna persuadera och beveka H. M. Drottningen till att giva sin vilja och consens här till".

Och därvid fick det bli. Gustav Adolf måste ge med sig, och redan samma sommar drog han ut i fält mot ryssarna. Brevväxlingen mellan honom och fröken Ebba upphörde. Av allt att

Gustav II Adolf i kröningsdräkt med regalier. Kopparstick av V. S. Trautman för 1618 års bibelutgåva. Kungliga biblioteket. Foto Svenska porträttarkivet.

döma tröstade sig kungen ganska snart. Under belägringen av Pskov lärde han känna en kvinna vid namn Margareta Slots, gift med en holländsk ingenjörsofficer i svensk tjänst, och detta så väl att hon i maj 1616 födde kungen hans äldsta barn, en son som fick namnet Gustav Gustavsson och som sedermera upphöjdes i grevligt stånd med tillnamnet af Vasaborg.

Ebba Brahe gifte sig 1618. Hennes make blev en man som redan flera år tidigare hade anhållit om hennes hand: fältherren Jakob De la Gardie, segrare i det ryska kriget, Novgorods och Moskvas betvingare. Enligt alla kända vittnesmål blev hon mycket lycklig med honom. Fjorton barn fick de tillsammans, däribland sonen Magnus Gabriel, längre fram i tiden greve, rikskansler, stor jordmagnat och drottning Kristina d.y:s främste gunstling. Det påstås emellertid, att Ebba den första tiden hade svårt att glömma Gustav Adolf. En sägen förtäljer, att hon en gång hade fått en diamantring i gåva av honom, och med den ristade hon på en fönsterruta i sin kammare på Stockholms slott in följande ord:

Jag är förnöjd med lotten min
och tackar Gud för nåden sin.

Detta skall änkedrottning Kristina ha fått syn på, och hon skrev en fortsättning:

Det ena du vill, det andra du skall;
så plägar det gå uti dylika fall.

Rutan med dessa versrader skall ha funnits kvar att beskåda ända fram till den stora slottsbranden 1697.

ÄLVSBORGS LÖSEN OCH FREDEN I STOLBOVA

De första åren av Gustav II Adolfs regering var en tid av stora prövningar. Kriget med Danmark avslutades genom freden i Knäred 1613, och svenskarna återfick Kalmar. Men i fredsvillkoren stadgades, att den svenska kronan för slottet Älvsborg invid Göta älvs mynning, som danskarna också hade intagit under kriget, skulle erlägga en lösen på inte mindre än en miljon riksdaler. Det var en enorm summa; man har beräknat att den motsvarade ungefär två tredjedelar av skörden från hela riket under sex år. Men lösensumman måste nödvändigt betalas. Älvsborg var Sveriges enda utpost mot Västerhavet, och den kunde man inte

Porträtt av Gustav II Adolf, troligen utfört 1624 av Jacob Hoefnagel, som var verksam vid det svenska hovet. Olja på ekpannå. Privat ägo. Foto Göran Schmidt, Livrustkammaren.

låta förbli i den danske kungens händer. För det ändamålet togs stora lån utomlands, och en dryg extra skatt pålades som var och en av rikets inbyggare över 15 års ålder hade att betala, hög som låg. Inte ens kungahusets medlemmar var undantagna. Det påstås, att kungen och hertig Johan till sist såg sig nödsakade att smälta ned sitt eget bordssilver och sända till myntning.

Med ryssarna slöts fyra år senare fred i Stolbova, en liten by sydost om sjön Ladoga. Den blev mera lyckosam för svenskarna,

Maria Eleonora av Brandenburg, Gustav II Adolfs gemål. Porträttet, målat av okänd konstnär, är möjligen från tiden för förmälningen 1620. Privat ägo. Foto Göran Schmidt, Livrustkammaren.

även om de högtflygande planer som den svenska statsledningen hade välvt inte hade kunnat realiseras; både Gustav Adolf och hans yngre bror Karl Filip hade lanserats som kandidater till den lediga ryska tronen och man hade tidvis hoppats att kunna lägga allt land ända upp till Ishavets kust under Sveriges krona. Ryssland avträdde Ingermanland och Kexholms län, och det svenska riket kom därmed att gränsa mot Ladoga. Gustav Adolf kunde vid kröningsriksdagen i Stockholm 1617 inför de församlade ständerna i triumferande ordalag redogöra för vad som hade uppnåtts: "Finland är nu skilt vid Ryssland igenom den stora Ladogasjön, och är väl så brett över honom, som havet vara kan

emellan Sverige och Åland eller emellan Estland och Nyland, där än till dags ingen polack haver tort överkomma. Så förhoppas jag till Gud, att det ock skall ryssen härefter bliva svårt över denna bäcken att hoppa!"

Men fördenskull fick riket inte fred. Mot Polen fortsatte striderna med korta avbrott, först i Livland och sedan i Preussen, och när detta i och med stilleståndet i Altmark 1629 bragtes till ända var ett nytt engagemang på andra sidan havet redan planerat.

DET TYSKA KRIGET

"Så äro sakerna så vitt komna, att alla de krigen uti Europa föras äro blandade uti varannan och vordna till ett", skriver Gustav II Adolf den 1 april 1628 till Axel Oxenstierna i ett ofta citerat brev. Redan då menade kungen, att hans kamp mot Sigismund bara var en del i den stora kraftmätning som pågick mellan katolskt och protestantiskt, den som hade begynt 1618 med att kejsar Ferdinand II:s ståthållare kastades ut genom slottsfönstret i Prag och som sammanlagt skulle vara i hela trettio år.

Just i skiftet mellan oktober och november 1629 samlade Gustav Adolf herrarna i rådet till överläggningar på Uppsala slott. Karl Karlsson Gyllenhielm, kungens egen halvbror, hade infunnit sig liksom Klas Horn, Johan Skytte, Per Banér, Johan Sparre och Mattias Soop. Rikskanslern var förhindrad att delta – som svensk generalguvernör i Elbing hade han vid den tiden att hålla uppsikt över den preussiska scenen – men genom hans broder Gabriel Gustavsson och kusinen Gabriel Bengtsson var släkten Oxenstierna ändå representerad under dessa betydelsefulla dagar.

Rådslaget gällde det tyska kriget. Redan sommaren innan hade svenska och kejserliga trupper drabbat samman i Preussen, och Sverige var därmed i realiteten redan i krig med kejsaren. Så menade i varje fall kungen, och den fråga han nu ställde var inte om man skulle börja krig utan vilket som var rådligast: att fortsätta kriget genom anfall eller genom försvar. Helt i enlighet med den klassiska retorikens regler för hur man i ett dylikt fall noga borde överväga skälen *pro et contra* framlade kungen en lång rad argument både för och emot att gå offensivt till väga; som de i protokollet har uppställts bredvid varandra i två spalter ger de

Gustav II Adolf landstiger i Tyskland. Uppsala universitetsbibliotek.

tydligt uttryck för hur man verkligen sökte belysa frågan ur alla tänkbara synvinklar. Johan Skytte, vilken vi minns just som Gustav Adolfs lärare i retorik, fick i den följande diskussionen uppgiften att argumentera mot att börja anfallskrig, varpå kungen själv bemötte honom på varje punkt. Vid ett andra möte några dagar senare upprepades alla argumenten, men när det kom till omröstning visade det sig, att samtliga ändå voterade på det sätt kungen ville: att gå anfallsvis till väga. ”Edra vota äro på sådana skäl grundade, att den därom tvivlar antingen saken inte

förstår eller ond affection haver mot fäderneslandet," sade kungen som avslutning. "Att jag detta haver proponerat haver varit orsaken, icke att jag själv därom tvivlat haver, att icke offensiven vore bäst, utan att I nu hade frihet att opponera contrarie och så mycket mindre frihet härefter att disputera, om jag haver gjort rätt eller orätt."

I maj året därpå samlades ständerna i Stockholm. På mötets sista dag, den 19 maj 1630, var riksdagsmännen uppkallade till slottet, och när alla hade församlats i stora rikssalen trädde Gustav Adolf in med sin dotter Kristina, tre och ett halvt år gammal, vid handen. Riksdagens beslut upplästes liksom en förordning om hur riket skulle styras i kungens frånvaro och ständernas hyllningsed till tronarvingen. Sedan reste sig kungen, lyfte upp Kristina på armen och tog till orda. Med tårar i ögonen – berättas det – anbefallde han sin dotter i ständernas vård, och han tackade dem alla för vad de offrat till rikets försvar. Väl kunde han besinna den "besvärlighet" utskrivningarna hade medfört, men när man betraktade den stora fördelen att kriget fördes till fiendens land bad han riksdagsmännen inte låta utskrivningen falla sig besvärlig. En annan möjlighet vore att i stället för den utge en penninghjälp så att tyskt krigsfolk kunde värvas. "Ty därigenom," fortsatte kungen, "kan bonden eller lantmannen behålla sina drängar och manshjälp och sitta trygg i sitt hus och hem, om han än en liten hjälp utgiver; där dock våra grannar, som själva kriget och inkvarteringarna äro underkastade, dagligdags själva döden måste förvänta."

Därefter tog kungen avsked av ständerna: "Och efter gemenligen ske plägar, att krukan bärs så länge till vatten att hon till sist går sönder," sade han, "så varder ock mig på sistone gångandes, att eftersom jag nu uti så många occasioner och farligheter för Sveriges rikes välfärd haver måst utgjuta och låta mitt blod, dock allt härtill genom Guds nådiga beskydd till livet intet skadd, ock på sistone det låta måste; därför vill jag före min avresa denna gången hava eder samtliga här när- och frånvarande, Sveriges undersåtar och ständer, Gud den allrahögste till själ, liv och all välfärd allernådigst befallde; önskandes att vi efter detta usla och mödosamma livet efter Guds behag må finnas och möta varandra i det himmelska och oförgängliga hos Gud oss beredda livet och glädjen."

Åt vart och ett av ständerna hade kungen ett ord på vägen. Till

herrarna i riksrådet uttryckte han en förhoppning, att det hos dem aldrig skulle felas goda råd till fäderneslandets säkerhet, trygghet och fred, och till adeln sade han sig önska att de med kraft ville fullfölja sina "manlige och ridderlige uppsåt" så att "de gamle våre förfäders Göta och berömliga vitt utspridda odödeliga namn över hela världen, som nu en lång tid haver varit bortglömt, ja nästan av främmande föraktat, igen måtte uppkomma och sig erfrischa". Om adelsmännen nu ville låta bruka sig i krig för fäderneslandet kunde de inte bara förvärva sig ett odödligt namn och respekteras av kungar och regenter utan skulle även kunna "med gods och gårdar beneficeras". Deltagande i ärorika krig på kontinenten skulle också i materiell bemärkelse kunna medföra vinster, det var med andra ord vad kungen förespeglade den församlade svenska aristokratin.

Vilken roll i sitt politiska system Gustav II Adolf tillskrev prästeståndet framgår också av hans avskedshälsning:

Eder av det andelige ståndet vill jag härmed ock valedicera och förmant hava, att I beflite eder om enighet, såsom ock förmana och tillhålla edra åhörare, vilkas hjärta I hava uti edert våld till att vrida och vränga det vart eder lyster, att de äre deras överhet trogne och rättrådige och utgöra deras plikt med hörsamhet.

Borgerskapet fick sig en tillönskan av mer allmän karaktär: "vill jag ock hava önskat, att edra små kåtor bliva store stenhus, edra små båtar stora skepp och farkoster, och att oljan i edra krukor aldrig må tryta och felas", men när kungen vände sig till allmogens representanter märktes åter mycket klart vilken som enligt hans uppfattning var undersåtarnas främsta uppgift:

Den gemene man och allmogen vill jag ock hava önskat, att deras ängar måtte grönskas, deras åkrar bära hundrafalt så att deras lador bliva fulla, och att de i all ymnighet måtte tilltaga och växa till att med glädje och utan suckan kunna utgöra deras plikt och rättigheter.

SEGRARNAS ÅR

Knappa sex veckor senare, den 26 juni 1630, landsteg den svenska armén vid Peenemünde på Usedoms norra udde. Lyckligt nog – för den svenska krigsledningen – var fienden just då splittrad; kort före landstigningen hade de katolska kurfurstarna oroade av kejsarens framgångar tvingat Ferdinand II att avskeda sin segerrike fältherre Albrecht von Wallenstein, och detta försva-

Gustav Adolf har just landstigit på Rügen midsommardagen 1630. Han faller på knä och tackar Gud för en lycklig överfart och ber om framgång för de svenske. Målningen är utförd av Johan Hammer på 1670-talet. Karlbergs slott. Foto Statens Konstmuseer.

gade allvarligt den katolska sidans krigföring. Steg för steg kunde Gustav Adolf bygga ut sina positioner och avancera söderut. Furstarna i Pommern, Brandenburg och Sachsen förmåddes ansluta sig, och vid Breitenfeld, den 7 september 1631, vann de svenska vapnen sin första stora framgång.

Därifrån fortsatte ett segertåg utan motstycke i svensk krigshistoria. Genom Mains och Rhens dalgångar drog Gustav Adolfs soldater, över Donau och Lech ända in i Bayern, centrum i det katolska Tyskland. Själva München måste öppna sina portar för guldkonungen från Norden, som Gustav Adolf kallades i den protestantiska propagandan. Johan Adler Salvius, riksråd och diplomat, har i ett brev hem beskrivit det överflöd, i vilket de segrande svenska soldaterna plötsligt befann sig: "Våra finnpojkar, som nu vänja sig i vinlandet däruppe, lära ej så snart komma till Savolax igen. I de livländska krigen måste de ofta hålla till godo med vatten och möglat grovt bröd till ölsoppa; nu gör finnen kallskål i stormhatten med semla och vin."

Men samtidigt tornade stormmolnen upp sig. I sin svåra beträngdhet såg sig Ferdinand II nödsakad att återkalla Wallenstein under fanorna; än en gång utnämndes denne till befälhavare över de kejserliga arméerna, och det gav den katolska sidans krigföring förnyad kraft. Hösten 1632 gick Wallenstein mot Sachsen för att tvinga kurfursten att sluta fred. Gustav Adolf måste avbryta sitt planerade angrepp mot kejsarens egna arvländer och i ilmarscher föra sina trupper tillbaka mot norr.

SLAGET VID LÜTZEN

Den 6 november 1632 möttes härarna på fälten utanför den lilla staden Lützen, halvannan mil sydväst om Leipzig. Redan tidigt på morgonen hade den svenska armén nått fram och ställt upp i slagordning. Över slätten låg emellertid en så tät dimma, att det var omöjligt att ens se fram till fiendens linjer. I flera timmar fick soldaterna stå och vänta; korum hölls, psalmer sjöngs – både "Vår Gud är oss en väldig borg" och "Förfäras ej, du lilla hop" – och kungen red genom leden, allt medan han uppmuntrande talade till sitt folk.

Vid elvatiden på förmiddagen lättade äntligen dimman så mycket att det blev möjligt att företa sig något. "Jesu, Jesu, Jesu, låt oss i dag strida till ditt heliga namns ära!" ropade Gustav

Carl Wahlboms Gustav II Adolfs död i slaget vid Lützen. Wahlbom hade besökt dödsplatsen inför ett arbete att illustrera Anders Fryxells Gustav II Adolfs historia. Han målade tavlan i Rom 1855. En konsthistoriker har påpekat att han låter Gustav Adolf falla av hästen i samma ställning som äldre målare skildrade Kristus vid korsnedtagningen. Gustav Adolf framstod för den nationellt sinnade Wahlbom som ett svenskt helgon. Foto E. Cornelius, Statens konstmuseer.

Adolf med hög röst upp mot den blygrå himlen, drog sitt svärd och gav order om anfall. Under kanonernas muller ryckte armén framåt; i centern värvat tyskt och utskrivet svenskt fotfolk i de ryktbara gula, blå, gröna och svenska brigaderna, på den vänstra flygeln tyskar, kurländare och livländare under hertig Bernhard av Sachsen-Weimar och på den högra rikssvenska kavalleriregementen under kungens eget befäl: smålänningar, östgötar, upplänningar, södermanlänningar, västgötar och – inte minst – Thorsten Stålhandskes finska rytteri.

Angreppet skedde med stor kraft, och de kejserliga regementena vacklade snart, kom i oordning och började dra sig tillbaka. Men när striden pågått ungefär en timme fick de förstärkning. Det var fältmarskalken Pappenheim, Wallensteins närmaste man, som anlände till valplatsen. Han hade med en del av armén

Gustav II Adolf på lit de parade. Augsburg 1632. Uppsala universitetsbibliotek.

redan gått i vinterkvarter i trakterna av Halle, fem mil från Lützen, och han hade dagen innan – när Wallenstein varsnade att fienden var i antågande – fått order om att skyndsamt bege sig tillbaka till huvudstyrkan med allt sitt folk och hela sitt artilleri. Pappenheim hade marscherat hela natten. Hans fotfolk var ännu kvar ute på vägen, men 2 300 man tungt rustat rytteri högg genast in på svenskarna.

Pappenheims angrepp såg ut att välta allt över ända. Under striden skildes den svenska högra flygeln från centern, och denna hotades nu allvarligt i sin flank. Både den gula och den blå brigaden kämpade förtvivlat mot en övermäktig fiende; det berättas om hur soldaterna stupade i rotar och led precis som de stått uppställda i sina skvadroner. Gustav Adolf såg faran, och i spetsen för Smålands ryttare – deras befälhavare, överste Fredrik Stenbock, hade träffats av en muskötkula i foten redan tidigt under striden och på bår burits bort från slagfältet – sprängde han iväg för att ge undsättning.

1991 gjordes en genomgående undersökning av Lützenrelikerna. Lennart Nilssons bild visar en cell under delning med kromosomer synliga från Gustav II Adolfs blod på balsameringslakanet i Livrustkammaren.

Vad som därefter skedde är inte i alla detaljer klarlagt, även om berättelserna därom är många. Dimman hade emellertid ånyo tätnat, krutröken låg tjock över fältet – ögonvittnen talar om att det i töcknet tidvis var omöjligt att skilja mellan vän och fiende – och kungen hade snart kommit ifrån smålänningarna. Möjligen berodde det på att hans häst var så snabb, att soldaterna hade svårt att följa honom. En kejserlig korpral, som lagt

Soldaternas rofferier och de tyska böndernas undertryckta ställning åskådliggörs på detta 'flygblad', tryckt i Nürnberg 1643 med texten (översatt): "Ny bondeklagan över de obarmhärtiga bonderyttarna i denna tid. Gunstige läsare träd förbi, beskåda detta sällsamma rytteri, som denna tid i världen, av soldaterna sätts upp." Ur Hermann Wäscher: Das deutsche illustrierte Flugblätter, I. Dresden 1955.

märke till att alla svenskar vek åt sidan för Gustav Adolf, skall ha pekat ut honom för en av sina musketerare, ropande: "Skjut på den där, det är en förnäm herre!", och skottet träffade kungen så illa att hans vänstra arm krossades ovanför leden. Benpipan stod fram genom kläderna, får vi veta i en svensk relation av slaget.

Enligt vissa uppgifter har Gustav Adolf suttit av hästen och låtit förbinda sitt sår, men smärtan blev snart outhärdlig. Han bad då hertig Frans Albrekt av Sachsen-Lauenburg, vilken under slaget tillhörde kungens uppvaktning, att föra honom ut ur striden, men som de nu var omgivna av fiender – troligen kavalleri tillhörande överste Piccolominis berömda kyrassiärregemente – kunde inte detta göras. Kungen träffades av ytterligare ett skott, denna gång genom ryggen, sjönk ned från sin häst och sade till hertigen: "Broder, jag har fått min del, rädda ditt eget liv!" Hertig Frans lyfte emellertid över Gustav Adolf på sin egen häst, men han ansattes hårt av fyra kejserliga ryttare, tvingades släppa kungen och sökte sin räddning i flykten.

En enda var nu kvar av dem som i stridens början befunnit sig i Gustav Adolfs närmaste omgivning: den adertonårige pagen August von Leubelfing. Denne avled av sina sår några dagar efter slaget, och på sin dödsbädd har han berättat om själva slutet. Leubelfing erbjöd kungen sin häst och försökte med förtvivlans

DAS SCHWEDENLIED

Här har svensken varit,
roffat åt sig allt och farit,
fönstret har han sönderkrossat,
blyet ur det har han lossat,
kulor därav har han gjutit,
och sen bönder skjutit.

(F.M. Böhme. Deutsches Kinderlied, nr 1625a.)

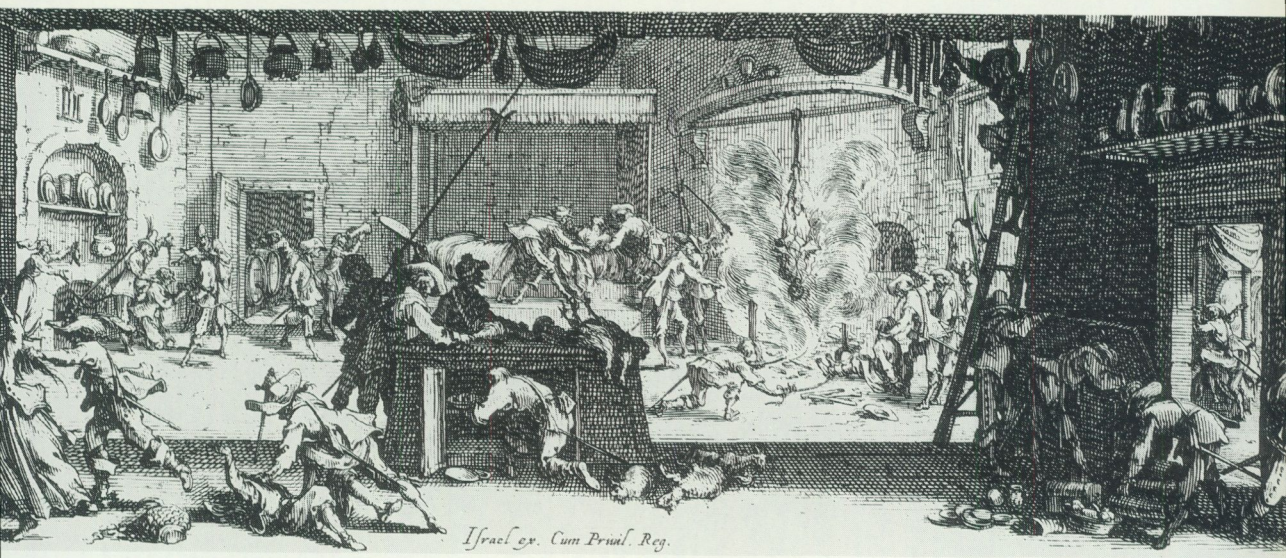

Jacques Callots kopparstycksserie "Krigets elände", från omkring 1630 är en provkarta på vad civilbefolkningen kan råka ut för i krigstider. Soldaterna har trängt in i ett kök där kvinnor jagas och våldtas, män sticks ned eller hängs, någon ber om nåd . . . Uppsala universitetsbibliotek.

mod lyfta upp den tunge Gustav Adolf från marken. Några kyrassiärer kom till platsen och frågade vem den sårade var. Pagen ville inget säga, men Gustav Adolf svarade med svag röst: "Jag är kungen av Sverige." Då sköt en av ryttarna en kula genom huvudet på honom, och ett par andra rände sina värjor genom både Gustav Adolf och Leubelfing. Bägge plundrades in på bara skjortorna och lämnades blödande på den regnvåta marken. Kungen låg med ansiktet mot jorden, berättar de som senare fann hans döda kropp.

Sedan kungen stupat fortsatte striden med stor häftighet ända till skymningen. Slaget blev ett av de blodigaste i hela det trettioåriga kriget; den svenska armén förlorade mellan 4 000 och 5 000 man i döda och sårade och manfallet bland de kejserliga torde ha varit av åtminstone samma storleksordning. I skydd av mörkret drog Wallenstein tillbaka sina trupper och lät hertig Bernhard – vilken övertagit befälet efter Gustav Adolfs död – behålla fältet. På den svenska sidan var förlusten ändå den största.

ÄNKORNAS LAND

Budet om vad om hade hänt på Lützens slagfält spreds över Europa så snabbt som häst och ryttare kunde färdas; ändå får vi

En bonde plöjer sin åker med ett årder, draget av en häst. Ur bonadssviten från Hässja, Alfta socken i Hälsingland, 1645, nu i Nordiska museet.

1900-talsmänniskor här ett mycket tydligt exempel på hur långsam nyhetsförmedlingen verkligen var före järnvägarnas, flygets och de moderna telekommunikationernas tidsålder. Axel Oxenstierna nåddes av dödsbudet i Frankfurt am Main på kvällen den 11 november, den svenske residenten i Stralsund fick först höra nyheten av två svenska officerare som anlände till staden den 19 november och inte förrän den 8 december, mer än en månad efter slaget, hann underrättelsen om att kungen stupat fram till Stockholm.

I greven och sedermera riksdrotsen Per Brahe d.y:s så kallade tänkebok kan man läsa om hur herrarna i rådet mottog sorgebudet. Den 7 december hade tidender först kommit till Stockholm om att slaget hade slutat lyckligt. "Andra dagen efter," berättar greve Per,

som var den 8 december 1632, om morgonen klockan halv 9, kom bud efter mig, där jag satt i hovrätten, att jag skulle komma neder i den lilla räkningekammaren. När jag kom in, såg jag alla av rådet mäkta bedrövade. Somlige torkade ögonen: somlige vredo händerna. Pfaltsgreven kom emot*

* (Johan Kasimir, greve av Pfalz-Zweibrücken, gift med Gustav II Adolfs äldre syster Katarina och far till den blivande kung Karl X Gustav.)

mig i dörren och veklagade. Jag blev illa till mods, visste intet vad på färde var, då jag strax med stor sorg förnam, vad då hänt hade. I största bedrövelse och perturbation voro både inländske och utländske, tvivlade om välståndet och skattade att allt skulle gå under och över. Vi utav rådet, som tillstädes voro, togo ett fullhugsat råd förrän vi skildes åt, att leva och dö med varandra för fäderneslandets värn, nytta och försvar, och icke allenast här hemma i landet att hålla med all makt och enighet sakerna upprätt, utan ock att fullfölja kriget emot kejsaren och allt hans anhang.

Riksrådsprotokollet ger en liknande bild av stämningsläget:

Upplästes aviserne, ankomne med ordinarie gränsposten, då de högstklagelige tidender om sal. Kongl. M:tz (Gud bättre) dödlige frånfälle bleve med insinuerade. Senaten tillbragte dagen uti gråt och klagan, och blev resolverat, att greve Per Brahe skulle draga ut till rikskanslern.

Mest av alla sörjde Gustav Adolfs änka, drottning Maria Eleonora. Vittnesbörden talar om hur hon utan all sans och måtta hängav sig åt sin otröstliga förtvivlan; hur hon i det längsta vägrade att låta kungens kropp begravas, hur hon dag och natt ville ha hans kvarlevor i sin närhet och hur hon under flera år hos sig förvarade hans balsamerade hjärta i ett för ändamålet särskilt tillverkat skrin av guld.

Men överallt i riket var sorgen inte lika stor. Den 22 januari 1634 avlät Kungl. Maj:t en skrivelse till ståthållaren i Norrland, Ernst Creutz, ett långt aktstycke med många punkter, och vi får där bland mycket annat veta att det just under tiden efter kungens död – "det store och klagande sorgefall, som alle trogne Sveriges inbyggare borde av hjärtat känna och klaga" – då rådet påbjudit att "all spel och musik med otillbörlig klädnad och prydning" skulle inställas hade hänt sig att några präster (!) och andra "lättsinnade personer" ägnat sig åt spel och dans och "annan förargelse begångit". Det framgår tyvärr inte var någonstans i Ernst Creutz vidsträckta ståthållarskap dessa opassande festligheter har gått av stapeln, men att Kungl. Maj:t såg allvarligt på vad som inträffat står utom allt tvivel, särskilt beträffande dem som borde för andra föregå med gott exempel. Därför gavs ståthållaren i befallning att underrätta ärkebiskopen och sända de skyldiga till honom – för att tas i tillbörlig upptuktelse, kan man tänka – samt att, när de återkommit från Uppsala, låta döma dem till böter. Böterna skulle ståthållaren använda till underhåll av lappskolan i Lycksele, vilket väl närmast är att uppfatta som en skärpning av straffet.

På 1630-talet bodde i Anders-vattnet krigsänkan Gunilla med tre små barn och fick själv sköta gården. Samma var förhållande-na i de övriga byarna i socknen. Foto Evert Larsson, Västerbot-tens museums bildarkiv.

Om verkligheten bakom en notis av detta slag är att många norrlänningar faktiskt kände så stor glädje över att Gustav II Adolf stupat att de med vett och vilja trotsade det officiella påbudet om landssorg, så vore detta naturligtvis anmärknings-värt men egentligen inte så svårt att förstå. De långa krigen kostade oerhört mycket också i hemlandet; höga extraskatter utkrävdes och snart sagt varje år hade bönderna varit tvungna att sända sina unga män ut i kriget, en man i varje rote om tio, år efter år, först till Ryssland och Livland, sedan till Preussen och till sist ända till Tyskland.

Uppsalahistorikern Jan Lindegren har genomfört en uppmärk-sammad och mycket illustrativ studie av hur de återkommande utskrivningarna under Gustav II Adolfs tid påverkade bonde-samhället. Bygdeå socken i Västerbotten, några mil norr om

Umeå, är hans undersökningsområde; en ganska stor socken men glest befolkad; de flesta av invånarna bodde i små byar med fyra eller fem gårdar i varje.

Nästan varje år mellan 1620 och 1640 skedde utskrivning i Bygdeå. Sammanlagt togs under denna period 236 män från socknen ut till krigstjänst. Siffran måste relateras till något för att ges sin rätta innebörd; Lindegren beräknar att det år 1621 fanns 472 män i åldrarna 15–59 år i Bygdeå, och vi kan därmed skapa oss början till en uppfattning om hur hårt utskrivningarna slog. Mellan femton och tjugu knektar tog man ut varje gång, och eftersom ytterst få av dem någonsin återvände hem blev resultatet så småningom en fruktansvärd avtappning av antalet vuxna män, dvs. av dem som förväntades stå för om inte hela, så dock i

varje fall en väsentlig del av arbetet för brödfödan. Aderton år senare, år 1639, hade antalet män i dessa åldrar i socknen minskat så mycket som till 294. Det året gick det i Bygdeå enligt Lindegrens beräkningar totalt sett bara 676 män på 1 026 kvinnor, och det torde vara den i särklass mest ojämna könsfördelning som någonsin uppmätts i vårt land.

Under de anonyma siffrorna döljer sig en misär av vilken vi endast kan ana de yttre konturerna. Många kvinnor blev tvungna att sköta jordbruket ensamma när deras män försvann, och särskilt om också de hade barn att ta hand om måste de ha fått slita obeskrivligt. Namn och antal har tack vare den samvetsgranna bokföringen bevarats till eftervärlden; vi kan hos Lindegren till exempel inhämta att knektänkan Gunilla i Andersvattnet under 1630-talet bodde ensam i sin gård med tre små barn, Anna i Klinten med fyra, Sara i Ultervattnet med tre, Elisabeth i samma by med fem och så vidare i en lång förfärande rad. En av de mest beklagansvärda var av allt att döma Malin i Norum, änka efter sergeanten Sven Nilsson. Denne drog år 1630 till Rackenau och hördes sedan inte mera av. Två år därefter sägs det om Malin att hon är knektänka, "haver sju barn, det äldsta är 9 år. Och sitter i allsom största eländighet, föder sig med tiggeri". Ett enda ljustecken kan skönjas i all denna mörka bedrövelse, men det är å andra sidan inte obetydligt: samhället överlevde faktiskt, trots alla påfrestningar, genom hårt arbete och framför allt genom att många kvinnor hade tvingats ta på sig hela ansvaret för sina familjers försörjning. Historien om knektänkorna i Bygdeå blir därmed inte bara en berättelse om utsatthet och nöd utan även ett lysande exempel på människans – och kanske särskilt kvinnans – förmåga att uthärda, överleva och föra släktet vidare även under de svåraste yttre förhållanden.

Den svenska stormaktens noggrannhet i registreringen av sina undersåtar gör det också möjligt för Lindegren att så här mer än trehundrafemtio år efteråt följa bygdeknektarnas öden sedan de lämnat hembygden. Att soldaterna i Gustav II Adolfs arméer hade en utomordentligt riskabel sysselsättning framgår med stor tydlighet. I de allra flesta fall var utskrivningen i realiteten liktydig med en dödsdom; av de mer än två hundra unga män från Bygdeå som under åren mellan 1620 och 1640 tjänstgjorde som knektar på kontinenten återvände endast sex (!) till socknen. Dessa hade då antingen ha fullgjort krigstjänst i minst trettio år

eller blivit svårt invalidiserade; det förefaller ha varit förutsättningarna för hemförlovning. Två av dessa hemvändande kan som exempel lyftas fram ur glömskan för att ge en föreställning om de lidanden som stormaktspolitiken kunde kosta s. k. vanligt folk: menige knekten Per Olofsson i Ivarsboda och korpralen Per Jonsson i Flarken, vilka avdankades 1623 respektive 1627. Per Olofsson, ute i kriget sedan 1617, återvände hem med båda fötterna "avruttnade", heter det i rullan, och om Per Jonsson vet vi, att han under belägringen av Putzig i Västpreussen blev "lamskjuten" och av det skälet tilläts lämna kronans tjänst.

Än mer tragik rymmer den sammanställning som Lindegren har gjort över tjugosju nyutskrivna knektar från Bygdeå, som i början av juli 1638 anlände till Wollin. Vid det laget hade bristen på folk gjort det nödvändigt att frångå principen om att knekten helst skulle vara mellan 18 och 30 år; bland de uttagna detta år fanns tre 17-åringar och hela fem 16-åringar. Yngst av dem alla var Olof Olofsson från Kålaboda, bara 15 år fyllda. Lång och stark för sin ålder var han förmodligen, men det skulle inte hjälpa honom mycket.

Den 6 juli hade bygdeknektarna mönstrat och i början av augusti återfinns de förlagda i Greifswald, en av svenskarnas viktigaste stödjepunkter i Pommern. Längre bort än så kom de faktiskt inte, och de användes aldrig i strid; det vanliga var, att de inhemska svenska förbanden brukades till garnisonstjänstgöring i städerna vid östersjökusten medan fältarmén till största delen bestod av värvade tyska och skotska trupper.

Att ligga stilla i fast läger var emellertid lika litet som att delta i stormningar och öppna fältslag någon ofarlig verksamhet. Döden kunde under det trettioåriga krigets tid komma på många andra vis än genom en muskötkula eller en kyrassiärs värja; avsevärt fler offer skördade den fruktade fältsjukan, dvs. förmodligen olika slag av akuta tarmkatarrer, orsakade av paratyfus och andra infektioner. Trängseln i förläggningarna var stor, de sanitära förhållandena oerhört primitiva – inte bara efter våra mått – och framför allt bristen på rent vatten kunde under varma sommarmånader få konsekvenser som närmade sig katastrofens.

Något sådant måste ha inträffat i Greifswald sensommaren och hösten 1638. Den 3 augusti avled den förste av bygdeknektarna, Måns Larsson från Siljum, 19 år gammal, och drygt en vecka senare, från den 11 till och med den 14 augusti, skördade fältsju-

kan ytterligare tre offer: Olof Larsson i Ultervattnet, 16 år, Jöns Eriksson i Norum, 26 år, och Anders Larsson i Rickleå, 20 år. Sammanlagt dog redan i augusti sju av bygdeknektarna – däribland Olof Olofsson från Kålaboda, han som aldrig fick bli mer än 15 år gammal – nio i september och fyra i oktober. Den 12 november, något mer än fyra månader efter ankomsten till Tyskland, kan Lindegren av noteringarna i rullan utläsa, att endast en av de tjugosju knektar som kommit från Bygdeå ännu var kvar i livet.

Medan såsom de stora och många utskrivningar oss övergångna hava vår fattiga landsort på folk utblottat, att nu, som höglig är till klagande, finnes mest intet annat att tillgå utan gubbar, barn och fattiga knekteänkor; E. K. M. ville då allernådigst oss, fattiga undersåtar, med utskrivningar till någon tid att hjälpa och förskona.

Nödropet kommer år 1639 från allmogen i Västerbotten, och två år senare anländer en ny bön om misskund till Kungl. Maj:t, denna gång från Bygdeå:

Vi låte E. K. M. ödmjukeligen och sannfärdeligen förnimma, att här uti vår landsända är nu med folk och manskap alldeles så utblottat och vi intet annat se oss före än att allt för många hemman av vanbruk bliva ödelagda, ty bedja vi hjärtligen, att vi med utskrivningen och den stora börda därmed följer, måtte bliva förskonte.

Tack vare Lindegrens undersökningar vet vi nu att detta långtifrån kan betraktas som uttryck för vanlig skattetrötthet eller simpel kverulans. Tvärtom, allmogen i Västerbotten hade all anledning att se mörkt på framtiden; krigen och utskrivningarna såg ut att vara i evighet och hade ur deras perspektiv egentligen fört med sig mest fattigdom och elände. Lika väl som de framåtsyftande administrativa nyordningarna och de segerrika fälttågen måste denna del av verkligheten beskrivas om man skall få en rättvisande bild av kung Gustav II Adolf och hans tid.

DROTTNING KRISTINA

Christer Öhman

FÄLTHERRENS DOTTER

Jag föddes med segerhuva och hade allenast ansiktet, armarna och benen fria. Jag var luden över hela kroppen och hade en grov, stark stämma. Allt detta gjorde att mina jordemödrar, som togo emot mig, trodde att jag var en gosse.

Inte många av oss kan ge en så detaljerad skildring av våra första stunder, och den som talar så är inte heller vem som helst; det är Kristina, Sveriges regerande drottning under tio märkliga år vid mitten av 1600-talet, som på detta vis beskriver hur hon kom till världen. Kristina fortsätter att berätta om jordemödrarnas misstag och vad detta förde med sig:

De uppfyllde hela slottet med sina falska fröjderop, vilka för en stund bedrogo själve konungen. Hopp och längtan samverkade till att vilseleda alla, och en djup förlägenhet spred sig bland kvinnorna, när de sedan sågo att de hade tagit miste. De voro i stort beråd om hur de skulle meddela konungen sanningen. Prinsessan Catarina, konungens syster, åtog sig detta. Hon bar mig i sina armar på så sätt att konungen själv kunde se och erfara vad hon icke vågade säga honom. Hon gav således konungen möjlighet att själv övertyga sig om sanningen. Men denne store furste visade alls ingen överraskning utan tog mig i sin famn och gav mig ett så kärt mottagande, som om han alls icke hade blivit sviken i sin förväntan. Och han sade till prinsessan: 'Låtom oss tacka Gud, min syster. Jag hoppas att denna flicka skall bliva mig så god som en gosse.'

En annan replik som Gustav Adolf vid tillfället i fråga fällde – enligt Kristinas vittnesbörd med ett leende – ter sig närmast profetisk: "Hon kommer att bliva slug, ty hon har lurat oss alla." Just detta var vad drottning Kristina kanske mer än någon annan svensk regent skulle komma att göra.

Drottning Kristina som barn. "Vår unga drottning har ett extraordinaire ståteligt ingenium", yttrade Gabriel Oxenstierna 1632. Kristina står i ett rum på Stockholms slott med utsikt över Skeppsholmen. Målning av Jakob Henrik Elbfas, troligen 1634. Gripsholm. Foto Statens konstmuseer.

I den självbiografi, som Kristina åtskilliga år efter tronavsägelsen påbörjade – men tyvärr aldrig fullbordade – ger hon ytterligare några ögonblicksbilder från sin tidiga barndom. Vid två års ålder fick hon följa med sin far till Kalmar, och man fick på slottet därstädes bekymmer; var det verkligen lämpligt att med ett så

litet barn närvarande låta garnisonen avlossa både gevärssalvor och kanonskott för att som brukligt var hälsa konungens ankomst; flickan skulle kanske kunna bli skrämd av allt dundrande. Landshövdingen anhöll därför om order – för säkerhets skull – och Gustav Adolf svarade sedan han betänkt sig ett ögonblick: "Låt skjuta! Hon är dotter till en soldat. Hon måste vänja sig." Saluten avlossades på övligt vis, och Kristina fortsätter:

Jag var med drottningen i hennes kaross, och i stället för att bliva förskräckt som de flesta barn i en så späd ålder skrattade jag och klappade i händerna. Och fastän jag ännu icke kunde tala, visade jag min glädje så gott jag förmådde med alla de tecken ett barn i den åldern vet att bruka, och jag befallde på mitt vis att man måtte skjuta ännu en gång. Denna lilla händelse ökade mycket konungens ömhet mot mig, ty han hoppades att jag var född orädd som han. Från den gången tog han mig alltid med på sina truppmönstringar, och ständigt visade jag honom sådana prov på mod som man kunde begära av ett barn i en så späd ålder att det med svårighet kunde tala.

Gustav II Adolfs bortgång kom naturligtvis att i mycket sätta sin prägel på Kristinas uppväxtår. Hon fyllde sex år just den dag då dödsbudet nådde Stockholm, och hon erinrar sig nära ett halvsekel senare hur pfalzgreven Johan Kasimir som den allra förste gjorde henne sin uppvaktning och hur alla de övriga herrarna i rådet i samlad tropp kom för betyga henne sin underdåniga vördnad. "Jag var då ännu så barnslig att jag varken förstod min lycka eller olycka," berättar hon, "men jag minns väl hur förtjust jag var att se alla dessa människor vid mina fötter och hur de ville kyssa min hand."

Sommaren 1633 anlände den sörjande änkedrottningen till Nyköping tillsammans med Gustav Adolfs balsamerade kropp. Maria Eleonora dränkte sin dotter i tårar och nästan kvävde henne med sin omfamning, berättar Kristina. Det kungliga liket nedsattes i förvar i slottet, "uti gröna salen", och där fick det stå i ett helt år innan begravningen äntligen kunde äga rum, den 22 juni 1634. Man inser lätt, att detta för den unga flickan måste ha varit en förfärlig tid. Hon pinades svårt av de långa talen och de ändlösa ceremonierna, och livet tillsammans med modern på Nyköpings slott förefaller ha varit något alldeles extraordinärt. Genast efter sin ankomst stängde Maria Eleonora in sig i sin privata våning, som var täckt med svart kläde från golv till tak. Framför fönstren hängde också svart tyg; dag och natt brann

Sommaren 1633 anlände änkedrottningen Maria Eleonora med Gustav II Adolfs balsamerade stoft ifrån Tyskland till Nyköpings slott. Hon stängde in sig i sin privata våning, helt täckt av svart kläde. Även fönstren täcktes med svart tyg. Drottningen grät nästan dygnet om, berättas det. Först i juni 1634 begravdes kungens stoft. Carl Wahlbom har skildrat drottningens sorg. Privat ägo. Foto Statens konstmuseer.

därinne vaxljus i vilkas sken man inte kunde urskilja annat än tecken på djup sorg. Drottningen grät nästan dygnet runt, och somliga dagar tilltog hennes smärta på ett så egendomligt sätt, att man icke kunde se henne utan att erfara det djupaste medlidande, fortsätter Kristina. "Jag hyste en stor vördnad för henne," skriver hon vidare, "och en ganska öm kärlek. Men denna vördnad gjorde mig blyg och besvärade mig mycket, allrahelst när hon mot mina förmyndares vilja ville stänga in sig med mig på sina rum." Att detta inte kunde vara en lämplig miljö för en sjuårig flicka stod ganska snart klart för herrarna i rådet, och inte blev saken bättre när det framkom att man vid Maria Eleonoras hov brukade tala illa om förmyndarregeringen. När Axel Oxenstierna 1636 återvände hem från Tyskland gjorde han resolut slag i saken; änkedrottningen fråntogs vårdnaden av sin dotter och Kristina fick flytta till Stegeborgs slott, där hennes faster Katarina bodde med sin make, pfalzgreven Johan Kasimir. Där lärde hon känna greveparets son Karl Gustav, fyra år äldre än Kristina, och de båda kusinerna kom varandra mycket nära. På nyåret 1644, när Kristina nyss hade fyllt sjutton år, var de hemligt förlovade.

SVEARS, GÖTERS OCH VENDERS UTSEDDA DROTTNING OCH ARVFURSTINNA

Lika väl som sin far fick Kristina en utbildning avsedd att väl förbereda henne för sitt ansvarsfulla värv. Gustav Adolf hade befallt att hon skulle uppfostras helt och hållet som en man, och hans uttryckliga önskemål var, att man – förutom ärbarhet och blygsamhet – inte skulle hos henne inpränta några av hennes eget köns tänkesätt. I stället ville han att Kristina skulle läras allt vad en prins behövde veta för att med värdighet kunna regera, och den unga drottningen visade sig i detta avseende väl motsvara sin fars förhoppningar. Hon kom att känna "en oövervinnelig motvilja för allt vad kvinnor tala om och göra", berättar hon själv. "Jag visade mig helt obekväm för alla kvinnliga handarbeten och sysslor," fortsätter hon, "och det fanns icke någon möjlighet att bättra mig därvidlag. Däremot lärde jag mig med förvånande lätthet alla de språk, vetenskaper och idrotter, i vilka man undervisade mig." Redan vid fjorton års ålder talade hon – fortfarande enligt egen utsago – både tyska, franska, italienska och spanska, och fastän hon bara i ringa utsträckning fick lära sig dansa och rida behärskade hon dessa kroppsövningar "ganska väl". I varje fall beträffande drottningens färdigheter på hästryggen förefaller detta inte ha varit en överdrift. Pierre Chanut, fransk ambassadör i Stockholm under Kristinas regeringstid, har gett en berömd beskrivning av hennes person, och han uppger bland mycket annat att hon under jakter var kapabel att sitta till häst så mycket som tio timmar i sträck.

Viktigare var emellertid regeringskonsten. I denna var ingen mindre än Axel Oxenstierna själv drottningens lärare – tre till fyra timmar ägnade han dagligen åt att undervisa sin herres dotter i hennes kommande plikter som härskare – och han bekräftar, att Kristina verkligen gjorde stora framsteg i sina studier. "Det vete Gud," yttrade han i riksrådet 1640 om den då fjortonåriga drottningen, "huru kärt det är mig att se, att Hennes Majestät icke är som en kvinnsperson, utan behjärtad och av ett gott förstånd, så att om Hennes Majestät icke bliver corrumperad, är hon nu *optimæ spei*". (Kan ungefär översättas med "inger hon nu det största hopp".)

En god del av drottningens utbildning ägnades givetvis åt inlärandet av den sanna evangeliska lärans grunder. Hennes

"Then Konungszlige Residens och Hufvud Staden Stockholm", vid tiden för Kristinas kröning. Staden är sedd från Kastellholmen. På strömmen ligger några örlogsfartyg och vid Skeppsbron handelsfartyg. Detta är den första bild där slussen, färdigställd 1642, avbildas. Vid Söders strand ligger "Rusche Bodar", de ryska köpmännens handelsbodar. Längst till höger De la Gardieska palatset Makalös, nu änkesäte för drottning Maria Eleonora. Kopparstick av Wolffgang Hartmann. Stockholms stadsmuseum.

lärare i detta stycke hette Johannes Matthiæ Gothus, tidigare Gustav II Adolfs hovpredikant och från 1643 biskop i Strängnäs. Han var en man som företrädde en för dåtidens Sverige anmärkningsvärd tolerans i trosfrågor, så stor att han längre fram i livet vid flera tillfällen anklagades för bristande renlärighet och till sist tvingades lämna sitt ämbete. Johannes Matthiæ var vad man på 1600-talet kallade en synkretist, dvs. han tillhörde den riktning inom den lutherska teologin som eftersträvade en sammansmältning med andra kristna bekännelser, i första hand den kalvinska läran men helst även den katolska. Man ville senare av den anledningen ge honom en del av ansvaret för Kristinas avfall, men drottningen försvarade sin lärare: "Han misstänktes för en stark böjelse för den reformerta läran. Jag vet ej om man gjorde honom orätt i allt detta, annars vore detta det enda fel man kunde förebrå honom. För övrigt har det knappast någon betydelse, om han var reformert eller lutheran, eftersom jag varken skulle bliva det ena eller det andra."

Kristinas förhållande till sin lärare kännetecknades av stor förtrolighet, och magister Johannes förefaller i vissa avseenden nästan ha trätt i en fars ställe för den unga flickan. Men Gustav Adolfs dotter var naturligtvis väl medveten om sin höga börd, och distansen till den ofrälse prästen kunde hon markera på ett mycket tydligt sätt. Vid ett tillfälle hade Kristina kommit att börja kritiskt reflektera kring vad hon fått höra förkunnas om den yttersta domen – trots att prästerna med mycken inlevelse och stor konkretion år efter år i sina predikningar beskrivit allt det förfärliga som inom kort skulle ske, visade domedagen inga tecken på att infinna sig – och hon frågade till sist sin lärare:

Säg mig sanningen. Allt de berätta om religionen, är det bara sagor precis som yttersta domen?

Men då gav han mig en skarp tillrättavisning och sade att det var en förskräcklig synd att ens tänka något sådant, och om jag någonsin mera skulle yttra något liknande skulle han se till att min guvernant lät mig få smaka riset. Denna hotelse sårade mig, och jag svarade:

Jag lovar att aldrig mera säga så, men jag vill icke smaka riset, ty det skulle Ni alla bittert ångra.

Jag sade detta med en så befallande min att han darrade inför mig.

ÄKTENSKAPSFRÅGAN

Vid 1647 års riksdag, tre år efter Kristinas trontillträde, tog ständerna upp frågan om drottningens äktenskap. Viktigare än något annat var detta. Kristina var den sista av vasaättens svenska gren; sett i ett längre perspektiv var hennes främsta uppgift som regent att få en arvinge och därmed säkra arvriket och dynastins innehav av den svenska kronan till undvikande av tronstrider och annan orolighet. Alla förutsatte att kusinen Karl Gustav var den blivande prinsgemålen, och drottningen lät dem förbli i den tron. Vid riksdagens slut deklarerade hon i en högtidlig resolution att hon själv ville utvälja tiden, stunden och tillfället för sitt giftermål och därvid ha ett nådigt öga på hertigen framför alla andra.

Kristina hade emellertid vid denna tid redan tänkt om i äktenskapsfrågan. Hennes känslor för Karl Gustav hade svalnat betänkligt; senast 1646 hade hon blivit klar över att hon omöjligt kunde tänka sig att bli hans hustru. Motviljan gällde inte enbart kusinen utan äktenskapet över huvud taget; av vilka skäl är omtvistat bland forskarna. Hennes strategi blev nu att söka lösa

successionsfrågan på så sätt, att Karl Gustav erkändes som arvfurste och tronföljare och hans manliga arvingar efter honom. Stora betänkligheter mot ett sådant arrangemang framfördes både bland ständerna och i riksrådet; inte minst var Axel Oxenstierna, nu åldrad men fortfarande rådsaristokratins självklare ledare, en bestämd motståndare. Så långt pressades drottningen, att hon vid rådets överläggningar i februari 1649 till sist såg sig nödgad öppet erkänna att hon över huvud taget inte kunde tänka sig att någonsin ingå äktenskap. "Jag säger det uttryckligen", förklarade hon, och det är lätt att föreställa sig de vördiga rådsherrarnas bestörtning, "att det är mig omöjligt att gifta mig. *Rationes* (skälen) härtill förtiger jag. Men mitt sinne är därtill intet. Jag haver bedit flitigt Gud därom, att jag måtte få det sinnet, men jag haver det aldrig kunnat få."

Stor energi utvecklade Kristina, och hon demonstrerade också vid befordrandet av sina planer ett betydande mått av praktisk politisk skicklighet; i det avseendet visade hon sig i hög grad vara sin fars dotter. Man kan vid mitten av 1600-talet förnimma en begynnade social oro i det svenska ståndssamhället; adeln hade till följd av de framgångsrika krigen och en generös donationspolitik tillvuxit i makt och rikedom, och de ofrälse grupperna började av detta känna sig alltmer hotade. Vid 1650 års riksdag, den stormigaste i mannaminne, riktade präster, borgare och bönder ett gemensamt angrepp mot adeln och krävde både avskaffandet av åtskilliga privilegier och en allmän indragning av de gods som under tiden efter Gustav II Adolfs trontillträde genom donation eller försäljning hade hamnat i adelns händer. Denna situation förstod Kristina att utnyttja för sina syften; mot att hon skyddade gods och privilegier för de ofrälses attacker fick hon till slut både rådet och adeln att ge upp sitt motstånd och enhälligt utse Karl Gustav till arvfurste. Men lätt hade det ingalunda varit. Axel Oxenstiernas ord när han såg sig tvingad att underteckna successionsförklaringen är belysande: "Jag bekänner det med allvar", yttrade han enligt vad hovkanslern Nils Tungel har berättat, "att om min grav stode mig i denna timman öppen och i mitt villkor vore att lägga mig i graven eller ock underskriva instrumentet om successionen, så tage mig fanen, om jag icke hellre ville lägga mig i graven än som det underskriva."

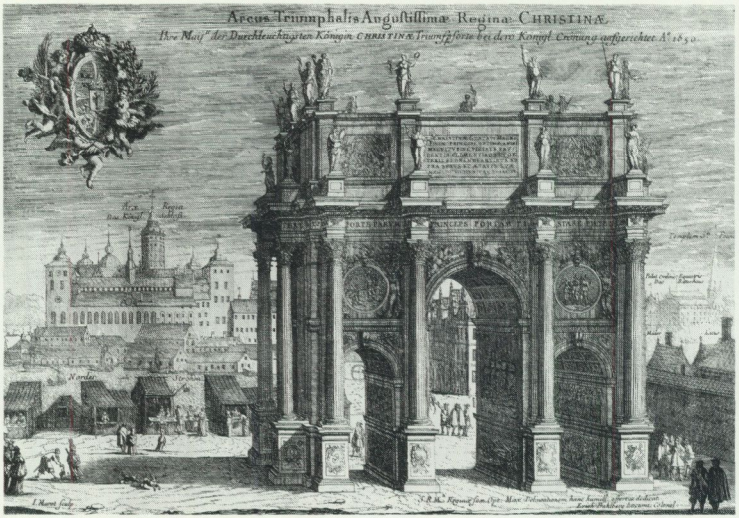

Till Kröningshögtidligheterna uppfördes en triumfbåge på Norrmalmstorg, nuvarande Gustav Adolfs torg. Den gav illusion av att vara byggd i sten men var i själva verket av trä och målat papper. Jean de la Vallée ritade den med Konstantinbågen i Rom som förebild. Etsning av Adam Perelle i Dahlberghs Svecia antiqua et hodierna.

TROSFÖRÄNDRINGEN

När Karl Gustav väl var vald till arvfurste kunde drottning Kristinas kröning äga rum, söndagen den 20 oktober 1650. Det skedde i Storkyrkan i Stockholm och försiggick förstås under stor pompa. Kröningståget var flera kilometer långt, och på tre ställen hade äreportar byggts upp över vägen, två skänkta av stadens borgerskap och en av riksrådet. Stor beundran väckte särskilt den senare, gjord i trä och överdragen med duk som målats så att porten syntes vara av sten, i hela sin utformning minnande om de triumfbågar i marmor som i det antika Rom restes för att hylla segrande cæsarer. Men mycket talar för att drottningen, härskaren över det protestantiska Europas mäktigaste rike, redan vid denna tidpunkt hade bestämt sig för att avstå från sin krona.

Om den djupast liggande orsaken till dessa Kristinas planer är forskarna också oense. Så mycket torde emellertid kunna fastslås: på något vis har hennes inställning till den svenska kyrkan haft betydelse. I sin självbiografi talar Kristina om hur svårt hon redan som barn hade att stå ut med de lutherska prästernas långa predikningar, och Pierre Chanut frapperades över att drottningen aldrig visade någon bitterhet när hon med honom samtalade om skillnaderna mellan protestanter och katoliker. ”Det är att förmoda”, skrev Chanut i början av år 1648 hem till sin överordnade i Paris, utrikesstatssekreteraren Brienne,

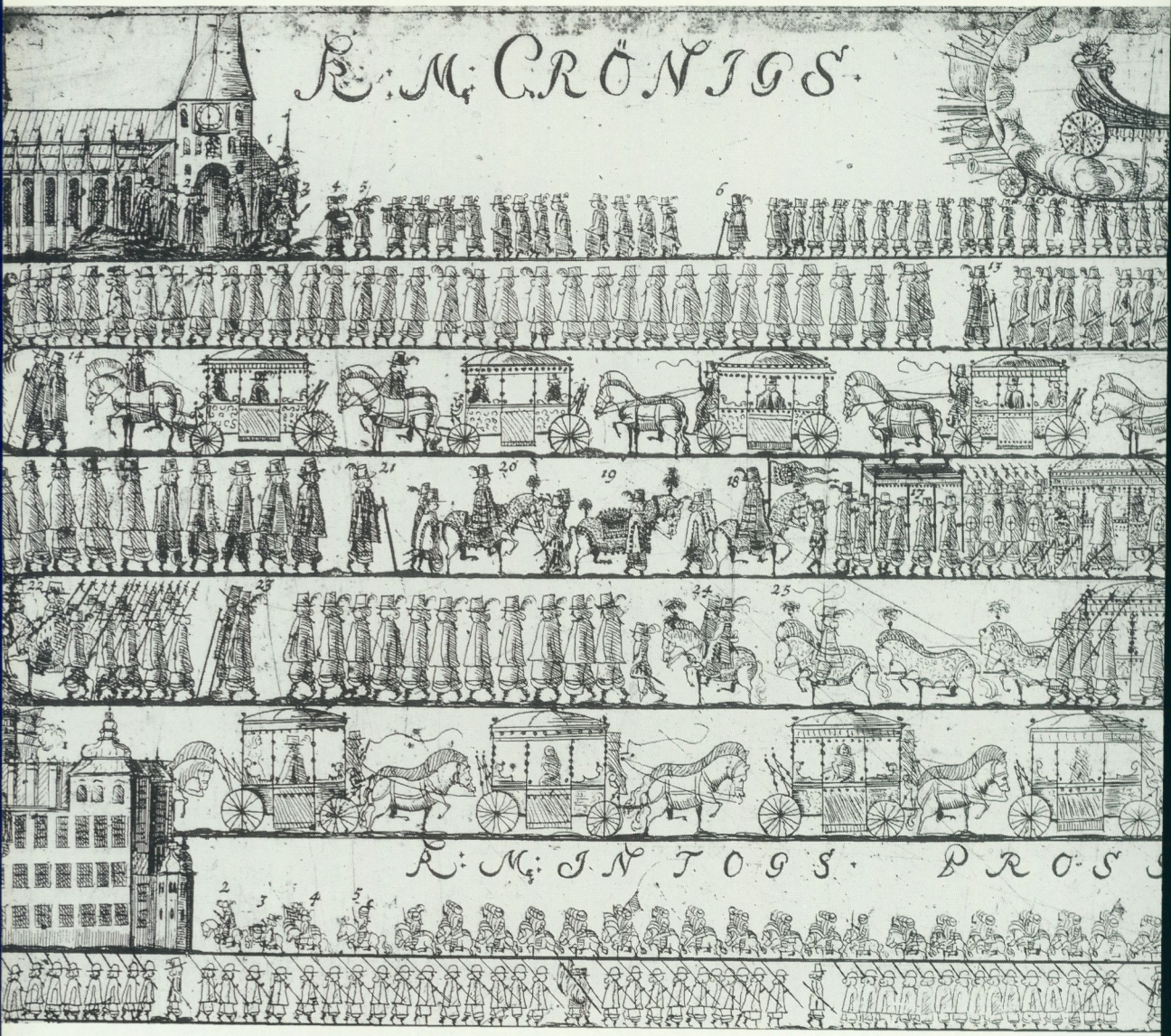

Övre delen visar drottning Kristinas kröningståg den 20 oktober 1650 och den nedre hennes högtidliga intåg till slottet Tre Kronor. Överst t.v. Storkyrkan, som var målet för kröningsprocessionen. Kungliga Biblioteket.

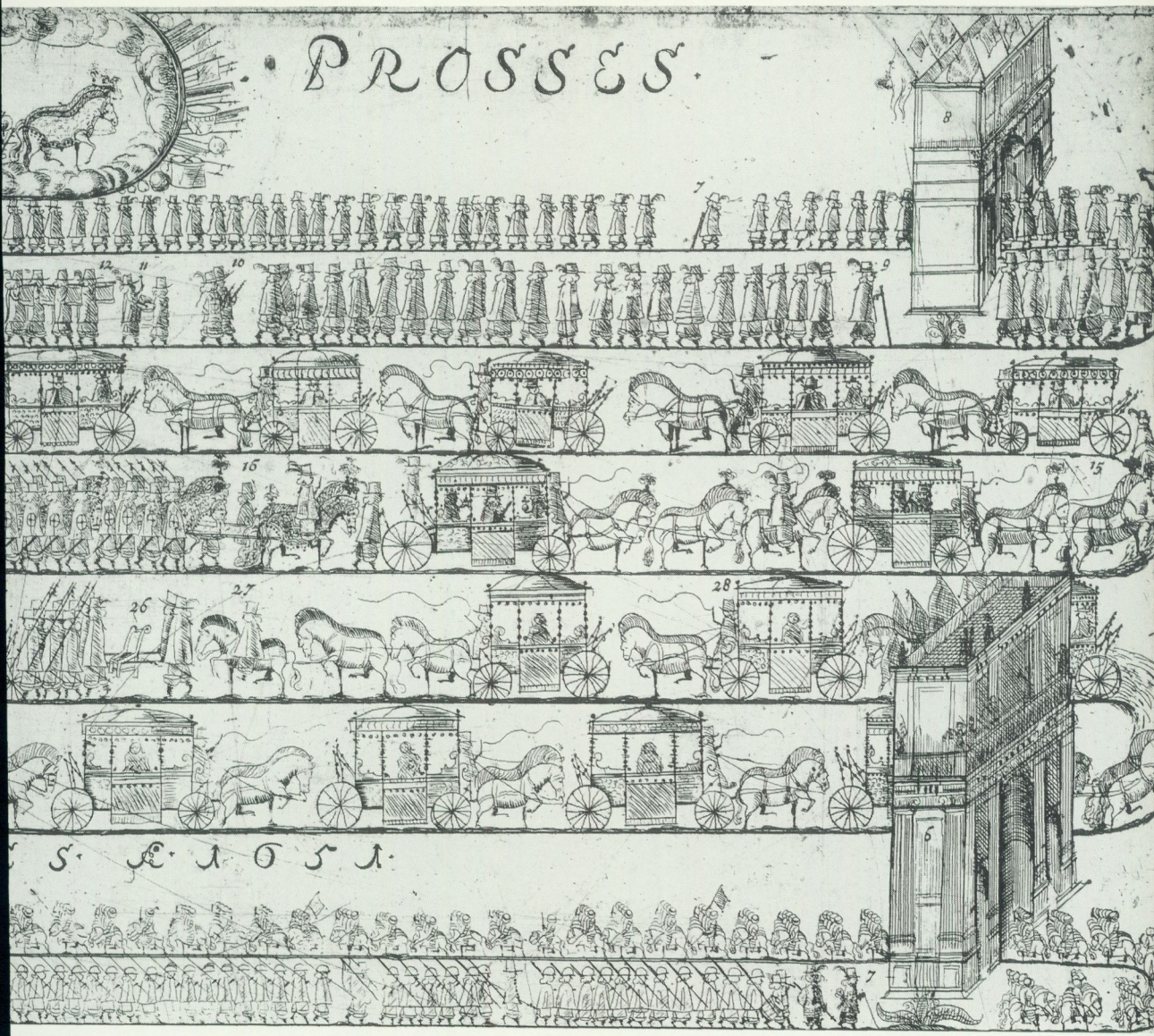
PROSSES
8
7
12
11
10
9
16
15
26
27
28
6
7

att drottningen lätt skulle inse sanningen i våra kontroverser med lutheranerna, om hon kände den katolska läran i dess renhet. När hon ibland förebrår mig för de fel, som protestanterna anklagar oss för, är hon förvånad att höra att vi i verkligheten inte har dessa fel. På tal om kalvinisterna kan hon inte fördraga predestinationsläran, och hon har om dem ofta sagt i min närvaro, att lutheranerna i grunden står närmare katolikerna än de står kalvinisterna.

Det var genom sådana samtal med utländska makters sändebud som Kristina först fick närmare kännedom om den romerska kyrkan och dess lära. Det hon fick höra ökade hennes intresse och likaså ivern att få veta mera. Efter kontakter med en viss pater Antonio Macedo, biktfader till den portugisiske ambassadören i Stockholm och såsom varande jesuit nödgad att under vistelsen i Sverige dölja sin rätta identitet under en kavaljers klädnad, vidtog hon sommaren 1651 ett oerhört steg: på hennes uppdrag sändes Macedo till Rom, medförande brev till ingen mindre än jesuitordens general Francesco Piccolomini, näst påven själv de lutherska kyrkornas främste motståndare.

Allt sådant måste ske under iakttagande av den största sekretess. Alltsedan 1617 års riksdag antog Kongl. Maj:ts stadga angående svenskars förbindelser med kungen i Polen och hans "anhang" var allt samröre med katoliker – och alldeles särskilt med jesuiter – för den svenska kronans undersåtar kringgärdat av synnerligen rigorösa regler. Var och en – "fader, förmyndare eller förvant" – som sände son eller släkting till studier vid någon ort inom kung Sigismunds länder eller rådde honom att bege sig till något jesuitiskt eller "papistiskt" kollegium skulle om detta uppdagades förvisas ur landet samt mista alla sina jordagods, och för den som avföll från den lutherska läran var ingen nåd att vänta: "Var ock någon här till eller efter denna dag, han vare av vad stånd han vill, faller ifrån vår rätta kristliga tro och evangelii lära, som nu genom Guds nåd lyser i vårt kära fädernesland, till den papistiske lära, han skall aldrig hava varken boning eller hemvist, ej heller njuta något arv, rätt eller rättighet innan Sveriges gränser, utan aktas och hållas uti allt arv och annan rättighet lika vid en död och vare biltog över allt Sverige", heter det med stadgans kärva formuleringar.

Kristina måste naturligtvis som regerande monark ha möjlighet att upprätthålla kontakter med främmande makters undersåtar även om de råkade bekänna sig till den katolska läran. Men

Emaljminiatyr av drottning Kristina, utförd av Pierre Signac, som var verksam i Sverige från 1646 och utförde ett 30-tal miniatyrporträtt av drottningen. Foto Erik Cornelius, Statens konstmuseer.

också för henne var en förbindelse med jesuitordens högste chef, alla protestanters svurne ärkefiende, något fullständigt förbjudet. Därför är formuleringarna i det brev som Macedo förde med sig återhållsamma och försiktiga; ingenting kan ens anas av det som låg drottningen närmast om hjärtat och som otvivelaktigt var anledningen till att hon tog detta märkliga steg:

Min Fader,
Den aktning som jag av så starka skäl känner för den berömliga orden vars värdiga överhuvud Ni har äran vara har i flera år kommit mig att önska mig

förmånen av Er bekantskap och att få betyga Eder den tillgivenhet som förmår mig att söka Er vänskap. Då jag nu haft den stora lyckan att få ett så gynnsamt tillfälle att förverkliga mina planer genom min bekantskap med pater Macedo, skulle jag anse det som en skam för mig själv, om jag längre uppsköte att förskaffa mig förmånen av Eder bekantskap. Jag ber Er därför, min fader, att lyssna till de förslag som pater Macedo kommer att å mina vägnar framföra och sätta full tilltro till dem; jag ber Eder vara förvissad om att jag skulle skatta mig lycklig, om jag genom några representanter för Eder orden och Eder nation kunde få mottaga en försäkran om att Ni anser mig – trots att jag är Eder helt obekant – vara värdig Eder vänskap och Eder korrespondens. Jag har gett pater Macedo i uppdrag att förskaffa mig denna förmån och har bett honom att säga Eder varför jag önskar den. Jag ber Eder enträget att så fort som möjligt låta mig veta, vad jag kan hoppas av Eder, och om Ni finner de förslag lämpliga som nämnde pater å mina vägnar kommer att göra Eder. Jag kommer alltid att bliva Eder mycket tacksam, om Ni förskaffar mig den tillfredsställelse jag begär av Eder, och jag skall försöka att vid de tillfällen som komma att yppa sig ge Er bevis på min sanna erkänsla.

Jag är etc.

Christina

Muntligt kunde Macedo förtydliga det som för Kristina inte var möjligt att fästa på papper; drottningens önskan var, att två lärda jesuiter i hemlighet skulle sändas till Stockholm för att samtala med henne i andliga spörsmål. Macedo kunde också avslöja det djupast liggande motivet till denna av en regerande furste i en protestantisk stat närmast chockerande begäran: Kristinas avsikt var att i sinom tid konvertera till katolicismen. Om drottningen tidigare vid åtskilliga tillfällen hade överraskat herrarna i det svenska riksrådet, torde detta ha varit ett intet mot vad hon nu lyckades åstadkomma. Man kan tänka sig den fröjd som måste ha utbrutit inom Vatikanens murar. Dottern till triumfatorn vid Breitenfeld och Lech, arvtagerskan till den man som hejdat motreformationens segertåg i Tyskland och som sedan Martin Luthers, Jean Calvins och Henrik VIII:s dagar tillfogat påvedömet större skada än någon annan, stod i begrepp att bryta med sina fäders kätteri och sluta sig i den allomfattande romerska kyrkans famn.

Det var den 18 oktober 1651 som pater Macedo hade nått fram till Rom och överlämnat sitt märkliga budskap till jesuitgeneralen. Knappt fem månader senare, en dag i början av mars 1652 anlände två italienska adelsmän till Stockholm. De hade färdats i sällskap med riksstallmästaren och generalen Hans Wachtmeis-

ter, och de hade för honom uppgivit som sin avsikt att resa omkring för att beskåda landet. Kristina fick höra talas om detta, och som hon anade att de båda italienarna kunde vara något annat än bara vanliga nöjesresenärer lät hon omedelbart kalla upp dem till slottet. Där blev de mottagna vid offentlig reception – med hela hovet närvarande – och båda har senare i skrift skildrat vad som skedde. I ett obevakat ögonblick frågade drottningen dem med låg röst: "Kanske har Ni något brev till mig?" – "Ja," svarade den ene av italienarna lika försiktigt och utan att vända sig om.

De båda främlingarna visade sig mycket riktigt vara hemliga sändebud från Rom, förklädda till resande adelsmän och utrustade med falska pass. Bägge tillhörde jesuitorden och var högt kvalificerade vetenskapsmän; Francesco Malines, professor i teologi vid universitetet i Turin, och Paolo Casati, professor i matematik och teologi från Collegio Romano i Rom. I två månader stannade de i Stockholm, nästan dagligen under djupa samtal med drottningen i religiösa frågor men också kring ämnen som filosofi och etik. De avlade senare rapport till sin uppdragsgivare, och de berättar i den att de mycket snart kunde märka Kristinas böjelse för den katolska läran. Deras arbete med att för henne förklara Roms ståndpunkt i tidens teologiska tvistefrågor var därför inte svårt. "Drottningen fattade med skarpsinne hela tyngden av vår argumentation, annars hade vi behövt använda lång tid," berättar Casati. När han i mitten av maj samma år återvände till Rom hade Kristina slutgiltigt bestämt sig för att övergå till katolicismen.

TRONAVSÄGELSEN

Samtidigt med dessa händelser – möjligen beroende av dem, men på just den punkten tvistar alltså de lärde – har Kristinas tankar om att avsäga sig sin krona utvecklats till orygglgt beslut. Tronföljden var säkrad; fri från alla statshänsyn kunde drottningen nu utforma sin framtid helt efter egna personliga önskemål.

Av den anledningen sammankallades ständerna till Uppsala, mitt i den vackraste försommaren 1654. På riksdagens första dag höll Kristina inför folkets församlade representanter ett långt tal i vilket hon offentliggjorde sitt beslut. Alla närvarande brast därunder ut i tårar, berättas det.

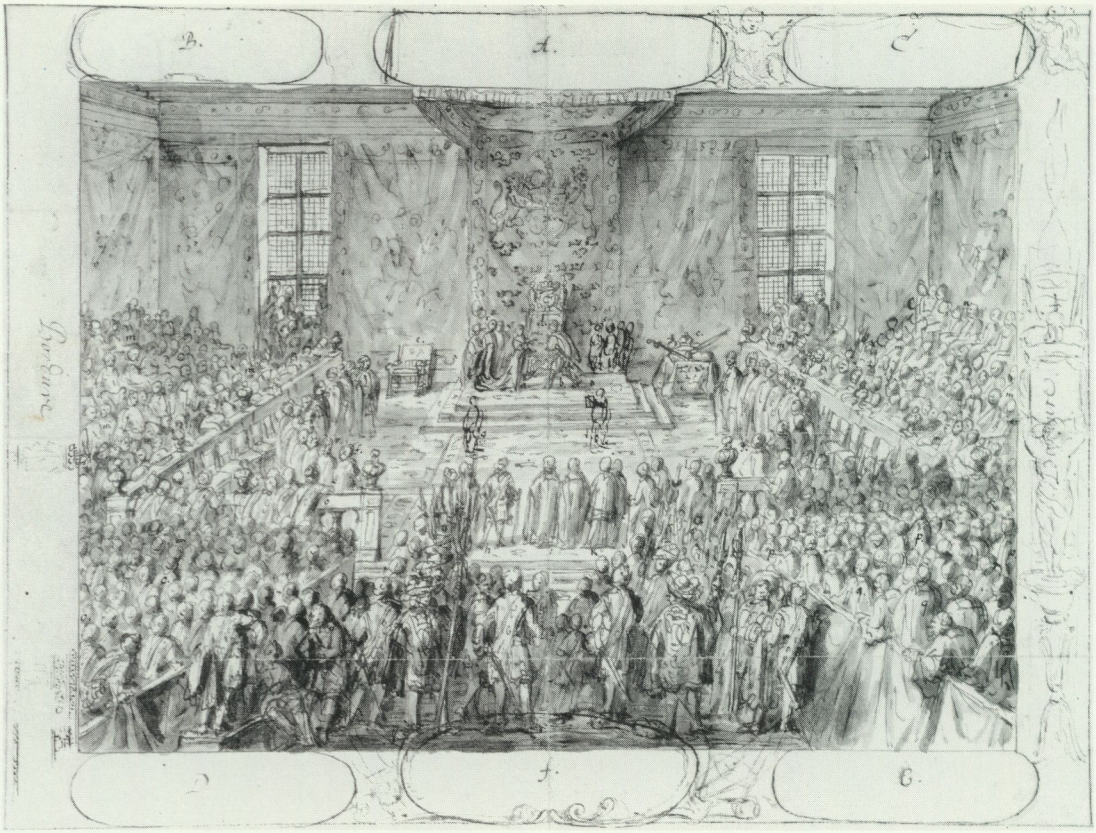

Drottning Kristina avsade sig kronan den 6 juni 1654, inför riksdagen på Uppsala slott. Alla närvarande brast ut i tårar, berättas det. Abdikationsdagen trädde drottningen in, klädd i kröningsskruden och satte sig på silvertronen. Akten avslutades med att Kristina lämnade ifrån sig regalierna och avkläddes kröningsmanteln. Hon stod där i en klänning av vit atlassiden, "skön som en ängel", säger Per Brahe. Teckning av Erik Dahlbergh. Foto Kurt Eriksson, Riksarkivet.

Bland dem som bevittnade detta befann sig Bulstrode Whitelocke, lordprotektorn Oliver Cromwells befullmäktigade sändebud vid det svenska hovet. I den dagbok som han förde under hela sin ambassad berättar han om drottningens oration och om hur talesmän för alla de fyra stånden i tur och ordning trädde fram för att svara sin härskarinna. I bondeståndet hade uppdraget anförtrotts åt en man i grova kläder som helt utan bugningar och utstuderade ornament höll en enkel men rörande framställning:

Ack min Gud! Vad tänker väl Eders Majestät till att göra? Det oroar oss att höra det I tänker att övergiva oss, som älska Eder så mycket. Kan väl Eders Majestät få något bättre än hon har? Eders Majestät är nu drottning över alla dessa länder, och var skall väl Eders Majestät få ett sådant rike

"Mycket liten, mycket fetlagd och satt . . . leende uppsyn, mycket förekommande sätt . . . som kostymering en åtsittande manlig rock av svart satin, som räcker till knäna . . . Ett bälte över livrocken, som hårt klämmer in magen och låter dess rundning mäktigt framträda." Så beskrev en fransman på 1680-talet drottning Kristina. Denna målning från 1667, möjligen av Wolfgang Heimbach, visar Kristina som 40-åring. Gripsholm. Foto Statens konstmuseer.

igen om detta lämnas? Och om Eders Majestät skulle göra det, som jag hoppas för all ting icke må ske, så får både Eders Majestät och vi orsak att ångra det, då det är för sent. Därför anhåller jag och mina bröder, att Eders Majestät litet bättre må tänka här uppå och behålla kronan på sitt huvud, ty därigenom befordras Eders Majestäts heder och vår välgång; men om Eders

Majestät lägger den neder, så sättes därigenom, på mitt samvete, allt på vågspel.

Fortfar, nådigsta drottning, i Edra förrättningar, och drag lasset så länge I lever; vi skola hjälpa Eder det bästa vi kunna att lätta bördan. Eder fader var en hederlig man och god konung samt gjorde sig mycket namnkunnig i världen; och vi lydde och älskade honom så länge han levde. Eders Majestät är hans enda barn som har styrt oss ganska väl, och älska vi även Eder av allt hjärta. Prinsen är väl en hederlig man, och när hans tid kommer äre vi lika villiga att lyda honom som nu Eder; och beder jag därför, nådigsta drottning, drag Eder icke ifrån oss.

"Sedan bonden ändat sitt tal gick han med stapplande steg upp till drottningen", fortsätter Whitelocke, "tog henne utan någon bugning i handen, skakade den hjärtligen samt kysste den samma två eller tre gånger, varefter han vände ryggen till henne, tog upp en liten näsduk utur fickan samt torkade bort tårarna, som runno ut åt hans kinder, och begav sig i denna ställning tillbaka till sitt rum igen."

Själva abdikationsceremonin – "en medömklig akt", säger riksdrotsen Per Brahe, som var närvarande på första parkett – ägde rum i stora rikssalen på Uppsala slott den 6 juni. Redan vid sextiden på morgonen var riksdagsmännen tillstädes, och på slaget nio trädde drottningen in, klädd i kröningsskrud med kronan på huvudet och äpplet och spiran i vardera handen. Längst fram i salen, på en plattform till vilken tre trappsteg förde upp, stod den tronstol av silver, som Kristina till sin kröning fyra år tidigare fått sig förärad av sin dåvarande gunstling, greve Magnus Gabriel De la Gardie, och på den satte sig drottningen. På hennes högra sida stod prins Karl Gustav, arvfursten, och alldeles nedanför trappstegen de höga riksämbetsmännen: Per Brahe och Axel Oxenstierna samt dennes kusin, numera riksamiralen Gabriel Bengtsson Oxenstierna. Riksmarsken Gustav Horn och riksskattmästaren Magnus Gabriel De la Gardie kunde av skilda anledningar inte närvara; i deras ställe presiderade riksråden Lars Kagg och Herman Fleming. På bänkar i salen satt riksdagsmännen; präster och borgare på den högra sidan, adel och bönder på den vänstra.

Den högtidliga akten inleddes med en oration av drottningen och ett svarstal av riksrådet Schering Rosenhane – Axel Oxenstierna, den som naturligtvis varit självskriven för en sådan uppgift, hade bestämt vägrat – och därefter lämnade Kristina ifrån sig regalierna, den ena efter den andra: kronan, svärdet, nyckeln,

äpplet och spiran. Därefter kom två kammarherrar fram och lyfte den hermelinsfodrade kröningsmanteln från hennes axlar, och sedan stod drottningen där i en osmyckad vit klänning av atlassiden, "skön som en ängel", berättar Per Brahe. "Hennes Majestät stod och talte så vackert och fritt", fortsätter han, "stundom satt gråten något i halsen: Hennes Majestät bevekte mången ärlig man och kvinna, ty allt fruntimret var ock tillstädes, till tårar och beklagade, att hon både sin ätt och regementet slöt, förrän Gud gjorde det."

Strax efter klockan två på eftermiddagen samma dag hölls en ny högtidlig ceremoni, denna gång i domkyrkan, där Karl Gustav kröntes till Sveriges konung. Men vid denna deltog inte Kristina. Hon föredrog i stället att ta en spatsertur i Uppsalas omgivningar.

Hadhe iagh liif och kudt (kött)
så skule iagh slå
både stora och små.
Stat utanföre
eller tu
får nu
någe på din snut.

"Dörrvaktare" på en målad bonad från Hässja i Alfta socken i Hälsingland, daterad 1645. Han är klädd i tidens typiska vida knäbyxor, jacka som går till höften, spetskrage och spetsmanschetter samt vidbrättad hatt. Nordiska museet.

EFTER ABDIKATIONEN

Dagen därpå, den 7 juni efter kvällsmåltiden, vid pass klockan tio om aftonen, lämnade drottning Kristina för sista gången Uppsala. I flera dagar hade hettan varit svår, men just när drottningen satte sig upp till häst bröt regnet ut, ett mörkt, tjockt och kallt regnväder som gjorde resan mycket besvärlig. Drottningen satt ändå till häst liksom kungen och somliga av riksrådet; bara de gamla och sjuka färdades i vagn. Vid Flottsund tog rådsherrarna och ridderskapet avsked av henne, och även nu brast många tårar ut, kan man läsa hos Per Brahe: "gråten satt ock Hennes Majestät i halsen; det syntes allt som en stor *tragoedia*." Kungen red emellertid med henne i ösregnet ända till Märsta.

Kristinas resa gick först till Stockholm, därifrån till Halmstad och sedan vidare söderut, genom Danmark, över Hamburg och in i Spanska Nederländerna. Vintern 1654–1655 tillbringade hon i Bryssel som den spanske kungens gäst, och där övergick hon – på själva julafton 1654 – i hemlighet till den katolska läran. Offentligt för hela världen blev detta genom en ceremoni framför högaltaret i slottskyrkan i Innsbruck den 3 november 1655, och dagarna före jul det året höll hon ett triumfatoriskt intåg i Rom, mottagen och hyllad av hela det katolska Italien med påven Alexander VII i spetsen. Till hennes ära hade ingen mindre än Gianlorenzo Bernini, den romerska barockens ledande skulptör och arkitekt, Petersplatsens skapare, fått i uppdrag att bygga om

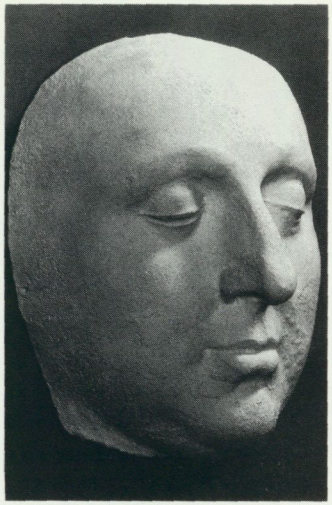

Gipsavgjutning av den silvermask, utförd av den påvlige guldsmeden Giovanni Giardini, som täcker drottning Kristinas ansikte i graven i S:t Peterskyrkan i Rom. Foto Statens konstmuseer.

den port vid Piazza del Popolo varigenom alla norrifrån kommande besökare till Den eviga staden färdas; ännu i denna dag finns den att beskåda för romturisten liksom en om tillfället erinrande inskrift.

Resten av berättelsen om drottning Kristina tillhör mer den europeiska än den svenska historien. Man kan ana att hon efter hand kom att sakna både makten och härligheten. Bara ett par år efter ankomsten till Rom låg hon i underhandlingar med kardinal Mazarin, syftande till att med franskt militärt stöd söka vinna Neapels krona, och när Polens tron efter kung Johan Kasimirs abdikation 1668 blev ledig hörde Kristina till dem som anmälde intresse. Men av alla dessa planer blev intet. De sista tjugu åren av sin levnad tillbringade hon i Rom, alltmer ensam och isolerad. Hon avled den 19 april 1689 och fick sitt sista vilorum i Peterskyrkans krypta. Den som gör ett besök i kyrkan skall finna hennes gravvård i röd och grå marmor till höger om den väldiga helgedomens mittskepp, alldeles innanför Porta Sancta och mitt emot Michelangelos berömda skulptur Pieta. Där kan vi stanna en stund inför minnet av Kristina Alexandra, med Guds nåde svears, göters och venders drottning, hon som lämnade sitt land och sin krona men ändå var den store Gustav Adolfs dotter.

DE PFALZISKA KUNGARNA

Alf Åberg

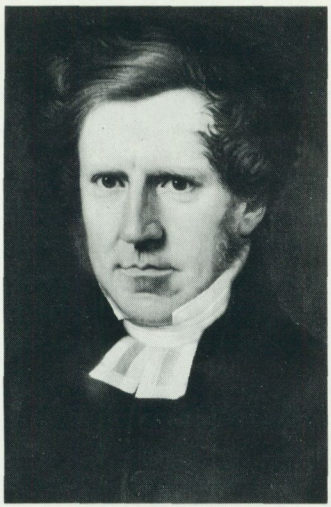

Anders Fryxell (1795–1881) har genom sina "Berättelser ur den svenska historien" flyttat "historien från bokhyllorna ner i svenska folkets hjärtan", har det sagts. Han inspirerade bl.a. Verner von Heidenstam och Vilhelm Moberg liksom generationer andra svenskar till intresset för historia genom sina "berättelser". Fryxell var skolman, teologie doktor och titulärprofessor och medlem av Svenska Akademien.

KARL X GUSTAV

År 1855 blev ett märkesår i den svenska historieskrivningen. Då utgav F.F. Carlson, efter omfattande forskningar i svenska och utländska arkiv, första delen – om Karl X Gustav – i sitt stora arbete om "Sveriges historia under konungarne av pfalziska huset". Karl X Gustav skildrades här med stor sympati. Carlson ansåg honom stor både som statsman och krigare, "en av de utmärktaste regenter som suttit på Sveriges tron". Han var "den som med stark hand lagt grundvalarna i yttre hänseende till Sveriges enhet inom dess egen kontinent, i det inre till den stora förändring, som innehölls i reduktionen".

Denna bild av den märklige kungen naggades kraftigt i kanten, när Anders Fryxell år 1868 nådde fram till Karl X Gustav i sina "Berättelser ur svenska historien". Det har sagts om Fryxell att ingen dittills gjort så mycket "för att flytta historien från bokhyllorna ner i svenskarnas hjärtan". Han skulle inspirera många – både Verner von Heidenstam och Vilhelm Moberg skulle ösa kunskaper ur hans verk – men han var en stridens man och hans berättelser var präglade av stark subjektivism.

Om Karl X Gustav berättade Fryxell att hans anletsdrag vittnar om lynnet och själsegenskaperna:

De blåa, livliga ögonen voro framstående, djärva och befallande, vilket uttryck också vilade över munnen och de stora läpparna, ja över hela ansiktet. Nedre delen av detta senare var i förhållande till det övriga stor och bred och med det uttryck av grovhet som ofta åtföljer dylika former. Hyn var mörklagd, och det svarta håret föll runt kring huvudet ned på axlarna; ett förebud till de snart i bruk kommande perukerna.

Karl X Gustav var kraftigt byggd, undersätsig och gjorde ett imponerande intryck, berättas det. Med de kungliga regalierna liggande på bordet men klädd i krigarrustning blickar kungen ner på betraktaren. Oljemålning av holländaren Abraham Wuchters som en tid arbetade vid det svenska hovet. Gripsholm. Foto Statens konstmuseer.

Hälsan var ej stark och försvagades i mån av tilltagande fetma. Med en längd under medelmåttan började Karl Gustav redan omkring sitt tjugofemte år lägga på hullet så starkt, att hans korta och runda kroppsskepnad ingav Kristina motvilja och gäckande speord. Under sista åren ökades omfånget så att kungen därav både vanställdes och besvärades; men var det

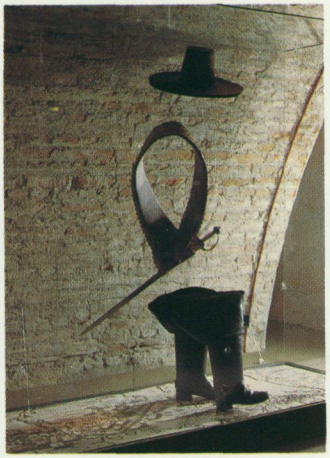

Axelgehäng av sämskskinn, svart castorshatt samt värja som tillhört Karl X Gustav. Värjan bar han i krigen med Polen och Danmark. Från Livrustkammarens monter Tåget över Bält. Foto Gösta Glase.

oaktat i hög grad verksam, vig och rörlig, och det nästan mer än någon annan svensk regent.

Själsförmögenheterna voro stora; minnet outtröttligt, likaså lusten och förmågan att arbeta. Under fälttågen hade han befallt omgivningen, att när helst på natten ett angeläget ilbud kom eller behövde avsändas, skulle man genast väcka honom; och när sådant verkställdes, visade han aldrig missnöje utan prisade sina tjänares beslutsamhet och lydnad.

I avseende på utrikesärendenas ledning ådagalade han ett mod som mer ägnade krigskämpen än statsmannen. "Ju flera fiender desto större ära", plägade han säga. Lika modig var han ock som enskild man. Utan tecken till fruktan talade han med personer, som kommo från pestsmittade orter, och i stridernas faror deltog han lika med den ringaste soldat, så att svenskarna ofta klagade över en dylik förvågenhet.

För övrigt var han frikostig utan slöseri, tarvlig, dock när det behövdes praktfull, såsom man fordrade av en kung; mot sin omgivning öppenhjärtig, älskvärd och vänlig, dock alltid med iakttagande av värdigheten. Han tyckte om ett gott bord och ett gott glas; och det säges att han även som kung har ur det senare stundom tagit för mycket till bästa. Dock även efter sådana överflödiga kvällar såg man honom tidigt följande morgonen till häst eller vid arbetsbordet.

Med sin lärda uppfostran älskade Karl Gustav boken; men hade dock som kung sällan tid att därmed sysselsätta sig. Som krigare var han ganska utmärkt. Till detta yrke vände sig lynnet redan i barndomen, och under sista levnadsåren ville han ej gärna höra talas om någonting annat. Han betraktade Sverige som en stat, vilken genom krig grundats och blott genom krig kunde bibehålla sin makt. Soldaterna vårdade han också med så mycket ömhet, att de tillbaka älskade honom som en far. I sina krigsföretag var han ytterst snabb, så att man kallade honom skiftesvis krigets åska och nordens ljungeld.

Fryxell berättade flera historier om kungens mod och stridslystnad. En sen oktoberkväll 1658 rodde kungen på en båt ute i Öresund. Ett svenskt fartyg kom seglande och såg inte i mörkret den lilla båten. Den blev överseglad och flera av roddarna drunknade, men när båtarna stötte samman, fattade kungen tag i det stora fartyget och höll sig fast där, till dess besättningen hjälpte honom upp.

En annan dag under samma tid lät sig kungen ros ut från Landskrona för att beskåda de danska och holländska flottorna i sundet. I båten befann sig också det franska sändebudet Terlon. Sundet var betäckt av täta dimmor, och den lilla farkosten kom så nära flottorna, att männen ombord kunde höra de talandes röster på fartygen. Men plötsligt skingrades dimman, och man upptäckte båten. Roddarna satte fart mot stranden förföljda av skott från de fientliga kanonerna. Ingenting hände utom att kungen

och Terlon blev överstänkta av vatten från kulorna som slog ner i vattnet på ömse sidor om roddbåten.

Medan detta hände, sa kungen skämtsamt: "Det vore märkligt om det framdeles skulle berättas, att ett franskt sändebud här i sundet blivit bortsopat från svenska kungens sida av en kanonkula." Terlon svarade: "Saken blev ännu märkligare om kulan tog med sig både kungen och sändebudet. Men", tillade han, "trots äran av så högt sällskap, önskar jag ändå slippa en sådan utmärkelse."

Fryxells bild av den djärve krigaren och maktmänniskan Karl Gustav med lust till bägaren och bordet har levt kvar ända till vår tid och fördunklar F. C. Carlsons skildring av den skicklige och uppslagsrike politikern med stor förmåga att samarbeta med olika kretsar.

Den viktigaste militära händelsen under Karl Gustavs tid var tåget över Bält, som fick som direkt resultat freden i Roskilde och erövringen av Skånelandskapen och Bohuslän. Både Carlson och Fryxell bygger sin skildring av händelsen på Erik Dahlberghs dagbok. Fryxell är som vanligt den bättre berättaren av dem båda, och därför får han ordet:

Redan dagen efter landstigningen på Fyen hade kungen skickat Dahlbergh att undersöka isen mellan Langeland och Laaland. Själv med sina krigshövdingar höll han formlig överläggning om man ej borde gå raka och genaste vägen över till Själland. Från Nyborg hade man nämligen Stora Bält framför ögat och längst bort skönjdes själländska kusten vid Korsör. Havet var betäckt med is, men alla generaler med Wrangel i spetsen avrådde och ansågo förslaget alltför djärvt. Förslaget blev, åtminstone tills vidare, uppskjutet.

Kölden ökades omigen och lovade nya framgångar. Dahlbergh hade med 80 östgötaryttare gått över Faaborg, Svendborg samt öarna Taasinge och Langeland. Från sistnämnda ö red han med halva sin styrka ut på det frusna Stora Bält, riktande kosan åt Laaland. Allting gick lyckligt. Dahlbergh landsteg vid Grimsted, medtog som bevis på sin övergång några fångar ock skyndade så tillbaka.

Efter sålunda väl förrättat ärende skyndade han att uppsöka kungen och fann denne klockan 9 om kvällen den 4 februari sittande vid sin aftonmåltid i Dalem, något söder om Odense. Dahlbergh trädde genast in och avlade räkenskap för sitt uppdrag, omtalade hur han själv varit över på Laaland, visade märken av isens tjocklek och slutade med de orden: "Jag är viss på att med Guds hjälp kunna föra Eders majestät och hären oskadade över havet." Kungens ögon strålade av glädje, och vid berättelsens slut slog han händerna tillsammans och utbrast: "Nu, bror Fredrik, nu skola vi talas vid på god svenska."

Övergången över Stora Bält var den viktigaste militära händelsen under Karl X Gustavs tid. Det direkta resultatet av denna blev freden i Roskilde 1658, då Danmark avträdde Skåne, Halland, Blekinge, Bohuslän, Bornholm och Trondheims län till Sverige. Oljemålning av Johan Philip Lemke. Drottningholm. Foto Erik Cornelius, Statens konstmuseer.

Fryxell berättade sedan hur kungen i Dahlberghs sällskap for till Nyborg, dit de kom fram klockan 2 på natten, och då genast kallade Wrangel och Ulfeld till krigsråd. Men Wrangel framförde sina betänkligheter, och hans och Ulfelds invändningar gjorde kungen på nytt betänksam. Han sköt upp det avgörande beslutet och gick till sängs i sin kammare. Dahlbergh gick nedslagen och hopplös till sin kammare. Men knappt hade han kommit in där, förrän befallningen kom att genast skynda till kungen. Karl Gustav, som redan gått till sängs, frågade honom omigen om övergången. Dahlbergh förklarade sig redo att våga sitt liv på att armén utan fara skulle komma över, och kungen ropade då: "Du skall få föra mig som du säger. Jag vill i Herrens namn våga försöket, vad Wrangel och Ulfeld må invända."

"Den 6 februari blev den avgörande dagen", berättar Fryxell.

Redan under föregående natt begynte rytteriet tåga från Svendborg över ön Taasinge och dess båda sund till Langeland. Det var en hemsk och dyster vandring. Genom hästtrampet förvandlades den på isen liggande snön här och där till en mörk snösörja, så att vägen, i synnerhet under natten och den skumma morgonstunden, såg ut som en svart, öppen ström. Genom denna måste de efterkommande trupperna vada stundom i nära halv alns vatten, fruktande varje ögonblick att känna den tärda isen brista under sina fötter. Några villade sig och försvunno i djupet.

Äntligen blev det dager, och hären landsteg på Langeland, varest den vilade och intog frukost; det sista ej utan svårighet. Kölden hade åter tilltagit och drycker och matvaror frusit tillsammans så hårt, att de måste sönderhuggas och upptinas för att kunna njutas. Några herrar rynkade näsan, men kungen skrattade blott däråt. Han tänkte föga på mat och dryck; ty för hans själ svävade helt andra föremål. Efter slutad frukost vände sig kungen till Dahlbergh. "Nu", sade han, "skall du fullgöra ditt löfte och gå förut och visa oss vägen." Dahlbergh lydde och red ned på isen och efter honom hären, tropp vid tropp. Karl Gustav, omgiven av sina förnämsta hövdingar, stodo på en höjd vid stranden och betraktade därifrån de utåt den stora havsytan vandrande regementena, samt följde slutligen själv med i tåget. Det fortgick lyckligt och oavbrutet.

Fryxell fortsätter sedan att berätta hur Dahlbergh visade trupperna vägen till Laaland och Falster. "Den 11 och 12", säger han, "gick hela hären med smålänningarna i spetsen över det sista smala sundet och landsteg utan motstånd vid Vordingborg på själländska kusten. Det stora, i alla tider ryktbara företaget var lyckligen fullbordat. Världens hävder hava ej ännu kunnat uppte dess like."

Fryxells skildring av tåget över Bält stod sig och användes i

skolböckerna fram till 1948. Då kunde Curt Weibull visa att Dahlberghs berättelse inte hade särskilt stort källvärde. Han tycks ha varit kommenderad på annat håll och inte ha lett marschen över Stora Bält. Det var kungen som ensam bar ansvaret för hela äventyret. Det franska sändebudet Terlon, som var med under tåget, säger att ismarschen var obeskrivligt svår, men kungen tänkte bara på att lyckas och skrattade åt alla vedermödor. Hans mycket levande porträtt av den kunglige hasardören är ett viktigt bidrag till Karl Gustavs karakteristik.

Knappa två år senare insjuknade kungen i en hetsig feber i Göteborg. Den utförliga relationen om kungens sjukdom och död som hans livmedikus, medicine doktor Johann Köster, senare lät publicera är en kulturhistoriskt intressant, men skrämmande läsning om de lavemang, örtmediciner och åderlåtningar som majestätet måste utstå på sjukbädden. Den 12 februari måste Köster underrätta honom om att hans sista stund var i nära antågande:

Under en månads tid hade jag nu med all flit dygnet runt medicinskt behandlat min Nådigste Konung och därvid icke underlåtit någon av de åtgärder, som varit nödvändiga att vidtaga i syfte att besegra hans sjukdom; men dennas häftighet och fördärvlighet var så väldig, att om så världens allra skickligaste läkare församlades här för att uttala sin mening därom, alla med en mun skulle betyga, att inget botemedel mot denna obändiga sot vore uppfunnet; de skulle försäkra att allt vore förlorat, allt i dödens våld och att utgången måste lämnas i Guds hand och Ödets skickelse.

Den nådigste Fursten åhörde detta under största bedrövelse och vidarebefordrade sorgebudet till de lysande och ädelborna riksråden. Dessa, drabbade av djupaste smärta, tillkallade den ädle, rättslärde statssekreteraren herr Ehrenstéen och framträdde till sin älskade Konung för att höra hans sista vilja. Sedan de fått del av denna, togo de en efter en ett sista farväl av Konungen och drog sig därefter under strömmande tårar tillbaka.

Därefter, sedan Kungen mottagit trösterika ord av sin själasörjare, pastor primarius Ericus Emporagrius, gick han under suckan och böner hädan vid andra timman om morgonen den 13 februari, avslutar doktor Köster sin skildring av den misslyckade kampen mot den fruktade lunginflammationen. I riksmarskalken Gabriel Oxenstiernas armar insomnade kungen så fridfullt, att varken han eller någon av de många andra märkte att han avlidit, förrän den dödes arm gled ner från sängen. "Måtte Gud i sin mildhet förläna även mig i min tillkommande dödsstund en lika fridfull hädanfärd", säger han.

KARL XI

Kungens enda barn Karl var bara fem år gammal vid faderns bortgång 1660. Hans uppfostran försummades av förmyndarregeringen, konstaterade Erik Gustaf Geijer i sina berömda föreläsningar vid Uppsala universitet 1817. Han säger:

Så växte Carl XI upp i oädel dunkel vanvårdnad och omgivning. Denna ädla kongungatelning växte vild och bar även därav spår i mognadens dagar. Ett dråpeligt konungsligt träd blev det dock, ty Carlaarten var god. Även utan trädgårdsmästare växer eken upp till skogarnas konung. All liknelse haltar och med människor torde försöket vara vådeligt. Att denne Carl blev vad han var, i så många avseenden sitt fäderneslands återställare och sitt folks fader, det är nästan den största seger jag känner av en härlig natur över alla hinder.

Nordisk Familjebok, Uggleupplagan från 1910, bygger vidare på Geijers berättelse om kungens dåliga uppfostran och skriver: "Karl XI växte upp tilll en självsvåldig, häftig och till lynnet oböjlig yngling, visserligen modig, stark och djärv, men med en mycket bristfällig bildning, en outvecklad omdömesförmåga samt med skick och later som föga passade en konung. I botten var han en god natur."

Samma syn på kungens person lärde C.T. Odhner ut i sin mycket lästa "Lärobok i fäderneslandets historia", som kom ut i många upplagor med början 1872: "Hans uppfostran hade blivit tämligen vanvårdad, ty hans moder var mycket svag för honom och förmyndarna försummade att vaka över hans undervisning. Han visade inte någon lust för boken och icke heller för statssaker; hans största nöje var att rida, jaga och deltaga i krigiska övningar."

Modern forskning har visat att kungens bristfälliga bokliga bildning hängde samman med hans ordblindhet. Han hade svårt att läsa innantill och hans stavning var bisarr, men det var inte något fel på hans fattningsförmåga. De flesta av de erfarenheter han fick nytta av i livet skaffade han på hästryggen, under fälttåg, på jakter och under resor i landet.

År 1672 blev Karl XI myndig kung. Året efteråt företog han sin Eriksgata. Början gjordes med Uppland, Gästrikland och Dalarna, berättar Geijer:

Då han kom till Dalgränsen, sågos där tvenne höga uppresta pelare, som dalkarlarna upprest. Ovanpå dem lågo tvenne så kallade koppargaltar, små

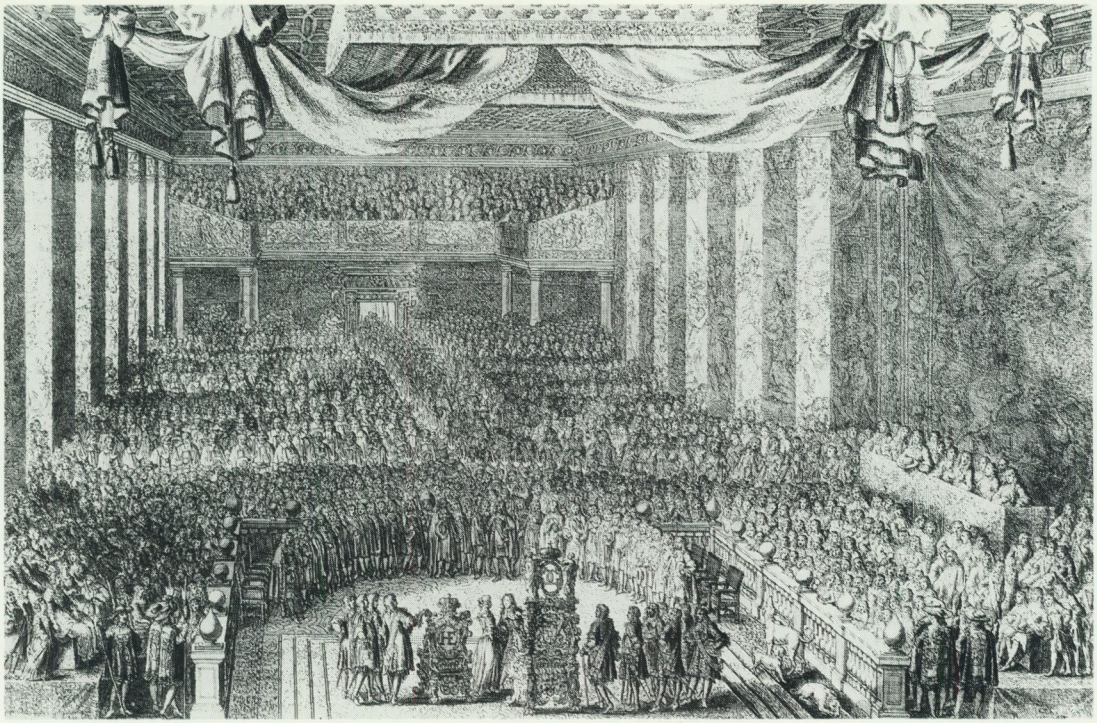

Karl XI:s kröning firades den 18–20 december 1672 i Stockholm. Inga kostnader skyddes. David Klöcker Ehrenstrahl hade i uppdrag att föreviga kröningshögtidligheterna. Här en bild från själva kröningsakten.

stycken av koppar. På vardera av dem ställde sig överst en dalgosse och en bergsmansgosse, den ene med en dalbåge och 2 pilar i kors, den andre med yxa och en pust till att beteckna bergslagen, vilka vid första ögnasikte ej annorlunda än med förundran såsom andra beläten åskådas kunde, men vid betraktandet märktes omsider att de voro levande, vilket ej utan lust avlopp.

Alla vägar voro besatta med höga granruskor. Farten gick genom Falun åt Orsa, Leksand och Mora, där Hans Majestät själv dansade Daldansen med kullorna. Efter hela vägen utåt Siljans sjö stodo dalkarlarna på båda sidor med bloss i händerna.

Vid återkomsten till Falun var den 6 februari en högtidlighet i Landshövdingegården, som runt omkring var prydd med uppresta granstänger. Vid porten voro pyramider av enbuskar, salen var klädd med björnhudar samt över dörrar och fönster samt i alla hörn festoner av gran och enris, hopfästade med lärft och röda band, vilket mycket väl sig representerade. Tvenne höga skänklar voro mitt i salen mot varandra upprättade, den ena full med ritade glas, den andra med vackra vita trästop och kannor.

Här såg man då deras Majestät och höga riksens råd och ämbeten samt pfalzgreven av Sultsback med andra intaga ett traktamente under styckens och musköters avlossande och folkets glädjerop, varemellan Kungl. Majestäts pukor och trumpeter, som stodo på en altan, sig lustigt höra läto.

Enligt samtida berättelser var Karl XI som person hämmad, tafatt, tystlåten, ordblind och fyrkantig. På hästryggen stärktes hans självmedvetande. Här spränger han fram på sin häst Briliant med värjan i högsta hugg på det snöiga slagfältet vid Lund 1676. Porträttet är målat 1682 av David Klöcker Ehrenstrahl. Gripsholm. Foto Statens konstmuseer.

Därefter blev dans till klockan 12 på natten, varunder Hans Majestät själv täcktes ej blott i högsta nåder dansa utan även sig förlusta medelst pukslagande ibland musikanterna, ty han hade därav sin lust. Många dalkarlar och kullor blevo även admitterade, som med svingande och dansande glädjen förökte, samt ock bergsgesäller, vilka hade den nåden att sina bergvisor och rimor få sjunga.

Under dansen säges konungen fyllt sina stora fickor med vita penningar, men skurit hål på fodret, så att var gång han svängde sig penningarna rasade omkring honom, varav dalkarlarna fingo ett ogement begrepp om sin överhet. Härvid infunno sig en mäkta stor hop åskådare vilka till en del, när dem för trängsel ej tilläts bliva i salen, åter sökte komma in genom fönstren, varvid hände att en person stupade ner mitt i ett kylfat, som vid skänken med vatten uppfyllt var.

År 1675 förklarade Danmark Sverige krig, och året efteråt steg en dansk armé i land i Skåne. Den unge, oerfarne kungen fann sig plötsligt inblandad i krig utan att vara rustad med pengar eller

I slaget vid Lund i november 1676 ställdes allt på sin spets. Kungen, ung och oerfaren, var tvungen att ta befälet. Han råkade vid ett tillfälle hamna ensam mitt bland fienden, som tog honom för en dansk officer och följde honom mot svenskarna, som då kunde anfalla, berättar Erik Gustaf Geijer. Oljemålning av Johan Philip Lemke. Drottningholm. Foto Hans Thorwid, Statens konstmuseer.

försvarsmedel. Han blev tvungen att ta befälet. Allt ställdes på sin spets i slaget vid Lund det året. Geijer berättar om Karl XI:s stridsvilja och personliga tapperhet. Sedan han jagat danskarnas högra flygel ner i Kävlingeån, återvände han till slagfältet. "Konungens ankomst avgjorde även på denna sida segern, ehuru ej utan den blodigaste strid, varunder konungen personligen visade det mest lysande mod."

Under hettan och striden råkade han en gång ensam mitt ibland fienden. Han ställde sig i spetsen för 2 fientliga skvadroner, vilka togo honom för en dansk officer och följde. Så förde han dem mot sina egna tills han var nog nära att av dem bli igenkänd, ropade då: "Gå på", och vände sig med dem mot fienden.

I sju timmar hade striden räckt. Av de 9 skvadroner, som kungen förde med sig, hade många träffat med fienden 15 till 17 gånger mest med värjan i hand, ty patronerna voro bortskjutna. 2000 döda betäckte valplatsen. 2000 danskar voro tagna, 117 officerare, 65 fanor, 57 kanoner, största delen av bagaget, varibland konungens i Danmark egen vagn och hans silver, hela danska lägret, vari överflöd fanns av hö och havre och all provision jämväl vin, som vi på lång tid ej smakat, heter det i en relation. Dessa förfriskningar kommo trupperna så mycket mer till pass som en stor del av infanteriet var sjukt.

Följande dag höll konungen korum på valplatsen och tackade Gud på sina knän för segern.

Geijers livfulla men inte helt oantastliga skildring blev en förebild för andra berättelser om Lundaslaget. Odhner kompletterar den med skildringen av konungen som var med överallt, där striden var hetast, och i sin lärobok får han också med ett rop av kungen: "Kommen i håg, att I ären Svenskar." I berättelserna är det kungen som helt dominerar. Nils Bielke, Livregementets chef, som höll uppe motståndet under kungens långa frånvaro från slagfältet, är här helt bortglömd.

Efter krigets slut gjorde sig kungen enväldig. Två stora samhällsreformer genomfördes: reduktionen, indragningen av adelsgodsen, som räddade böndernas frihet, och indelningsverket, organisationen av en ständig försvarsmakt på landsbygden, som grundades på de indragna godsen.

I sitt arbete om de pfalziska konungarnas historia nådde F.F. Carlson 1874 fram till Karl XI:s regering. Han var djupt imponerad av den stora samhällsomdaningen efter kriget: "Aldrig har i

Sverige under en lika kort tid så mycket nytt blivit satt i verket som under de trenne åren näst efter 1680 års riksdag", säger han.

Carlson lyfter fram Johan Gyllenstierna, kungens främste rådgivare. Han dog visserligen redan 1680, men Carlson menar att det ändå var hans program som genomfördes åren efter hans död. Kungens myndighet skulle befästas, räkenskap utkrävas för alla missbruk och genom reduktionen skulle man åstadkomma en ständig krigsmakt, helt underställd kungen och som en garanti för en oberoende utrikespolitik – sådant var hans program. Men, säger Carlson: "Ingen dödlig är oumbärlig. Det påbörjade verket gick sin gång förutan honom."

Johan Gyllenstierna var en kraftig och hänsynslös politiker med statens nytta som enda drivkraft. Under hans levnad stod kungen under starkt inflytande av honom, men det anses numera mycket tveksamt om han efter sin död spelade den avgörande roll som Carlson ville ge honom. Andra rådgivare fick mera att säga till om. Däremot har hans levande skildring av reduktionens förlopp och enväldets nyskapande verksamhet på det stora hela accepterats.

Carlson visar också hur kungen efter hand blev den enda drivande viljan. Under sina många resor i landet och under ständiga möten med styresmännen i de olika provinserna kunde han bevaka utvecklingen. "Fantasiens rikedom, det lätta uppkastandet av omfattande planer var honom icke givet, men i viljans renhet och styrka, i den följdriktiga utvecklingen av en fattad plan har han av få blivit överträffad", konstaterar han.

Som liberal hävdatecknare stod Carlson främmande för Karl XII-gestalten, och därför ser han det maktfullkomliga enväldet som Karl XI skapade som en fara för framtiden:

I solvärmen av den obrutna nedgången utvecklade sig hastigt felen såväl som förtjänsterna i regeringssättet. Ingenting är farligare för en samhällsmyndighet än en fullständig brist på motstånd; förstår den då icke den svåra konsten att inskränka sig själv, så är fördärvet nära. Så inträffade att ett tidevarv som på så många lagstiftningens och förvaltningens fält varit betydelsefullt för en avlägsen framtid, i fråga om samhällslivets blomma, statens författning, undergrävde sin egen tillvaro.

Medan kungens rådgivare övergick till att bli rena ämbetsmän, "steg enväldets gestalt städse renare, kolossalare, ensligare fram". Det är Karl XII:s bild som redan avtecknar sig för 1800-

Per Olsson, Bondeståndets talman under Karl XI:s tid, en mycket realistisk målning av David Klöcker Ehrenstrahl 1686. Foto Statens konstmuseer.

talshistorikern F.F. Carlson, och synen gör honom djupt bekymrad.

Karl XI dog 1697 under en förtvivlad tid. Under två år hade skörden slagit fel i riket. Landskapen var drabbade av missväxt, och tusentals svältande människor sökte sig till huvudstaden. Samtidigt ökade skarorna av stadens egna nödlidande. Änkor och barn efter soldater och båtsmän drev omkring på gatorna och sökte efter föda. I maj 1697, medan kungen ännu stod lik på sina rum, härjades Tre Kronor i Stockholm av en våldsam eld, som

snabbt lade slottet i ruiner. Den lilla kungliga familjen måste genast utrymma huset, och kungens lik flyttades till Riddarholmskyrkan. Av många uppfattades slottsbranden och missväxten som ett förebud om kommande olyckor för den femtonårige Karl XII, som nu skulle överta regeringen, sedan rikets starka hand och styrande mästare gått bort.

KARL XII

Karl XII hade i motsats till fadern fått en grundlig uppfostran i teoretiska ting av skickliga lärare och i praktiska angelägenheter av den gamle kungen. I Karl XI:s almanackor kan man i detalj följa denna hårdhänta undervisning.

Den unge prinsen fick lära sig jaga grävling, hjort och varg, och hans prestationer var så goda att den stolte fadern antecknade dem. Hösten 1695, då han var 13 år gammal, sköt han en dovhjort på Kungsör "uppå 96 steg knall och fall". Han deltog i faderns rekordsnabba ritter till övningshedarna, där han sedan deltog i exercisen av trupperna och inspektioner av boställena. Han besökte styckgjutargården i Stockholm och såg hur man göt och proberade kanoner, och han var på örlogsvarvet för att beskåda de nya fartygen. Han besåg ämbetsverken och bevistade promotioner vid Uppsala universitet.

Emaljmålning av Karl XII. Det finns många varianter av denna bild, som går tillbaka på ett kopparstick av Peter Schenk, Amsterdam. I bakgrunden ett välfriserat lejon med snäll uppsyn samt ett härläger med skjutande soldater. Uniformen har fått en betydligt ljusare blå färg än den karolinska och insidan är röd istället för gul. Nordiska museet. Foto Mats Landin.

Hans religiösa uppfostran var sträng. Gudsfruktan, kungadömets höghet och rikets militära styrka var de väsentliga momenten i denna åskådliga undervisning.

När Voltaire 1731 skrev sin världsberömda biografi om Karl XII, fäste han stor vikt vid prinsens fysiska fostran. "Vid sju års ålder kunde han rida. De häftiga kroppsövningar, i vilka han hade sitt nöje och som visade hans krigiska böjelser, skänkte honom tidigt en stark kroppskonstitution i stånd att uthärda de strapatser som hans läggning drev honom till", konstaterade han.

Han var oerhört ärelysten, säger Voltaire, och som alltid söker han i någon anekdot konkretisera sina påståenden. Så snart Karl XII lärt sig latin, lät man honom läsa en bok om Alexander den store. "Jag tror att jag vill likna honom", förklarde prinsen. Och då läraren invände att Alexander bara levde i trettiotvå år, svarade prinsen: "Är det inte nog när man har erövrat kungariken?"

Voltaire berättar att Karl XII var ute på björnjakt när han

Karl XII vid Bender. Ur "Sveriges konungalängd", 1893, av Ernst Josephson. Akvarell och tusch, utförd under konstnärens sjukdomstid. Prins Eugens Waldemarsudde. Foto Lars Engelhardt.

1700 mottog underrättelsen om sachsarnas infall i Livland. "Han bedrev denna idrott med lika nya som farliga metoder. Jägarnas enda vapen var träklykor. De stod bakom ett nät utspänt mellan träden. En ofantlig björn störtade rakt emot kungen. Han fällde den till marken efter en lång kamp endast med hjälp av nätet och sin käpp. När man hör talas om sådana bedrifter, konung Augusts sagolika kroppsstyrka och tsarens resor kunde man tro sig leva på Hercules och Thesevs tid."

Karl XII lämnade Stockholm den 8 maj 1700 för att aldrig

Kalabaliken i Bender den 1 februari 1713, en av de mest kända händelserna ur Karl XII:s historia. Här i kistebrevsversion, utgiven av P. A. Huldberg. Nordiska museet. Foto Bertil Höglund.

återvända dit. Den första stöten riktade han mot Danmark som också förklarat Sverige krig. Hans flotta ankrade utanför Humlebæk, sju mil från Köpenhamn. Kungen lämnade sin fregatt och gick i främsta slupen, i spetsen för sitt livgarde, berättar Voltaire. När avståndet till land var trehundra steg, blev kungen otålig och hoppade över relingen med dragen värja. Vattnet nådde honom till midjan. Kungen som för första gången hörde musköter skjuta med skarpa skott frågade generalmajor Stuart bredvid sig vad de svaga visslingarna betydde. "Det är ljudet av de kulor man

Enligt Voltaire var Karl XII oerhört ärelysten. "Jag tror jag vill likna honom", utbrast Karl, enligt Voltaire, när han som liten pojke läst en bok om Alexander den store. Oljemålning av David Klöcker Ehrenstrahl. Drottningholm. Foto Statens konstmuseer.

Några av Karl XII:s nödmynt. Nordiska museet. Foto Mats Landin.

skjuter på Ers Majestät", svarade generalmajoren. "Bra", sade kungen, "detta skall hädanefter bliva min musik."

Denna den mest kända av Karl XII:s repliker är med stor sannolikhet skapad av Voltaire för att på ett enkelt sätt karakterisera krigarkungen. För honom representerade Karl XII något fullkomligt unikt, en otidsenlig furste utan några politiska syften. I Polen, säger han, trotsade kungen döden bara för att skänka bort kungakronan till en annan. Och hans död betydde inget annat än att världen blev en hjälte fattigare.

Voltaires briljanta sammanfattning i slutet av boken är värd att citera, eftersom den kommit att påverka Karl XII-litteraturen fram till våra dagar:

Karl XII är måhända den enda människa och säkerligen den ende konung som aldrig låtit sig ledas av personliga svagheter. Han odlade alla en hjältes dygder till överdrift, tills de blev lika skadliga som de laster vilka motsvarar dem. Hans karaktärsfasthet förvandlades till halsstarrighet, blev hans olycka i Ukraina och kvarhöll honom fem år i Turkiet. Hans frikostighet urartade till slöseri och bragte Sverige till ruinens brant. Hans tapperhet övergick i dumdristighet och orsakade hans död. Hans rättskipning kunde vara grym och under de sista åren utövade han ett tyranniskt herradöme.

Karl XII:s goda egenskaper, av vilka en enda hade kunnat göra en annan furste odödlig, blev hans rikes olycka. Självmant angrep han aldrig någon, men han borde ha varit måttfull i sin hämndlystnad. Han var den förste erövrare som inte traktade efter att utvidga sina landområden. Före striden och efter striden var Karl XII den mest anspråkslösa av människor, och i nederlaget orubblig som en klippa. Karl XII var enastående snarare än stor, beundransvärd men ingenting att efterlikna.

Voltaires bok kom att grundlägga 1700-talets uppfattning om kungen. Det är många utlänningar som fått sin enda uppfattning om Sverige genom detta arbete. De har beundrat den ovärldslige hjälten eller tagit avstånd från den verklighetsfrämmande fursten, men den mångtydiga bilden av honom fanns kvar.

Karl XII användes som propaganda i Anders Odels Sinclairsvisa, som skrevs inför hattarnas olyckliga krig mot Ryssland 1741–1743. Här framställs han som en romantisk hjälte och dygdig slagskämpe, en svensk Herkules med modet lysande ur ögonen och styrkan ur de märgfulla armarna. Visan fick stor spridning och befäste den folkliga uppfattningen om kungen som den impulsive, stridslystne fursten.

År 1740 formade Olof von Dalin sin Karl XII-bild i "Sagan om hästen". Han skildras som en patetisk figur från det för-

Några av Karl XII:s officerare vakar över konungens stoft utanför likkammaren på Gustaf Cederströms målning Likvakan i Tistedalen. Själv ansåg Cederström att detta var hans bästa historiemålning. Privat ägo. Foto Statens konstmuseer.

gångna, en människa av största dygd och fullkomlighet men tyvärr uppfostrad i det fördärvliga enväldet, vars offer han blev. Samma år utkom hovpredikanten Jöran Nordbergs monumentala krönika om "Konung Carl den XII:tes historia". Också för Nordberg var kungen ett ideal av dygder. Stilen är för det mesta torr och tråkig, men när han berättar anekdoter om sin hjälte, blir den genast mera levande.

Hans Majestät var ej kräslig i mat eller dryck. Måltiden vid den kungliga taffeln var vanligen avgjord på en halv timma, åt gärna stadig mat och mycket bröd. Av trädfrukter älskade han citroner, apelsiner, bergamotter, av jordfrukter vinruta, persilja och spenat. Vin, öl eller svagdricka smakade han aldrig från anno 1700 utan rena vattnet, ja, också uppå märg och njurfett av kalv eller lammstek.

Nordbergs bild av den enkle, spartanske krigarkungen har segt levt kvar som en folklig uppfattning fram till våra dagar.

Under den gustavianska epoken blev det naturligt för historikerna att befria kungadömet från en del av skulden till rikets olyckor. Karl XII skildrades fortfarande som en ren hjälte fri från alla statsmannagåvor men ändå moraliskt högtstående i förhållande till fala ämbetsmän och förstuckna kritiker i hemlandet.

Sven Lagerbring, 1700-talets främste historiker, konstaterar i

sin "Swea rikes historia", 1775, att aristokratin bar största skulden till de olyckor som drabbade Sverige på Karl XII:s tid. Trots sina felgrepp var kungen en tillgång för riket genom sin kraft och pliktuppfyllelse. Bak en mur av dygder försvarar han sig mot sina kritiker: "Om rättvisa, trofasthet, gudsfruktan, ståndaktighet i med- och motgång, dygd, ära och välgörande hjärta, utan lycka, utgöra stora mäns egenskaper, bliver kung Karl en av de största. Lyckan styres av högre lagar, olyckan utan eget förvållande förnedrar ingen."

Från helt skilda ståndpunkter kunde människor fascineras av Karl XII-bilden. Gustav IV Adolf beundrade djupt den tystlåtne krigarkungen. Han sökte likna honom också till det yttre och fann hos honom ett stöd i sin ensamma kamp mot kejsar Napoleon. Samtidigt kunde Esaias Tegnér hylla kung Karl den unge hjälte som en symbol för den nationella väckelsen efter rikets sprängning 1809. Det är inte regenten han hyllar utan den tragiske hjälten i sublima strofer:

> Böj, Svea, knä vid griften,
> Din störste son göms där.
> Läs nötta minnesskriften,
> Din hjältedikt hon är.
> Med blottat huvud stiger
> Historien dit och lär,
> och Svenska äran viger
> sin segerfana där.

Det är revanschidén som Tegnér ger uttryck åt i sin dikt. Den svenska äran skall få sin upprättelse efter ett segerrikt krig med ryssarna. Tegnér var ryssfiende hela sitt liv, och Karl XII var för honom förkämpen för en stor idé, eftersom han i sin gestalt och sitt verk personifierade det nödvändiga motståndet mot den ryske arvfienden.

Den andre store götiske diktaren, Erik Gustaf Geijer, delade inte alls Tegnérs åsikt. Alla Karl XII:s strävanden var illa motiverade och ledde bara till olyckor, säger han i sina föreläsningar i Uppsala 1817. Samtidigt uttalade han sin beundran för kungens handlingskraft och oegennytta. Det var inget märkvärdigt i hans dubbla inställning. Han byggde bara vidare på de båda leden i frihetstidens syn på kungen – kritiken av honom som regent och beundran för honom som människa.

Från Geijer är steget egentligen inte långt till Anders Fryxell.

Gustaf Cederströms Karl XII:s likfärd är en av våra mest kända och älskade historiemålningar. Kistan bars hela vägen på snötäckta stigar från Fredrikshald. Den 13 december nådde man Uddevalla, där kroppen balsamerades. Den första versionen av målningen påbörjades i Paris 1878 med franska modeller iförda kopior av karolineruniformer. Den inköptes av en rysk storfurste, varefter några svenskar beställde en replik av tavlan. Denna målades 1883–84. Foto Statens konstmuseer.

Den första Karl XII-delen i hans berättelser kom under Krimkriget år 1856. Tre år senare fullbordade han kungens historia. Fryxell kände stor oro inför svårigheten att teckna en kung "som så förstör sitt folk och likväl blir av samma folk tillbedd". Fryxell drog fram mängder av rapporter från främmande sändebud som bestyrkte den negativa synen på kungen, men hans vän, Svenska akademiens sekreterare Bernhard von Beskow vädjade till honom: "Det är i min tanke ej av främlingar utan av svenskar som kungen i främsta rummet bör bedömas. Stora kungar har det gemensamt med stora skalder att de bäst förstås av sitt eget folk."

Men Fryxell var obeveklig i sitt fördömande av kungen. Karl XII bar ensam skulden till alla olyckor, till och med dem som skedde efter hans död, säger han. Ja, själva hans minne påverkade folket till dåraktiga handlingar, det väckte deras krigslust och bidrog på så sätt till förlusten av Finland 1808.

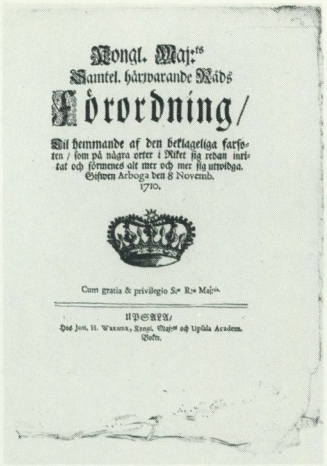
Kongl. Maj:ts
Samtel. härwarande Råds
Förordning/
Til hemmande af den beklageliga farsoten / som på några orter i Riket sig redan inritat och förmenes alt mer och mer sig utwidga.
Gifwen Arboga den 8 Novemb.
1710.

Cum gratia & privilegio S:ae R:ae Maj:tis.

UPSALA/
Hos Joh. H. Werner, Kongl. Maj:ts och Upsala Academ. Boker.

1709–10 nådde pestepidemin, som blossat upp i Turkiet vid 1700-talets början, östersjökusten. Flyktingar från de baltiska provinserna förde den till Stockholm. Hovet, rådet och många andra som kunde flydde Stockholm. Denna förordning "Til hemmande af den beklageliga farsoten" är given i Arboga 1710. Kungliga biblioteket.

Ändå kände Fryxell en viss motvillig beundran för hjälten, för hans mod och dygder. Han var en från början ädel och rikt utrustad människa som steg för steg bröts ner av övermäktiga lidelser, krigslystnad och själviskhet, menar han. Fryxell ansåg att hans arbete var djärvt och banbrytande nytt. I själva verket var det bara ett skickligt summerande av gammal och vedertagen uppfattning.

När Fryxell prisade Karl XII:s nykterhet och rena seder, stod detta helt i samklang med hans egna personliga ideal. Bilden av Karl XII kunde uppenbarligen användas för olika ändamål. Mot slutet av 1800-talet togs kungen på entreprenad av nykterhetsrörelsen, en av de stora folkrörelserna. "Konung Karl XII, bland Sveriges konungar den nyktraste", var Svenska nykterhetssällskapets paroll under Karl XV:s epok på 1860-talet. Och när Johan Bergman 1888 grundade Studenternas helnykterhetsförbund, valde han Karl XII:s dödsdag den 30 november till föreningens stiftelsedag. Han säger: "Vad oss absolutister beträffar, hade vi all anledning att hylla den krönte ynglingen, som försmådde vin och drack allenast vatten alltifrån anno 1700."

1860-talets liberaler knöt an till Karl XII:s minne. I sin känsla av vanmakt inför Danmarks och Polens olycksöde appellerades de av Karl XII:s djärva krigspolitik. Som ett utlopp för dessa nationella känslor har man att se J.P. Molins Karl XII-staty i Kungsträdgården, som avtäcktes den 30 november 1868 vid 150-årsminnet av kungens död. De polska emigranterna i Sverige var med om att samla pengar till statyn, och en av initiativtagarna till statyn var den liberale författaren August Blanche, som för övrigt dog under festligheterna.

Samma dag som statyn invigdes, hyllade det liberala Aftonbladet minnet av kungen i en artikel, där han framställdes som en stridsman för de folkliga idealen. Han vågade tänka stort om en liten nation, skrev tidningen, och han förde en ringa här i kampen för en rättvis sak.

Samma år, 1868, höll läroboksförfattaren C.T. Odhner ett uppskattande tal om kungen vid Lunds universitet. Odhner talade om kungens skarpblick och stora politiska vyer, men, säger han, hans moraliska storhet tillät honom inte att se tillvaron sådan den verkligen var: "Han var ej mannen för sin fördärvade samtid, en tid av moralisk låghet, av trolösa ränker och lumpna intriger." För Odhner var Karl XII den tidlöse idealisten utan

STOCK
HOLDEN

kontakt med den hårda verkligheten. På nytt blev Karl XII-gestalten en symbol för den politiska idealismens dilemma.

Fryxells negativa syn på kungen skulle ändå leva kvar i historieforskningen ända fram till sekelskiftet. År 1881 hade F.F. Carlson nått fram till Karl XII i sitt stora verk om konungarna av pfalziska huset. Hans syn på kungen var den gamla hävdvunna. Kungens planlösa krig och meningslösa tapperhet vållade rikets olyckor, för vilkan han ensam bar skulden. Carlsons forskningsresultat fick ett mycket stort inflytande på den bildade allmänheten. Vetenskapsmannen bekräftade till nästan alla delar den bild av Karl XII, som populärhistorikern Fryxell hade lanserat.

Fryxells och Carlsons uppfattning klingade fram hos diktarna. I Carl Snoilskys "Svenska bilder" förekommer Karl XII inte på annat sätt än som penningfördärvaren i dikten "På Vernamo marknad", och i August Strindbergs "Svenska öden och äventyr" återfinner vi Fryxells tankar i berättelsen om "Likvakan i Tistedalen".

Carlsons Karl XII-forskning representerade den outrerade antitesen, den negativa kritiken förd till sin yttersta gräns. Man hade hamnat i en återvändsgränd och på nytt var det en diktare som skulle ge forskarna inspiration till en annan syn. Det var Verner von Heidenstam med sina berättelser om karolinerna.

Heidenstam öste friskt ur Fryxells verk. Någon Karl XII-beundrare blev han aldrig. Han ger stort utrymme åt anklagelserna mot kungen. De strömmar emot majestätet från alla håll. Heidenstam låter oss förstå att kungen långtifrån är något mönster för mänskliga dygder: han är äregirig, känslig för kritik, hård mot andras lidande, rädd för mörkret och misslyckandet.

Men mot den ständiga kritiken från generalerna och ämbetsmännen ställer Heidenstam karolinernas blinda, obegripliga kärlek till sin kung. Den klingar ut i broder Görans ord i berättelsen "En hjältes likfärd": "Han gjorde oss ej lyckliga, och dock begråta vi honom som ingen." För Heidenstam var denna kärlek av mystisk, religiös natur. Karl XII var inkarnationen av det svenska, en symbol för folksjälen och nationalmedvetandet.

Karl XII:s dödsdag har på senare år tagits som anledning av olika grupper att demonstrera. Polisbevakning vid Karl XII:statyn i Kungsträdgården i samband med en demonstration på dödsdagen. Foto Peter Kjellerås, Mira.

Det är svårt att avgöra vad Heidenstams "Karolinerna" betydde för den nya riktning inom Karl XII-forskningen som bryter fram vid sekelskiftet och brukar gå under namnet "den nya skolan". Visst är att hans "Karolinerna" ändå innebar start-

punkten för något nytt – ett raserande av det gamla stereotypa Karl XII-idealet och ett försök att tränga djupare in i människan bakom bilden. På den vägen skulle den nya forskningen leta sig fram.

FRIHETSTIDEN

Lars O. Lagerqvist

När Karl XII stupade vid Fredrikshald var det också slut med krigsmoralen – det var kungen ensam som vägrat uppge tanken på att återta det förlorade svenska östersjöväldet. I efterhand ställer man sig ganska frågande inför meningen med det norska fälttåget; förnuftigare var väl de hemliga fredsunderhandlingar som kungens mäktige "rådgivare", baron Görtz, bedrivit med Ryssland (på Åland). Han befann sig den 30 november 1718 på återväg till kungen för att rapportera om resultaten av sina överläggningar.

Sverige var utmattat, ruinerat, berövat sina besittningar och ansatt av fiender på alla håll; Finland var ockuperat av Ryssland som också behärskade Östersjön. Dess "envälds, allom bjudande suverän" hade sedan krigsutbrottet 1700 vistats utomlands i femton år och inte en enda gång besökt rikets huvudstad; efter återkomsten hade han haft sitt huvudkvarter i Lund. Sedan kröningen hade han inte sammankallat rikets ständer och det självpåtagna möte som dessa utlyst under Karls långa vistelse i Turkiet hade upplösts på hans befallning. Så gott som alla politiskt medvetna svenskar var övertygade om två saker: den förhatliga suveräniteten måste avskaffas och landet måste till varje pris sluta fred med sina fiender.

I själva verket var tillfället ovanligt gynnsamt, eftersom det inte var självklart vem som skulle ärva tronen. Det fanns två kandidater. Av Karl XII:s sex syskon hade bara två nått vuxen ålder och av dem levde endast den yngsta systern, Ulrika Eleonora (född 1688). Den äldre, Hedvig Sofia, hade avlidit redan 1708 och efterlämnat en son (född 1700), den unge hertigen Karl

Ulrika Eleonora lät efter Karl XII:s död 1718 hylla sig som drottning av Sverige i kraft av sin arvsrätt. Riksdagen tvingade henne emellertid att avsäga sig kronan och valde henne istället till drottning i januari 1719. Hon hade tänkt sig att samregera med maken, men tvingades 1720 att abdikera till hans förmån. Porträttet målat av Martin Meytens d.y. Gripsholm. Foto Statens konstmuseer.

Fredrik av Holstein-Gottorp (hans far, kungens ungdomsvän, hade stupat i polska kriget), uppfostrad i Sverige. Den svenska tronföljdslagen kunde emellertid inte, om man var strikt, tillämpas på någon av dessa kandidater. Endast en ogift prinsessa kunde ärva tronen och Ulrika Eleonora hade – visserligen med broderns medgivande – år 1715 gift sig med arvprinsen Fredrik av Hessen-Kassel, som var en ganska framstående militär och tidigare deltagit i det spanska tronföljdskriget.

Karl XII hade uppskattat sin svåger och gjort honom till generalissimus. Han hade deltagit i de norska fälttågen 1716 och 1718; i det första blev han allvarligt sårad. När kungen stupade

De sociala motsättningarna var stora under 1700-talet. "Barnen sitta på trappan med några ben på en tallrik – gårdshunden är ock hungrig, får sig ett ben. Hans nåde kommer, ur vägen, ur vägen." Laverad teckning av Elias Martin. Nationalmuseum. Foto Statens konstmuseer.

var han beredd att gå till handling för att säkra tronen åt sin hustru. Han utvecklade en aktivitet som senare knappast skulle utmärka honom. Hans adjutant Sicre skickades som ilbud till Stockholm och en avdelning fick order att arrestera Görtz, som befann sig i Tanum på väg till kungen. Krigskassan, 100 000 daler silvermynt, delades ut till officerskåren. Den 18-årige Karl Fredrik däremot stod handfallen.

I Stockholm var Ulrika Eleonora lika aktiv. Hon lät arrestera några av Görtz' medhjälpare och inkallade rådet, som förmåddes låta utropa henne till drottning – det kungjordes i kyrkorna redan söndagen den 7 december. Hon fick emellertid inom kort lova att

avsäga sig enväldet och att sammankalla riksdagen. Det var såväl ämbetsmännen som armén som utövade påtryckningar, inte minst gentemot Fredrik, som fått titeln kunglig höghet; man visste vilket inflytande han hade på sin gemål.

Riksdagen sammankallades till den 20 januari 1719. Nu visade det sig, att man inte alls var villig att godta Ulrika Eleonoras arvsrätt. Hon fick förklara sig redo att

rätta och ändra varjehanda uppkomne nyheter och alldeles avskaffa den så kallade souverainiteten, vilken Vi ock härmed för Oss och Våre efterkommande till evärdelige tider alldeles avsäge och däremot, efter Våre förfäders Sveriges glorvyrdigste konungars lovliga exempel, vilka bragt riket och det kära fäderneslandet i ett florerande stånd, sättia riksens styrelse uti dess gamla skick och väsende igen, som ifrån förra tider har varit så lycksaligt.

Lantmarskalk i adelsståndet blev landshövdingen i Uppland, Per Ribbing, ledande inom den krets som redan utarbetat ett hemligt förslag till en ny författning. Han ledde nu arbetet med att förändra regeringssättet; det gällde inte bara, som man påstod, att återställa förhållandena som de var före 1680, då Karl XI gjorde sig enväldig, och att avskaffa alla missbruk, som uppkommit under Karl XII:s sista år.

Ulrika Eleonora måste för det första acceptera, att hon blev drottning genom ständernas fria val, inte genom arv. Hon måste också godta att följa den regeringsform som ständerna antoge. Den 23 januari blev hon så vald och en månad senare var regeringsformen färdig och daterades den 21 februari. Fem dagar senare jordfästes Karl XII i Riddarholmskyrkan och i mitten av mars kröntes Ulrika Eleonora i Uppsala domkyrka – sista gången denna ceremoni ägde rum där.

Samtidigt som drottningen undertecknade regeringsformen halshöggs Görtz på galgbacken; liket togs senare i hemlighet upp ur den försmädliga förbrytargraven och fördes till Tyskland. Utan tvivel var domen ett justitiemord; kungens forne rådgivare hade förvägrats rättegångsbiträde och alla medlemmar av den kommission som dömde honom – under Per Ribbings ordförandeskap – hyste ett verkligt hat till den anklagade. Femtio år senare erkändes detta av Gustav III, som betalade ett skadestånd till Görtz' släktingar i Tyskland.

Så gott som alla förordningar som utfärdats under de senaste åren, dåliga såväl som goda, upphävdes. Skjuts- och poststadgan t.ex. var framsynt men ansågs för kostsam. (Den hade bl.a. infört

"En åtta kos bonde som haver en häst, gudfruktig och ärlig, god granne därnäst, är litet låghalter, god vän med sin präst samt glad i sitt arbet, den mår allrabäst."
"Bondelyckan", en idylliserande skildring av 1700-talets bondeliv. Målningen, som är utförd vid 1700-talets mitt, har funnits i ett prästhem i Skirö, Småland. Nordiska museet. Foto Birgit Brånvall.

högertrafik på våra smala och dåliga vägar – tänk vad Sverige skulle ha sparat 1967, om den förordningen fortsatt att gälla!) Det förhatliga nödmyntet hade snabbt nedsatts från 1 daler till 2 öre redan före riksdagen och blev nu helt ogiltigt; i stället fick innehavarna s.k. återförsäkringssedlar, som långsamt inlöstes till ca 50 % av namnvärdet – alltså en partiell statsbankrutt. De flesta kvarvarande myntte cknen, som de egentligen kallades, omprägglades till 1 öre kopparmynt, den lägsta valören i vårt dåvarande myntsystem. Silvermyntfoten återinfördes. (Till läsarens upplysning: varje nödmynt, som vägde 4–8 g i koppar, hade valören 1 daler silvermynt och skulle ersätta ett *plåtmynt av koppar* om 756 g i samma valör. Över 40 miljoner nödmynt präglades totalt 1716–19 – mer än tio gånger en svensk 'fredstida' statsbudget! Statskulden var ca 60–70 miljoner!)

Den period i Sveriges historia som följde på dessa omvälvande händelser har kallats *frihetstiden* och räknas pågå fram till Gustav III:s oblodiga statsvälvning den 19 augusti 1772. Den domineras av "Riksens maktägande ständer" och alltifrån 1738 års riksdag av två partier, hattar och mössor – varom mera nedan. En slags parlamentarism utvecklades och kungadömet, som behöll all sin yttre magnificens, förlorade så gott som allt inflytande på den utrikes och inrikes politiken.

Den gamla ståndsriksdagen var naturligtvis inte demokratisk i vår mening. Ända fram till slutet av frihetstiden hade adelsståndet det största inflytandet – bl.a. hade de ensamrätt till högre ämbeten – och bondeståndet det minsta; bönderna var t.ex. inte representerade i sekreta utskottet, ej heller i bankutskottet. Men att bönderna överhuvudtaget hade något att säga till om var något unikt i Europa (möjligen med undantag av Storbritannien). Präste- och borgarstånden var ingalunda utan makt och lyckades t.ex. tillsammans med bönderna vid flera tillfällen få sin vilja igenom.

Kanske man bör påpeka, att inte heller adeln var så "överklassbetonad" som man föreställer sig. Åtminstone fram till 1762 var det praxis, att alla högre ämbetsmän och officerare och de flesta söner till biskopar blev adlade. 1719 upphävdes klassindelningen vid votering på Riddarhuset. Där hade de tre klasserna haft var sin röst och eftersom de båda första bestod av mindre än 200 ätter, den tredje av över 1500, kan man förstå, att lågadeln – ämbetsmännen – fick det största inflytandet. (Ulrika Eleonora

skapade mer än 150 nya adelsätter under sin korta tid på tronen.) I riksrådet återfinner vi dock vanligen högadelns representanter.

Enligt den nya författningen måste monarken alltid "instämma med samtliga rikets ständer" och "styra och regera riket... med rikets råd". I riksrådet fick drottningen/konungen två röster samt utslagsröst – utan tvekan ett misstag av författningsfäderna, eftersom det blotta faktum att monarken kunde ha en egen åsikt bäddade för allvarliga motsättningar. Men parlamentarismen i sin moderna form existerade ännu inte.

Kungen/drottningen skulle tillträda regeringen vid 21 års ålder efter edsavläggelse, försäkran och kröning. Kungliga barn skulle uppfostras av personer som ständerna tillsatte och som var ansvariga inför dessa. Monarken fick ej resa utomlands eller börja krig utan att höra ständerna.

Rådet – vars medlemmar skulle utses inom adeln – bestod av 24, senare 16 medlemmar. En nämnd om 24 adelsmän, 12 präster och 12 borgare (men inga bönder!) satte tre namn på förslag för varje ledig plats och sedan dessa förslag godkänts av riksdagen ägde kungen att utnämna en av dem (senare inskränktes kungens makt ytterligare på detta och andra områden). Kungen var tvungen att anta det beslut, som fattats av en majoritet av rådet. Kollegiernas – ämbetsverkens – chefer fick inte ingå i riksrådet med undantag av kanslipresidenten, som kom att fylla en premiärministers funktion. Den främsta makten tillföll dock, som vi sett, riksdagen, som skulle sammanträda vart tredje år. En urtima riksdag kunde inkallas oftare av regeringen.

ULRIKA ELEONORA 1719–1720

Drottningen var till det yttre ganska lik sin bror, "karlavuren", har det sagts, med hög panna, stor näsa och den framträdande pfalziska underläppen. I själva verket var hon mycket kvinnlig till sin läggning och blev nästan omedelbart djupt förälskad i sin Fredrik – för honom däremot var äktenskapet ingånget av beräkning. Kanske det aldrig blivit något frieri, om han inte haft en svenskfödd general Ranck i sin stab (härstammande från Anders Persson på Rankhyttan, som vi läst om i samband med Gustav Erikssons äventyr i Dalarna i december 1520). Det var denne som framfört frieriet vid ett besök hos den unga prinsessan och sedan drivit det besvärliga ärendet i ett par år till dess att Karl XII –

Fredrik I, lantgreve av Hessen-Kassel, förmäldes 1715 med Ulrika Eleonora och valdes till konung 1720. Porträttet är utfört av Lorens Pasch d.ä. och tillhör Nationalmuseum. Foto Statens konstmuseer.

från Turkiet – äntligen lämnat sitt medgivande. Den största och viktigaste frågan som nu upptog drottningens och rådets tid var att få slut på kriget. Det visade sig vara förenat med många svårigheter; härtill bidrog också att greve Arvid Bernhard Horn, den främste politikern, inte kunde dra jämnt med Ulrika Eleonora och därför redan i april avgick som kanslipresident och riksråd. Under tiden härjade ryska flottan de svenska kusterna, brände städer, kyrkor och herrgårdar och plundrade efter behag; vid ett tillfälle var t.o.m. Stockholm hotat. Danska flottan under Tordenskjold vann den ena segern efter den andra. I november slöts den första freden, nämligen med Hannover (vid denna tid i personalunion med Storbritannien). Sverige avträdde Bremen-

Verden och erhöll 1 miljon riksdaler. Samtidigt förband sig Storbritannien att understödja Sverige med subsidier och med sin flotta – det senare skulle visa sig vara ett värdelöst löfte. Därefter följde fredsslutet med Preussen, som erhöll Vorpommern med Stettin samt öarna Usedom och Wollin mot 2 miljoner riksdaler. De övriga frederna skulle dröja ytterligare.

FREDRIK I 1720–1751

Ulrika Eleonora hade mycket svårt att finna sig i den nya författningen. Hennes uppfostran och utbildning hade ju ägt rum under det karolinska enväldet och var i och för sig gedigen – hon var språkkunnig och beläst i framför allt historia och teologi – men hade också stärkt de egenskaper som utmärkt fadern och brodern: envishet, handlingskraft, rättsinnighet och fullständig öppenhet. Hon kunde knappast dölja sina antipatier och till en början var råd och ständer ganska undfallna, som t.ex. när Horn fick lämna sina befattningar. Emellertid märkte man snart, hur starkt inflytande hennes gemål hade. Hennes önskan att få Fredrik till medregent hade dock avvisats av ständerna. När dessa ånyo möttes i januari 1720 och Horn valts till lantmarskalk, var tiden inne för att åstadkomma en mera funktionsduglig regering. Arvprinsen underhandlade med Horn – drottningen hade vägrat – och till sist förmåddes hon att uppge sin plan på samregering. Fredrik, som varit reformert, övergick till den lutherska läran, och den 24 mars valde ständerna honom till konung; Ulrika Eleonora abdikerade, dock med det förbehållet att hon skulle återta regeringen i händelse av makens sjukdom, död eller utlandsvistelse. Fredrik kröntes i Stockholms Storkyrka den 3 maj.

Regeringsformen fick nu i huvudsak den utformning den skulle behålla till 1772. Författningen och grundlagarna blev omgärdade med ännu strängare bestämmelser och kungamakten försvagades ytterligare. Adelns privilegier väckte förargelse i de övriga stånden och riksdagen avslutades i oenighet. Först vid riksdagen 1723 kom det till en förlikning och bl.a. upphävdes bestämmelsen om adelns företrädesrätt till lägre ämbeten.

Fred med Danmark slöts den 3 juni 1720, vari Sverige avstod från tullfrihet i Öresund, betalade 600.000 riksdaler och lovade att inte längre stödja hertigen av Holstein. Horn var nu åter

kanslipresident och medlem av rådet och delar äran av freden med det engelska sändebudet Carteret, som närmast tvingade den danska regeringen att underteckna fördraget.

Så återstod freden med Ryssland och det blev den svåraste av alla uppgörelserna. De direkta fredsförhandlingarna, som hölls i Nystad, började först i mars 1721 och under tiden fortsatte de ryska härjningarna samt ockupationen av Finland. Den 30 augusti 1721 underskrevs *freden i Nystad*; Sverige avträdde definitivt sina baltiska besittningar samt delar av Keksholms och Viborgs län. Som plåster på såren fick vi två miljoner riksdaler.

Sverige hade nu fått fred och stormaktstiden var definitivt slut. Tsar Peter och Ryssland hade övertagit vår maktställning i Norden. Men det skulle dröja innan alla de ledande i vårt land kunde bringas till insikt om detta förhållande.

För den regeringstid vi här behandlar skulle det vara mera berättigat att sätta andra namn än Fredrik I:s. Denne saknade inte vad vi brukar kalla charm; han hade ett angenämt väsen och förvärvade lätt vänner. Hans personliga tapperhet i krig och handlingskraft i trängda lägen hjälpte dock inte i fredstid och han saknade två mycket väsentliga egenskaper: omdöme och uthållighet. Härtill kom, att svenskarna hade svårt att förlika sig med hans vidlyftighet på det erotiska området; här var hans stackars barnlösa drottning tolerantare, när hon så småningom fick ögonen öppna för Fredriks snedsprång, som han till en början försökte dölja.

Den första tiden gjorde dock kungaparet ett par försök att utvidga kungamakten; en mera uthållig och listig regent hade kanske lyckats utnyttja ståndens uppenbara oenighet vid 1720 års riksdag.

Fredrik och Ulrika Eleonora företog sommaren 1722 en "eriksgata"; i själva verket avsåg den att öka deras popularitet och att påverka opinionen för en utvidgad kungamakt. När en deputation framförde klagomål över någonting, svarades alltid, att Hans Majestät gärna skulle vilja hjälpa, men riksens ständer... Ni vet!

Drottningens barnlöshet tycks ännu ha varit i mångas tankar. När det höga herrskapet vistades på Medevi brunn – vars vatten ansågs befrämja fruktsamhet – framfördes en dikt med bl.a. följande innehåll:

Var droppa, som av Med'vi rinner,
tillber sin stora Drottnings namn,
och hoppas, att Ulrika finner
ny kraft i sköte, bröst och famn.

Drottningen förutspåddes, att hon som haft en kung som far och en som bror och hade en som man också skulle bli "en konungs mor". Så blev det som bekant inte.

Fredrik lyckades inte öka sitt anseende genom sina intriger; tvärtom tilltog anhängarna till det s.k. holsteinska partiet, som en tid under 1720-talet var en verklig maktfaktor och i hög grad oroade kungaparet – de ville inte se Karl Fredrik som tronföljare.

En av den holsteinske hertigens anhängare, Carl Gustaf Cederhielm, skrev ett spydigt epigram:

Vad i sin period den högsta punkten sett,
Plär åter strax därpå sitt förra intet röna.
Kung Karl vi nyss begrov, kung Fredrik nu vi kröna –
Så har vårt svenska ur då gått från XII till I.

Värdshusen utanför Stockholms tullar var populära utflyktsmål under frihetstiden. Utsnitt ur laverad teckning från Ålkistan utanför Roslagstull av Jean Eric Rehn, 1760-talet. Nationalmuseum.

Riksdagen 1723 blev ingen framgång för Fredrik. Han måste i trontalet dementera alla rykten om att han åter skulle vilja införa enväldet – de var falska. Endast i bondeståndet fann han under riksdagen ett visst stöd – de och kungen var ju på sätt och vis den nya författningens styvbarn. Frågan om privilegierna debatterades livligt och slutade med en kompromiss. En särskild riksdagsordning fastställde hur förhållandet mellan ständerna å ena, konung och råd å andra sidan, skulle ordnas. Riksdagsbesluten skulle visserligen utfärdas av kungen, men om denne nekade sin underskrift, kunde rådet göra det i hans ställe.

Som redan nämnts hade Karl Fredrik av Holstein inte glömts bort som tronpretendent. Han hade emellertid sökt hjälp hos tsar Peter och detta gynnade knappast hans parti i Sverige. Han fick nöja sig med en liten pension och vaga löften. Hans parti försvagades efter Peters död 1725. Horn ledde under dessa tider av hemlig europeisk kabinettspolitik och inrikes intriger Sveriges öden med utomordentlig skicklighet. Vid riksdagen 1726/27 besegrades det holsteinska partiet fullständigt. Hertigen, som gift sig med tsarens dotter Anna, flyttade tillbaka till Holstein, där gemålen dog efter ett år och han själv avled 1739. Hans son skulle

Arvid Bernhard Horn, riksråd och den som hade den egentliga makten under frihetstidens första årtionden. Målning av G. E. Schröder 1727. Riddarhuset. Foto Statens konstmuseer.

senare för en kort tid bli tsar Peter III – mera bekant är dennes tyskfödda gemål, Katarina (II) den stora.

Under tiden fram till 1738 var Arvid Bernhard Horn (1664–1742) landets verklige styresman. Kung Fredrik blev kvar på tronen men utan makt och föga aktad. Med tiden intresserade han sig allt mindre för politiken och gjorde sällan sin stämma hörd – mest om det gällde någon utnämning där han kunde gynna vänner. Greve Horn gav Sverige vad det behövde – lugn och ro. Landet återhämtade sig och förhållandet till grannstaterna var gott. Befolkningsökningen blev snabb och folkminsk-

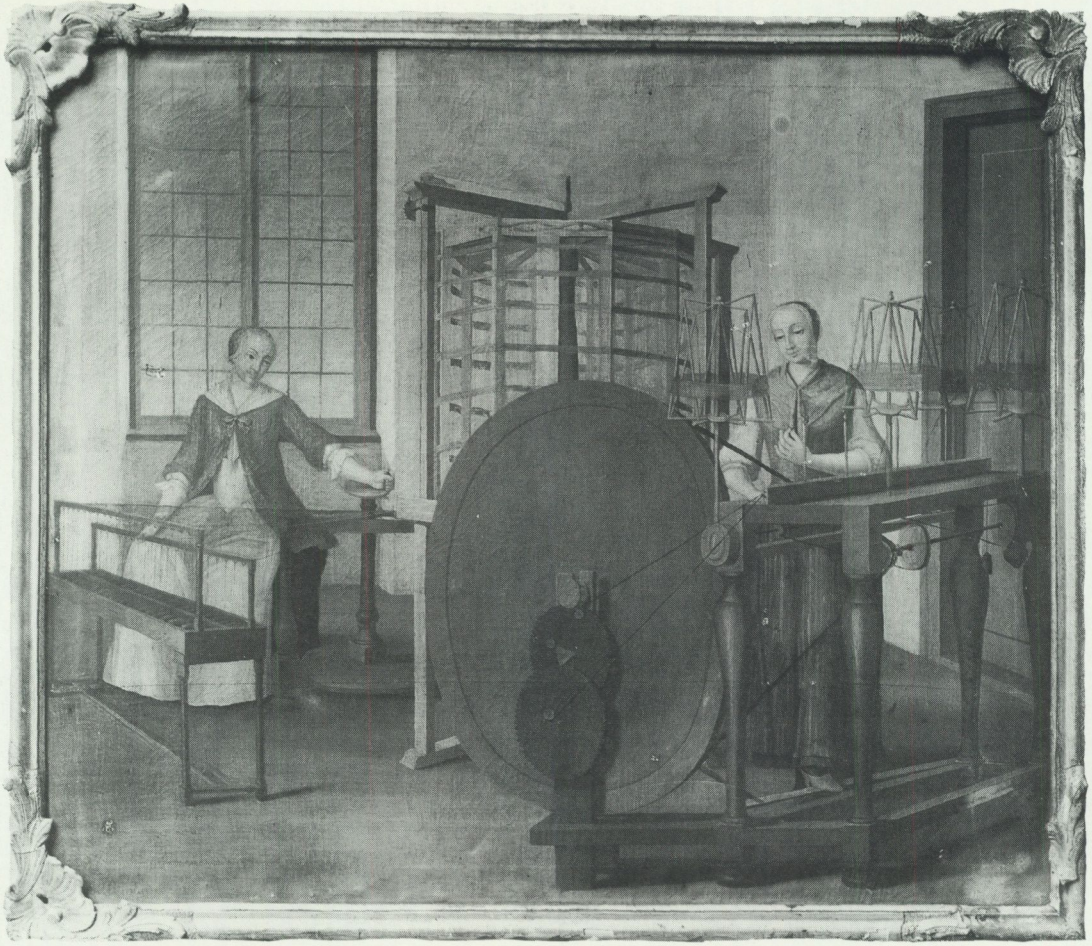

Intresset för manufakturerna blomstrade. Flera försök att odla silkesmaskar gjordes och många sidenväverier växte upp i Stockholm. Arbetet bedrevs hantverksmässigt. Bilden visar varpning och tvinning och är en av flera målningar, som under 1700-talets senare del suttit som dörröverstycken hos sidenfabrikören Rudolf Stenberg i Stockholm. Nordiska museet.

ningen genom pesten 1710 och Karl XII:s krig förbyttes snart i en klar ökning. Finanserna förbättrades år från år.

Handelspolitiken försökte gynna de första inhemska industrierna, de s.k. manufakturerna, även om bergsbruket och skogen alltjämt gav de största inkomsterna. Vetenskaperna omhuldades och våra två äldsta akademier instiftades (Konstakademien 1735, Vetenskapsakademien 1739). I allt detta hade Fredrik ingen del, även om hans porträtt enligt traditionen pryder alla medaljer som slogs till minne av viktiga händelser under hans långa regering. Man kan förstå kungen, som en gång, efter ett

långt tal över vad som uträttats under hans "glorwyrdiga" regering, häpet utbrast: "Potz Tausend Donner Wetter, haben Wir das alles getan?" ("För tusan djävlar, har Vi gjort allt detta?"). De flesta historierna om Fredrik anknyter annars till hans favoritsysselsättningar: jakten och kvinnorna. Han lär ha varit en av landets skickligaste skyttar, som kunde skjuta öronen av en hare i fullt språng. Jakterna kunde vara i flera veckor. 1729 var han i augusti i Dalarna och jagade björn, älg och lo. Det glada sällskapets äventyr fortsatte även inomhus och Rättviksprästens sommarbostad fick uppleva detta:

Fredrik I var en mäktig Nimrod, för att dock vara mäktig i något. Som vanligt hade han hela sitt stora tyska följe med sig; och tillfälligt tog han in på denna sommarbostad. Jakten... kunde inte tillfredsställa den krigiske herren, men både han och hans följe fortsatte övningarna innanför husets väggar. Och ännu har sommarbostaden märken efter, hur de stodo i det ena gavelfönstret och, genom alla de öppna dörrarna och alla rummen, sköto till måls mot fönsterposten i husets motsatta ända.

De många, mest tillfälliga, älskarinnorna tolererade Ulrika Eleonora i det längsta. Värre blev det när kungen på allvar förälskade sig i en sextonåring, Hedvig Taube (1714–44). Med henne fick han så småningom två söner, som upphöjdes till såväl svenska grevar som tyska riksgrevar von Hessenstein. Horn hade i hög grad förargat kungen genom att uttala sitt ogillande av denna förbindelse, men satt ändå kvar, säker på riksdagens stöd. Vid denna tid övertog Fredrik regeringen i Hessen-Kassel, där hans far, den gamle lantgreven Carl, avlidit. Under hans frånvaro i Hessen (1731) skötte drottningen regeringen till allas belåtenhet.

Till de viktiga händelserna under Horns tid som regeringschef hörde antagandet av 1734 års lag, varigenom de medeltida lands- och stadslagarna äntligen fick en modern ersättning.

Under 1730-talet konsoliderade sig oppositionen mot Horn och hans försiktiga politik. Carl Gyllenborg, Daniel Niklas von Höpken m.fl. fick Fredriks stöd, vad det nu kunde vara värt, och propagerade för en snabbare ekonomisk utveckling, något som gav dem insteg i borgarståndet. Man ville ge ökade statsunderstöd, höja tullarna och förmedla billiga banklån m.fl. stöd till näringarna. Just riksdagen 1734, som givit namn åt vår lagbok, fick se hattpartiet födas. Dess program var också krigiskt – man ville ha revansch mot Ryssland. Främst drevs "det stora hattpartiet" av den yngre adeln och av näringsidkarna. Motståndarna

kallades under den grova agitationen fram till 1738 för "nattmössor" ("Ihr sind alle Nachtmützen" – 'Ni är alla nattmössor" – lär Fredrik en gång ha sagt till sitt råd). På detta sätt uppstod partinamnen "hattar" och "mössor".

Den nämnda propagandan stöddes även med utländska pengar (från Frankrike) och åtskilligt fuffens bedrevs inför riksdagen, bl.a. uppköp av adliga fullmakter. Mordet på den svenske kuriren major Sinclair 1739 utnyttjades också för att öka rysshatet ("Sinclairsvisan").

Genom att få övervikt på riddarhuset och borgarståndet behärskade hattarna 1738 års riksdags sekreta utskott, där ju bönderna var utan representation. Detta maktmedel utnyttjade man till det yttersta. Carl Gustaf Tessin gjorde sin entré som ledande hattpolitiker och valdes till lantmarskalk. I december 1738 avgick Horn, som med ett kort avbrott suttit i rådet sedan 1705. Därefter attackerades de kvarvarande riksråden och fem av dem förklarades – på obetydliga grunder – för avsatta. Efter de avsatta och avlidna riksråden insattes nu idel hattar. Gyllenborg blev kanslipresident. Den nya regeringen fick sin instruktion av sekreta utskottet; den skulle bl.a. återta de provinser vi förlorat till Ryssland – gärna mera – samt befrämja landets näringar. Tessin skickades som ambassadör till Paris för att få stöd för den nya politiken.

Det revanschkrig mot Ryssland som hattarna påbörjade 1741 utan tillräckliga förberedelser och som saknade utländskt stöd – Turkiet slöt inom kort fred med Ryssland, hjälpen från Frankrike och Danmark uteblev – kunde ha slutat ännu olyckligare. Då pågick riksdagen 1740/41, där endast prästerna var fredsvänner. Till en början verkade tillfället väl valt. Kejsar Karl VI hade avlidit, Fredrik II av Preussen infallit i Schlesien och i Ryssland hade Anna efterträtts av den ettåriga Ivan VI. Svenska sändebudet intrigerade med prinsessan Elisabet, Peter I:s dotter – hon önskade avsätta Ivan med hjälp av svenska trupper från Finland.

Krigspartiet uppträdde nu med största hänsynslöshet och trotsade de lagliga formerna. På sommaren 1741 kände sig rådet redo – men med knapp majoritet. Fredrik, som vädrade krutrök, röstade för kriget och erbjöd sig överta befälet. Det hade kanske varit klokt, om man accepterat... Kriget förklarades i slutet av juli. Den 22 augusti avslutades riksdagen och lantmarskalken Carl Emil Lewenhaupt reste över till Finland och kriget.

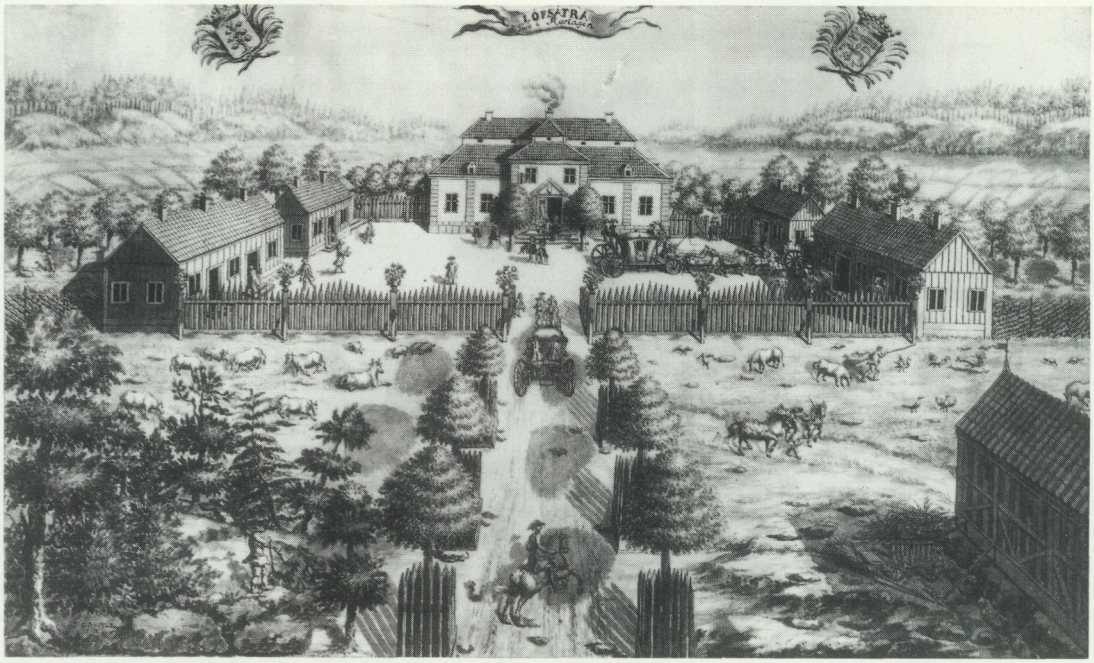

En lantlig herrgårdsmiljö på 1750-talet. Kanslirådet Harald Appelboms lilla herrgård Löfsätra vid Ullnasjön i Täby. Huvudbyggnaden med sitt karolinska säteritak, uppfördes på 1600--talet, men hela anläggningen byggdes om under frihetstiden.

Det uselt förberedda och uselt skötta kriget slutade med totalt nederlag för Sverige. Katastrofen vid Villmanstrand i slutet av augusti var bara en början. Den överlägsna svenska flottan drabbades av en svår farsot och fick till sist dra sig tillbaka till Karlskrona utan att ha deltagit i en enda drabbning. När Lewenhaupt i november 1741 äntligen bröt upp mot Viborg var det för sent. Utan svensk hjälp, stödd av endast 200 grenadjärer, tillfångatog Elisabet den lille tsaren, hans mor och hans anhängare, varefter hon utan motstånd utropades till kejsarinna. Lewenhaupt blev nu rådvill, förstod ej att utnyttja tillfället och slöt vapenstillestånd. Härmed var egentligen alla chanser försuttna. Det gick inte att fortsätta kriget och Elisabet hade inte längre anledning att gå med på några avträdelser.

Mitt under dessa motgångar avled Ulrika Eleonora – den 24 november 1741 – allmänt saknad av folket. Åter aktualiserades tronföljdsfrågan och ett nytt holsteinskt parti uppstod. Elisabet hade redan kallat sin unge systerson Karl Peter Ulrik till S:t Petersburg och denne skulle snart bli förklarad som rysk tronföljare. I mars 1742 utfärdade Elisabet ett manifest vari hon erbjöd

Finland att med rysk hjälp frigöra sig och bli ett självständigt rike. I maj såg sig riksrådet nödsakat att sammankalla riksdagen till Stockholm.

Under tiden uträttade den illa rustade och illa ledda svenska hären ingenting. När det ryska anfallet påbörjades i maj drog sig svenskarna tillbaka. Många officerare reste över till riksdagen. Till sist var hären innesluten i Helsingfors; generalerna Lewenhaupt och Buddenbrock hemkallades. I augusti 1742 kapitulerade den svenska hären, 11.000 man. Ryssarna ansåg motståndaren så pass ofarlig, att alla regementen tilläts återvända till sina hemorter. Så gick det till, när hattarna tänkt erövra S:t Petersburg!

Inom kort var största delen av Finland i ryska händer. Invånarna måste svära Elisabet trohet och avsikten var uppenbarligen att behålla rovet; den skonsamhet som visades tyder också på detta.

Inte bara för hattarna utan för Sverige var situationen minst sagt förtvivlad. Riksdagen samlades, hämndlysten och rasande, den 20 augusti 1742. Det var dock två viktigare frågor än hämnd på de skyldiga som skulle avgöras: fred med Ryssland (och på vilka villkor?) och tronföljden. Bland kandidaterna till den maktlösa kungavärdigheten märktes ingen mindre än sonen till Danmark–Norges enväldige kung, Kristian VI; flera andra namn var också på tapeten, framför allt den ovannämnda Karl Peter Ulrik, den blivande Peter III. Denne var faktiskt en kort tid vald av de tre ofrälse stånden, men de svenska sändebuden avvisades, sedan prinsen blivit rysk tronföljare och övergått till ortodoxa kyrkan. Nu blev danska kronprinsen Fredrik åter aktuell, särskilt bland bönderna (så mycket var det s.k. folkhatet mot Danmark värt i verkligheten!).

Nu kom ett nytt namn fram; ivrigt stöddes denne kandidat av sin släkting, den ryska kejsarinnan. Det rörde sig om Adolf Fredrik av Holstein-Gottorp, (protestantisk) furstbiskop av Lübeck, brorson till den hertig Fredrik, som vi läst om tidigare och som var gift med Karl XII:s syster Hedvig Sofia. Adolf Fredrik var född den 3 maj 1710.

Fredsförhandlingarna började i februari 1743 i Åbo. Adolf Fredriks kandidatur framfördes med kraft på den ryska sidan. Det är klart att Elisabet trodde sig genom denna släkting kunna behärska Sverige och ställde därför i utsikt att återlämna Finland.

Budkavle från Dalupproret 1743, utskriven av "bondegeneralen" Gustaf Schedin "till allmänt opbod för Hedemora sochn". Livrustkammaren.

I Stockholm var oenigheten djup. Bönderna valde kronprins Fredrik – dock under protester från ståndets finska medlemmar. Den 11 maj beslöt sig de tre övriga stånden för Adolf Fredrik. En preliminärfred slöts i juni och den definitiva överenskommelsen kom ett par månader senare; Sverige fick avträda ytterligare en bit av Finland. Under den mellanliggande tiden hade något annat inträffat – uppgörelsen med generalerna och vårt sista stora bondeuppror.

Det var de två odugliga men knappast brottsliga befälhavarna i det finska fälttåget, Buddenbrock och Lewenhaupt, som hade ställts inför en ständernas kommission. De dömdes från "liv, ära och gods". Den förstnämnde halshöggs den 16 juli; dagen innan hade Lewenhaupt lyckats fly ur fängelset på Castenhov – man hade helt enkelt sågat ett hål i golvet under hans säng och fången hade sedan gått sin väg förbi vakten med en grönsakskorg över armen. Han greps emellertid i Stockholms skärgård "i bondkläder med utslaget, grått hår", fördes tillbaka och halshöggs i början av augusti.

Under tiden hade ett större drama utspelats. Missnöjda med såväl den förda politiken, katastrofen i Finland som tronföljarvalet hade bönderna kommit i allt större motsättning till de övriga stånden. "Herreregeringen" var orsaken till allt, menade de. Särskilt stark var upprorsandan i Dalarna – här fanns ju också traditioner att bygga på, låt vara att det i efterhand känns en smula egendomligt att ättlingarna till dem som reste sig mot Kristian Tyrann 1521 nu, i onådens år 1743, sände budkavlen för att ge stöd till en *dansk* tronföljare! Man ville ha "*en* kung och icke så många", göra sig av med "den gamle tysken" osv. Soldaterna slöt sig till bönderna och den 8 juni intogs Falun, där man tog kronans vapenförråd. "Stora Daldansen" hade tagit sin början. Några dagar senare tågade man mot Stockholm, där panik utbröt – från ena hållet upproriska bönder, från andra hållet kanske den ryska flottan!

Sedan besked om preliminärfreden inkommit beslöt de tre högre stånden att inkalla trupper. Det var hög tid. Dagen därpå, den 20 juni, stod den beväpnade allmogen framme mitt emot slottet på nuvarande Gustav Adolfs torg. Hattledarna flydde, men den gamle kungen red ut med trupperna och omringade Norrmalmstorg. Flertalet vägrade kapitulera och den 22 juni sköt bondeskaran på trupperna – ett av riksråden, Adlerfelt, som inte

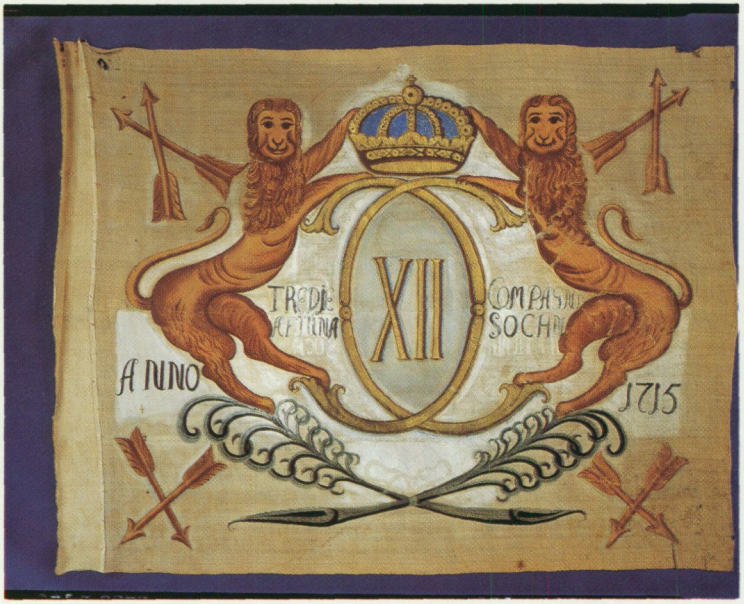

Fana från Stora Daldansen. När dalallmogen tågade ner mot Stockholm tog de med sig de gamla fanorna som hängde i kyrkorna. Just Säterfanan skall ha använts vid Daldansen. Livrustkammaren.

flytt, utan följt med till torget, sårades dödligt. Nu fick trupperna order att anfalla och på ett ögonblick var skarorna i vild upplösning; många stupade eller höggs ner, 3.000 togs tillfånga. Efterräkningarna blev dryga.

Dagen därpå, 23 juni, valdes Adolf Fredrik till tronföljare; bönderna anslöt sig till de övriga stånden. Nu var det Danmark man fruktade; där pågick rustningar sedan Fredrik gått miste om den svenska kronan. Hattarna, som med nöd och näppe behållit makten, slöt sig till Ryssland och vi fick t.o.m. hjälp mot den danska faran; 12.000 man ryska trupper sändes över till Sverige och var en tid inkvarterade kring Nyköping och Norrköping. Riksdagen avblåstes den 12 september 1743.

Tronföljaren, som fått plats i rådet och det formella befälet över hären näst efter kungen, anlände den 16 oktober till Stockholm. Den blivande kungen hade knappast visat prov på några större egenskaper som regent i sina landamären, men var en vänlig och enkel man. Genom sin mor härstammade han från en syster till Gustav II Adolf, men var också släkt med det danska kungahuset – härav titeln "arvinge till Norge", som under det nya kungahuset ingick i titulaturen.

Compagni Sochn
1715
ANNO
FALUENSIS

Efter flera månaders underhandlingar hade regeringen lyckats lugna den danske monarken, som också fruktade den nye tronföljarens eventuella anspråk på Holstein. Sommaren 1744 seglade de ryska trupperna hem.

Samma sommar hade en lysande beskickning, ledd av Carl Gustaf Tessin, rest över till Berlin. Här förmäldes den 6 juli genom ombud Adolf Fredrik med prinsessan Lovisa Ulrika (född 1720), syster till kungen av Preussen Fredrik II, "den store". Själva bilägret, som det hette, firades på Drottningholm i augusti under stora festligheter. Detta politiska äktenskap blev ovanligt lyckligt – för makarna, men knappast för Sverige.

Den preussiska prinsessan var begåvad, vacker och bildad. Hon delade sin makes intressen för konst och vetenskap (Adolf Fredrik stod inte bara vid svarvstolen, som man ibland kan förledas att tro) men var i alla hänseenden mycket intensivare och i begåvning klart överlägsen. Den moderna, särskilt den franska litteraturen älskade hon och hon samlade med lidelse – konst, mynt, medaljer, sällsynta stenarter, och inredde ett särskilt kabinett för alla dessa föremål på sitt favoritslott, Drottningholm. Dessa intressen störde ingen. Värre var, att hon ingalunda hade makens milda och fridsamma väsen. Hon var härsklysten och intrigant; sin gemål behärskade hon snart och denne kom därigenom att bli inblandad i partistriderna på ett sätt, som helt stred mot den svenska författningens anda och mening. Den gamle kungen betraktade hon med förakt och drog sig inte för att förlöjliga honom. Denne genomskådade henne ganska snart; väl hade han förlorat det mesta av sitt från början ringa intresse för regeringsaffärerna och var efter ett par hjärnblödningar våren 1748 ej längre att räkna med, men dum var han inte och ibland var hans omdöme gott.

Efter sina slaganfall glömde Fredrik de flesta namn och titlar, i synnerhet om det gällde frånvarande, och de flesta blev omnämnda som "general" eller "doktor", någon gång som "mops", när han var förargad. Så sent som i oktober 1749 berättar hans gunstling, sedermera amiralen Carl Tersmeden, att kungen yttrat följande efter en något överdriven komplimang, där han utmålats som "den mildaste och rättvisaste" av konungar:

Ja, om jag fått utöfva min kärlek och hjärta för Sverige, som jag önskat, att se hessiska huset på svenska tronen, så hade förmodeligen Sverige blifvit

Tronföljdsfrågan blev aktuell 1743 eftersom Fredrik och Ulrika Eleonora var barnlösa. Bönderna var missnöjda med den förda politiken, bl.a. katastrofen i Finland. Missnöjet var särskilt starkt i Dalarna där budkavlen gick med stöd till en dansk tronföljare! Soldater anslöt sig, man intog Falun och stormade kronans vapenförråd. Några dar senare tågade man mot Stockholm "för att runka peruken av herrarna". Det kom till sammandrabbning vid slottet där panik utbröt. Minst 50 bönder dödades och sex av ledarna avrättades senare. Händelserna går under namnet Stora Daldansen. Temperamålning av Bertil Bull Hedlund. Privat ägo. Foto K. G. Svensson, Dalarnas museum.

lyckligare med tiden, än nu aspecten är. Ty där en konung regeras af en äregirig, regeringssjuk och slug gemål, kan aldrig riket vänta sig annat än olyckliga följder.

Jag känner hennes (Lovisa Ulrikas) tänkesätt och hans (Adolph Fredriks) svaghet. Du får se, att hon med sina intriguer söker spela regeringssättet öfverända och följa sin broders principer, som aldrig varit min idé, ty regeringssättet är godt, då Riksens Ständer hållas inom sina skrankor, och det var den enda plan, jag vid början af min regering hade. Den hade ock lyckats, om ej förrädiska vänner, som kanske trodde jag ambitionerade souverainitet, i förtid yppat planen. Du har lärt känna mitt tänkesätt. Du kan på min döda mull för hela världen bekänna, att jag af uppriktigt hjärta detesterat envåldsregering. Ett hederligt hjärta kan aldrig utan bedröfvelse se slafvar, och mitt tänkesätt för Sverige skall inför Guds domstol afplana alla mina andra mänskliga fel. (Man kan förmoda, att Tersmeden något förbättrat den slagrörde kungens yttrande!)

Den åldrande Fredrik blev allt sämre och hans namnteckning, som beredde honom allt större svårigheter, fick för mindre betydande beslut ersättas med en namnstämpel. Ännu 1750 deltog han dock i vissa ceremonier, men nöjde sig numera med att *betrakta* vackra kvinnor. I början av år 1751 försvagades hans krafter allt mer och i slutet av februari fick han nattvarden. Det är betecknande, att när han på sitt yttersta bad om "das gute Essen" ("den goda födan") bar man in flera läckra maträtter, innan man fattade, att den världsligt sinnade Fredrik ville ha nådemedlen. Den 25 mars avled han. Begravningen ägde rum först den 27 september.

ADOLF FREDRIK 1751–1771

Låt oss först berätta ytterligare något om Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas tid som tronföljare, i mycket deras lyckligaste tid. De blivande monarkerna hade ännu mycken tid över för att odla sina intressen och förhållandet till framför allt hattarna var gott. Deras hov lystes upp av sådana begåvningar som skalden och historikern Olof von Dalin, politikern och samlaren Carl Gustaf Tessin – sedan 1746 kanslipresident – och tidvis andra intellektuella, t.ex. Carl von Linné, som Lovisa Ulrika högaktade och försåg med smultron från sitt eget växthus.

Stor glädje väckte kungahusets tillökning med tre prinsar och en prinsessa. Den blivande Gustav III kom till världen den 17 januari 1746, den förste infödde, svenske prinsen sedan 1600-talet, Karl (XIII) den 26 september 1748, storamiral i vaggan,

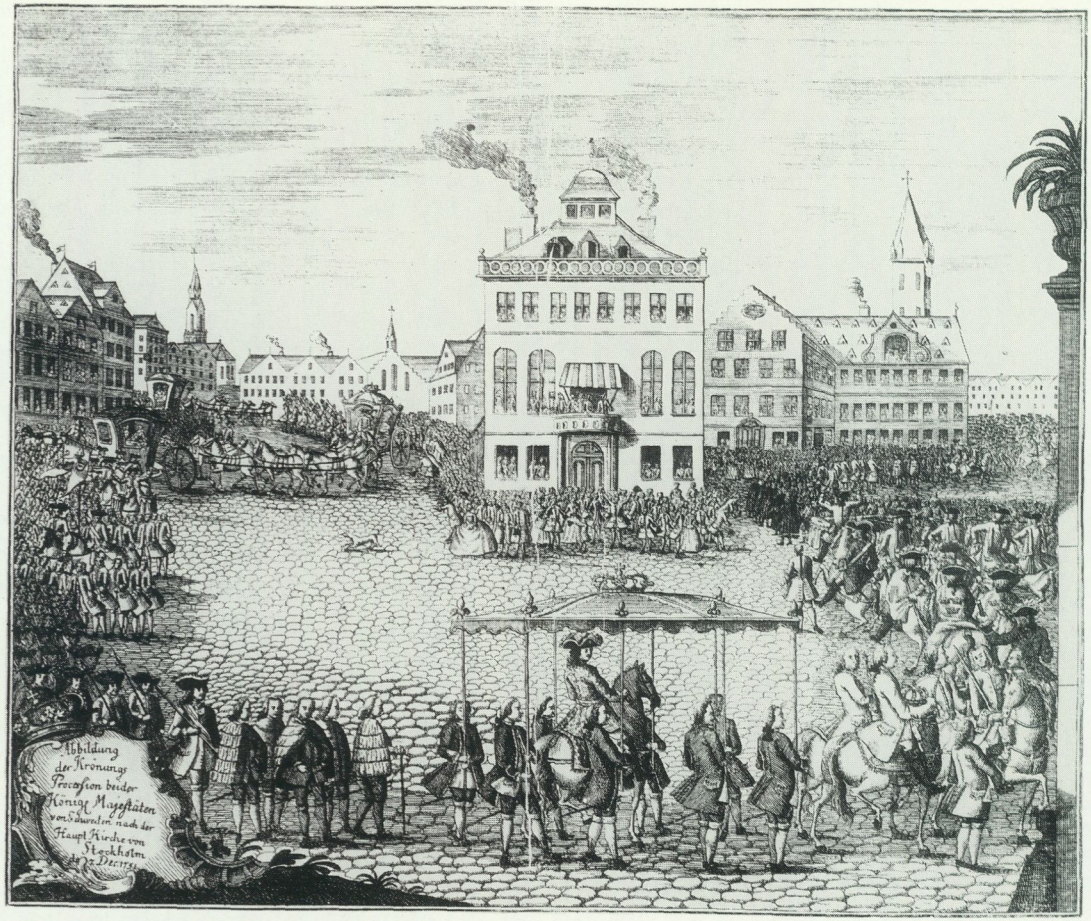

Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas kröning i december 1751 Kungen sitter till häst under baldakinen medan drottningen färdas i vagn i bakgrunden. Samtida kopparstick på Kungliga biblioteket.

Fredrik Adolf den 7 juli 1750 och Sofia Albertina den 8 oktober 1753. Hattarna förblev vid makten under de närmaste riksdagarna. Mutsystemet började nu bli allmänt. Adolf Fredrik hade 1746 demonstrerat – stödd av sin gemål och regeringen – att han ingalunda ville gå i ryskt ledband. Nu började Ryssland ge ekonomiskt stöd (läs: mutor) till oppositionen, dvs. mössorna, snart också hjälpta av danskarna, medan Frankrike hjälpte hattarna. Detta var ingalunda något ovanligt i dåtidens Europa (det satt t.ex. många mutkolvar i det brittiska parlamentet) men framstod inför samtid och eftervärld som en moralisk belastning för frihetstidens statsskick.

Detta är inte någon studie av Sveriges ekonomi, men vi bör i alla fall nämna, att hattarnas mynt- och manufakturpolitik blev en svår belastning för statsbudgeten. Kriget med Ryssland medförde, att Rikets Ständers Bank sedan 1745 inte längre förmådde inlösa sina sedlar. Vi fick i praktiken pappersmyntfot. Den svenska valutan (daler, mark och öre) sjönk i förhållande till den internationellt gångbara riksdalern. Det rikliga stödet till manufakturerna förbättrade inte situationen. *Alla* företag var dock inte beroende av statsunderstöd och t.ex. Ostindiska Kompaniet gjorde lysande affärer.

Om det unga kungaparet tänkt sig någon maktutvidgning vid trontillträdet – och det hade de säkert – blev de snart grymt besvikna. Man brukar från denna tid tala om ett hovparti, där drottningen var mera ledande än kungen. Något parti i egentlig mening var det inte, närmast ett antal personer, främst av adeln, som stödde tanken på en utvidgad kungamakt (men inte något envälde!) och som kom från såväl hattar som mössor. Den kungaförsäkran som riksdagen 1751 – eller rättare sekreta utskottet – satte upp gav ingalunda Adolf Fredrik något större inflytande – jo, han fick rätt att utdela de 1748 instiftade riddarordnarna utan rådets hörande! Den 25 november underskrev han sin konungaförsäkran och därefter kunde den praktfulla kröningen äga rum; drottningkronan var nytillverkad efter fransk förebild.

Vetenskapen och näringarna omhuldades. På denna medalj från Adolf Fredriks tid och med inskriptionen "Länder fridsamt intagne" plöjer bonden stillsamt jorden med hjälp av sina oxar. Kungliga Myntkabinettet. Foto Antikvarisk-topografiska arkivet.

Förhållandet till Tessin, som ju var vad vi idag skulle kalla statsminister, hade klart försämrats under 1751. Särskilt drottningen var missnöjd med att Tessin så avgjort gått in för att stödja den gällande författningen.

Adolf Fredrik besökte Finland sommaren 1752, den förste svenske monark som gjort en sådan resa sedan Gustav II Adolf. Bl.a. inspekterade han uppförandet av Sveaborg utanför Helsingfors och tog sedan sin återväg längs Bottniska viken. Den politiskt betydelselösa "eriksgatan" uppväckte stor förtjusning och avsatte en mängd mer eller mindre pekorala dikter, ungefär som när den av migrän plågade kungen ett decennium senare sökte bot vid Loka Brunn och fick följande till livs:

"Loka, låt varenda droppa
För kung Adolf Fredrik hoppa."

I början av 1754 ägde ett våldsamt uppträde rum mellan kungaparet och Tessin. Den senare avsade sig alla uppdrag vid hovet –

Adolf Fredrik av Holstein-Gottorp valdes till tronföljare 1743 och förmäldes året därpå med Lovisa Ulrika, syster till Fredrik den store av Preussen. Regeringsmakten innehades av det parti, hattarna eller mössorna, som för tillfället hade majoritet i riksdagen. Systemet medförde en svag kungamakt; med sin namnunderskrift bekräftade kungen rådets beslut. Lovisa Ulrika, intelligent, härsklysten och intrigant, gjorde flera försök att stärka kungamakten, men misslyckades. Porträttet utfört av Lorens Pasch d.y. Gripsholm. Foto Statens konstmuseer.

även sitt guvernörskap för kronprins Gustav. Några år senare lämnade han även politiken och drog sig tillbaka till Åkerö (1761). Hans storartade samlingar övergick på olika sätt (bl.a. genom kungliga köp) i statlig ägo.

I den fortsatta striden mellan kungen och rådet anade man hela tiden drottningens inflytande. Riksdagen stödde naturligtvis helhjärtat rådet. I denna situation började drottningen planera en statsvälvning, som hon delvis finansierade med de juveler hon fått vid förmälningen och felaktigt trott vara sin personliga egendom. De pantsattes i Berlin, men måste hastigt återkrävas, när riksdagen begärde en revision.

I slutet av juni, innan man var helt färdig, förråddes kuppen. Ständernas kommission lät genast fängsla och tortera ett antal misstänkta. Det hela slutade med åtta avrättningar, däribland av rikets förste greve, Erik Brahe, vars fulla delaktighet knappast bevisats. Kungaparet måste motta en riksdagsdelegation och kungen fick lova, att han skulle styra riket enligt sin försäkran och erkänna rådets myndighet. Frikostiga belöningar utdelades; bl.a. måste kungen adla den underofficer, som upptäckt sammansvärjningen, och en särskild medalj, "Den bestående friheten", slogs av ständerna. Tiden närmast efter revolutionsförsöket hade kungamakten blivit nedsatt till en slags statsdekoration.

Hattarnas nederlag i kriget mot Ryssland tycktes nu bortglömt och man trodde sig kunna göra lätta vinster på bekostnad av Preussen (som regerades av drottningens bror!). Landet var ansatt från alla håll under det s.k. sjuårskriget. Man tog en formalitet till förevändning – Fredrik II hade brutit mot Westfaliska freden 1648 genom infallet i Sachsen och Sverige var en av garanterna! I mars 1757 slöts ett fördrag med Österrike och Frankrike. På hösten 1757 började kriget, som fördes i Svenska Pommern. Precis som förra gången var Sverige otillräckligt rustat. Hela kriget är en sorglig historia, som endast ruinerade statsfinanserna och inte gav de svenska vapnen någon ära. 1762 dog Elisabet av Ryssland och Peter III, snart mördad, hann sluta fred med Fredrik II, som han avgudade. Hattregeringen måste använda sig av Lovisa Ulrika – vilken chikan! – för att förmedla den fred som slöts i Hamburg i maj 1762 utan minsta vinst för Sverige.

Hattarna lyckades under riksdagen 1760–62 med möda behålla en del av makten. Vid denna framträdde general Pechlin

som den borne ärkeintrigören. Hattarnas främsta man var nu Axel von Fersen d.ä. Sin övervikt hade de dock förlorat och flera riksråd – de som ansågs mest ansvariga för det pommerska kriget – måste lämna rådet. Mössorna fick så småningom majoritet i alla stånd utom hos borgarna. Till sist uppnåddes en slags förlikning mellan hovet och hattarna, och därigenom hade de senare, med yttersta svårighet och med accepterande av tre mössor och flera ovissa i riksrådet, fått ett visst andrum. Vid nästa riksdag – 1765 – skulle dock det modstulna partiet, som mist sitt franska stöd, efterträdas av de sedan länge tillbakasatta mössorna, numera mycket förändrade sedan Horns dagar – man brukar tala om "de yngre mössorna".

Under den 20 månader långa riksdagen som avslutades i juni 1762, gör en ny och snart märkbar politisk personlighet sin entré – den 16-årige kronprinsen, som får tillstånd att delta i rådets sammanträden. Den roll han spelade under frihetstidens sista år får inte glömmas bort. Han började efter några år delta i drottningens diskussioner med vissa politiker om kungamaktens utvidgande, där såväl Fersen som Scheffer ställde sig försiktigt positiva, kanske mest för att sätta hämsko på ständernas godtycke. Men det skulle dröja och det blev inte drottningen förunnat att genomföra denna förändring, utan hennes son.

När riksdagen ånyo samlats 1765 hade mössorna fått majoritet. Nog fanns det mycket att klandra – rikets skuld var 60 miljoner daler silvermynt och statsbristen 1764–65 ej mindre än 26 tunnor guld. (En tunna guld var en benämning på 100.000 daler silvermynt. När dalern sjönk i värde, minskade också 'guldtunnan'.) En utrensning företogs genast i riksrådet, som snart bestod av nästan uteslutande mössor. Greve Carl Gustaf Löwenhielm blev kanslipresident. Det var nu slut med den lättsinniga lånepolitiken, sparsamhet blev dagens lösen och konkurserna blev många. Inflationen efterträddes av deflation och dalerns värde steg. Tryckfrihet infördes (1766) som en grundlag, de politiska småskrifterna översvämmade landet.

Drottningen hade ständigt motarbetat giftermålet mellan Gustav och den danska prinsessan Sofia Magdalena; nu genomfördes detta som en politisk åtgärd – mössorna stod ju Danmark och Ryssland nära och hade brutit med Frankrike.

Den ekonomiska krisen, som också märktes inom bergsbruk och lantbruk, gjorde snabbt den nya regeringen impopulär.

Niclas von Oelreich var 1746–66 Censor librorum, dvs. skötte tryckfrihetsärenden. Han följde 'med fingret i vädret' hur de politiska vindarna blåste och tog för egen vinning betalt för att godkänna författarnas manuskript. Samtida karikatyr. Kungliga biblioteket.

Någon verklig ledarbegåvning hade knappast mössorna. Detta parti började också visa mera "demokratiska" tendenser och var helt främmande för de kungliga anspråken på större inflytande. Hovet och hattarna konsoliderade sitt samarbete, som kom att vara frihetstiden ut.

Hösten 1768 bedömde oppositionen det lämpligt att framtvinga en ny riksdag. Kronprinsen tog här ledningen. Den 12 december infann sig kungen och hans son i rådet, och den senare

läste upp ett kungligt diktamen: om inte riksdagen sammankallades, skulle kungen nedlägga regeringen. Så skedde tre dygn senare, när rådet vägrat gå med på kungens krav. Kronprinsen reste runt och meddelade alla ämbetsverken vad som skett. Rådet försökte nu regera vidare med hjälp av namnstämpeln, men som verk och kollegier var befolkade av hattar, vägrade dessa att lyda en regering utan kung och nedlade, de också, sina arbeten. Rådet blev tvunget att sammankalla en urtima riksdag, som möttes i Norrköping i april 1769.

Redan före höstens dramatiska händelser hade kronprinsen gjort propaganda för kungahuset genom att resa runt i landet; bl.a. beså̊g han Bergslagen under en flera veckor lång rundtur; försiktigtvis medförde han ett ganska stort följe – bl.a. egen kock som hette Venus – och ett bagage med egen säng. En gammal vandringshistoria, som berättas om alla svenska tronföljare (utom förstås Karl Johan) fram till våra dagar, går att leda tillbaka till denna tid. Det är dalmasen som säger till kronprinsen: "Här i Dalarna säger vi du till alla utom till Dig och far Din".

Den urtima riksdagen – som snart flyttade till Stockholm – blev en framgång för hattarna som återkom till makten. Claes Ekeblad blev kanslipresident. Den nya regeringen fortsatte, om än i försiktigare form, sin politik från före 1765. Valutans värde försämrades ånyo och det verkade lika svårt som förut att reformera missbruken. Ständerna sade nej till all revision av författningen; Pechlin och hans anhängare hade stort inflytande.

Kronprinsen reste på hösten 1770 till Frankrike för att bedriva hemliga underhandlingar samt, naturligtvis, njuta av den franska kulturen, som var honom så välbekant. Någon verklig fart på underhandlingarna blev det inte.

Den 12 februari hade Adolf Fredrik intagit en middag bestående av bl.a. ostron, hummer, surkål och hetvägg (dvs. semlor med mjölk), närmast en normal vardagsmåltid. Vid spelbordet klagade han över ont i magen, svimmade plötsligt och var efter några minuter död! Nyheten nådde den nye kungen den 1 mars; han var just då på operan i Paris. Det blev nu lättare att underhandla och han kunde resa hem med Ludvig XV:s löfte om betydliga subsidier men också med dennes faderliga råd att åstadkomma en försoning mellan partierna. Detta blev också Gustavs mål till en början. Den nya riksdagen, som öppnades den

Var det verkligen semlorna, som det påståtts? Den 12 februari hade Adolf Fredrik intagit en middag med bl.a. ostron, hummer, surkål och hetvägg (semlor med mjölk), en närmast normal vardagsmiddag vid hovet. Vid spelbordet senare på kvällen klagade han över magont, svimmade, och var efter några minuter död! Tronföljaren, kronprins Gustav, nåddes av dödsbudet den 1 mars på Operan i Paris. Hur dåtidens semlor såg ut kan man läsa om hos Kajsa Warg. Foto Mats Landin.

13 maj 1771, blev dominerad av mössorna, som intog riksrådsplatserna och behärskade utskotten. En lång strid om den nya kungaförsäkran inleddes.

Först på våren 1772 ägde Gustavs och Sofia Magdalenas ståtliga kröning rum. Kungen hade då gett upp hoppet om "försoningen" och börjat planera en statsvälvning. Var den nödvändig? Den samtida "historieskrivningen" påverkade länge synen på Gustavs kupp den 19 augusti 1772, då han – helt oblodigt – lät arrestera en del partimän och med lätthet förmådde trupperna att svära honom en ny trohetsed. En ny författning antogs av den samlade riksdagen, som först fått lyssna på ett strafftal från tronen. Kungens makt ökades väsentligt, om än inte på alla områden. Frihetstiden var slut.

Den viktiga avhandling om frihetstidens författning som Fredrik Lagerroth framlade 1915 innebar en ny syn på perioden. Utan att vara blind för partiernas och riksdagens svaga sidor menade Lagerroth, att mössornas politik 1771/72 pekade framåt mot en bättre utveckling, som Gustav avbröt. Striderna om adelns privilegier, som rasat för fullt under riksdagen, bidrog till att officerare och ämbetsmän – som nästan alla var adliga – ställde sig på Gustavs sida. När kungen 1789 genomdrev förenings- och säkerhetsakten försvann ändå en stor del av dessa privilegier och demokratiseringen tog sin början; den mycket starka kungamak-

Gustav III som kronprins. Samtida kopparstick efter målning av J. H. Scheffel.

ten, till en början stödd av alla de ofrälse, fick sina gränser fastställda när den nya grundlagen antogs 1809. Vår nuvarande författning och riksdag har sina rötter i frihetstiden. Faran att Sverige 1772 stod i begrepp att dela Polens öde var överdriven. Så menade Lagerroth. Oomstridd har han inte blivit, men onekligen har han ställt denna period av vår historia under debatt och

åtminstone lärt oss, hur lätt det är för vetenskapsmannen att låta sina av samtiden präglade uppfattningar påverka synen på det förflutna.

Hur man än ser på händelserna den 19 augusti, måste man konstatera, att kungen var populär bland folket och att större delen av officerskåren genast gick över till honom. Det gräts inte många tårar över riksdagen. Måhända bidrog två års missväxt till att "mannen på gatan", som aldrig gillar en sittande regering när tiderna är dåliga, väntade sig underverk. Avslutningsvis några rader av amiralen Tersmeden, kungatrogen utan att höra till de invigda, men som på Slottet bevittnat rådets snopna miner och kungens framgångar och nu befann sig på sin post, Skeppsholmen, ivrigt väntande:

... och under det jag väntade på kanonerna, hörde vi från Slottsbacken rop på rop – 'Gud välsigna och bevara konungen!' Från Bommen kunde vi se troupper och en otalig myckenhet människor, som under dessa fröjderop passerade Norrbro åt Norr. Jag lät kalla alla, som voro på Holmen (= Skeppsholmen), och berättade dem, hvad som passerat: att hela rådet arresterats i rådsrummet, att H.M:t som rikets och en äkta fri regerings beskyddare hyllats på borggården af gardiet och tusentals människor, att han nu hyllas vid alla vakter och stora platser, och att han snart kommer hit för att taga hyllningseden af oss som ett frit folks hufvud och försvar!

'Konungen vill då ej hafva souveräniteten?' frågade en viss man. – 'Nej, det bedyrar jag er vid Gud och min salighet. Han vill hämma Riksens Ständers öfver all lag tagna myndighet och efter lag regera öfver ett fritt folk' – 'Gud vare evinnerlig ärad! Gud välsigna och bevara vår nådiga konung', ropade alla med en röst flera gånger. Jag embrasserade och kysste alla officerare och civila med handtag och inbördes förbindelse att som trogna och lydiga undersåtare älska och vörda en nådig, rättvis och lagbunden konung ...

Alexander Roslin målade detta porträtt av Gustav III och hans bröder Karl och Fredrik Adolf i Paris 1771. Gustaf och Fredrik Adolf befann sig i Paris och kunde sitta modell medan Karl komponerades in i tavlan. Foto Statens konstmuseer.

GUSTAF III – EN UPPLYST KOSMOPOLIT

Gunnar von Proschwitz

För en kännare av upplysningstiden är det en ständig källa till beundran och förundran att notera, hur snabbt de stora idéerna i tiden samt de vetenskapliga och de litterära verken färdas från land till land. Inte sällan snabbare än vad som är fallet i dag. En teaterpjäs kan så t.ex. ha sin urpremiär i Paris för att några månader därefter framföras på Drottningholmsteatern. Redan samma vecka som en roman av Voltaire finns att köpa i Paris, sänds den till Stockholm, där den ivrigt läses och diskuteras av drottning Lovisa Ulrika (1720–1782) och hennes äldste son, kronprins Gustaf (1746–1792). Det är inte endast de kungliga som utan onödigt dröjsmål kan sätta sig in i vad som är senaste nytt och senaste mode på kontinenten, framför allt i Frankrike. Privatpersoner som Carl Gustaf Tessin (1695–1770), Carl Fredrik Scheffer (1715–1786), kronprins Gustafs främsta lärare, och Charles De Geer på Leufsta (1720–1778) kan också de glädja sig åt goda kulturkontakter med det övriga Europa. Det framgår av deras korrespondens och deras boksamlingar.

För kronprins Gustaf, uppfostrad av två svenska f.d. beskickningschefer vid franska hovet, vetgirig som få och med ett livligt sinne, öppet för inflytelser och med stor aptit på allt som rör sig i tiden, utvecklas dessa kontakter med kontinenten till ett sannskyldigt behov. Han läser allt han kan komma över. Den franska 1600-talslitteraturen är han lika förtrogen med som med den samtida. Voltaire är hans store idol. I sina brev kommenterar han de lästa verken och låter oss ta del av sina reflexioner över Rousseaus funderingar om vetenskapens väsen och om teaterns

skadliga inflytande på människan. Hos den unge Gustaf finner vi också hans reaktion på Montesquieus klimatlära osv. Vad som till att börja med var svar på lärarnas läxor, blir efter lärlingsåren frivilliga och spontana analyser. Eleven har blivit en man, som med iver och självständighet yttrar sig i den allmänna kulturdebatten. Detta är så mycket mera anmärkningsvärt som han levde i ett halvsekel som idémässigt skapade det moderna Europa.

Gustaf III är en stor vän av tidens populära medium, tidningen, den politiska lika väl som den litterära tidskriften. Han prenumererade livet igenom på en försvarlig mängd franskspråkiga tidningar publicerade inte bara i Frankrike utan också i England, Holland, Tyskland, Sverige... Han var därför synnerligen väl hemmastadd med det politiska skeendet i Europa men också med nyheterna på den litterära fronten. Allt detta kommenteras utförligt i hans brev.

Kriget i Finland med Katarina II håller inte hans tankar borta från litteratur, teater och konst. Han blir utled på att bara diskutera vapen, ammunition, foder, mjöl, bröd, kött och kängor. Han ger sin bibliotekarie Leopold (1756–1829) i uppdrag att komma till Finland för att ha någon att prata litteratur med. Han ber honom skicka efter Saint-Simons nyutkomna memoarer, annonserade i den utländska pressen. Det är ett verk liksom gjort för att entusiasmera och fängsla den svenske monarken tack vare dess ingående och avslöjande skildring av intrigspelet vid Ludvig XIV:s hov. Det som en gång hade börjat som ett pensum att avverka för att tillfredsställa en sträng pedagog blev en favoritsysselsättning, som lämnade Gustaf III först med livet. På sin dödsbädd läste han Voltaire. Han var i sanning "un homme de lettres", en litteraturens både tjänare och främjare.

1700-talets framstående svenskar var inte precis några hemmasittare. Man reste ut till kontinenten för att bilda och utbilda sig. För de flesta var nog målet Italien och Rom kombinerat med Frankrike och Paris. Inte sällan tog man vägen om Ferney för att besöka seklets store man, Voltaire. Med sin sedvanliga humor döpte han sig själv till "l'aubergiste de l'Europe", Europas värdshusvärd. Kronprins Gustaf var inställd på att också han skulle vallfärda till Ferney vid sitt första Frankrikebesök år 1771, men han fick ge upp den tanken på grund av Adolf Fredriks (1710–1771) plötsliga frånfälle och i stället skyndsamt återvända hem. Kronprinsen hade tilltalats av bl.a. Gustav Philip Creutz'

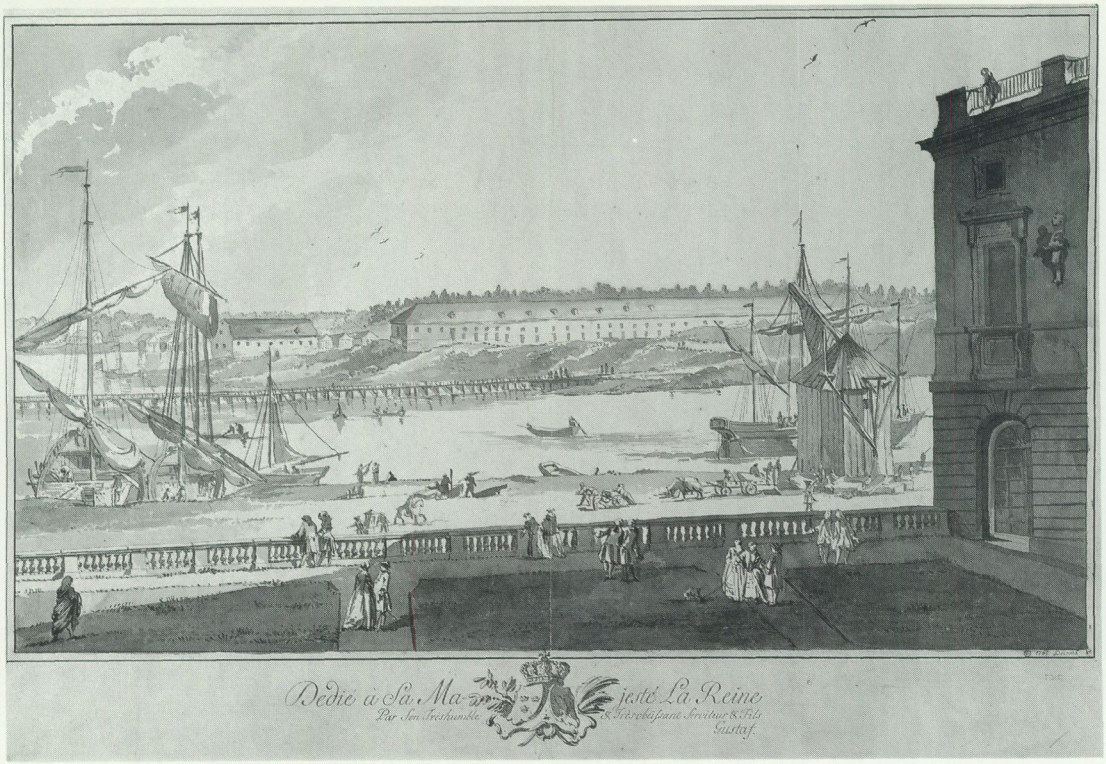

Skeppsholmen sedd från Logårdsterrassen. Akvarellerad penncteckning av kronprins Gustaf. Nationalmuseum. Foto Statens konstmuseer.

(1731–1785) utförliga skildring av sitt första möte med författaren till *Candide* på dennes slott på fransk botten men helt nära Genève.

Svenska konstnärer som Carl Hårleman (1700–1753), Jean Eric Rehn (1717–1793), Alexander Roslin (1718–1793), Johan Tobias Sergel (1740–1814) och möbelsnickaren Georg Haupt (1741–1784) m.fl. begav sig söderut för att lära nytt; officerare skaffade sig krigserfarenhet genom att ingå i franska regementen som le Royal Suédois, om de nu inte i likhet med den unge Hans Axel von Fersen (1755–1810) och Curt Bogislaus Ludvig Christoffer von Stedingk (1746–1837) anslöt sig till de franska trupper som år 1778 i Amerika understödde insurgenterna – de engelska kolonisterna – mot det engelska moderlandet.

Att resa var på modet trots de ofta urusla vägarna, särskilt i Tyskland. Även fransmännen rörde på sig. I Stockholm fanns en liten fransk konstnärskoloni som främst var sysselsatt med att

Gustav III:s konstsamling, som han till stor del inköpte från Giambattista Piranesi, fick en magnifik inramning i Gustav III:s antikmuseum, som brodern Karl lät inrätta 1792 i Stockholms slott. Målning 1796 av Pehr Hilleström d.ä. Foto Erik Cornelius, Statens konstmuseer.

smycka det kungliga slottet; där vistades också franska bagare och krögare, men självfallet i oändligt mindre omfattning än exempelvis i London. Voltaire gjorde en resa, som han bittert skulle ångra resten av sitt liv. Han föll för Fredrik II:s locktoner och begav sig till det preussiska hovet, där han fick rätta kungens franska och utstå hans sarkasmer. Diderot hade större lycka med sin resa till St Petersburg, dit han inbjudits av den mäktiga och belästa Katarina II. Redan som kronprinsessa hade Lovisa Ulrika, Fredrik II:s syster, som den naturligaste sak i världen bjudit Voltaire till sig i Stockholm. För en gångs skull blev Voltaire så överraskad, att han hade all möda i världen att dölja sin förvåning. Han skriver i ett brev till sin vän den franske utrikesministern, markis d'Argenson, den 3 maj 1745: "Vad

säger Excellensen om den svenska kronprinsessan som ber mig göra en liten avstickare till Stockholm, precis som man bjuder någon till landet på supé? Man måste vara lik Maupertuis för att på det viset ge sig av långt bort till den höga Norden. Jag stannar i Frankrike". 1736 hade Maupertuis rest ända upp till Lappland för att studera jordavplattningen.

Gustaf III:s resiver var således något tidstypiskt. Han besöker två gånger Katarina II i Ryssland och tilltalas av hennes rika personlighet, trots att de väl endast hade en enda sak gemensam: kärleken till Frankrikes språk, konst, litteratur och stora män. Bland Gustaf III:s resor utomlands har väl främst vistelsen i Italien och Frankrike 1783–1784 lämnat bestående spår inte bara i hans egen personlighetsutveckling utan också i svenskt kulturliv. Han inspireras och tjusas av den antika kulturen, som hans antikmuseum bär vittnesbörd om. Han tar djupa intryck av vad han ser och lär i Frankrike. Han omsätter i handling dessa nya idéer vid sin hemkomst. De främjar i första hand svenskt kulturliv, som får en alltmer kosmopolitisk prägel. Man tänker givetvis här främst på kungens insatser till förmån för teater, konst, musik, språk och på den efter franskt mönster 1786 instiftade Svenska Akademien. Man får nog vara en ganska förhärdad cyniker för att i dessa initiativ för svensk odling och bildning främst vilja se uttryck för egoism och självförhärligande. Låt oss erinra om vad kungen själv skriver till greve Anders Johan von Höpken i sitt brev av den 13 mars 1786, i vilket han redogör för sina planer att instifta den Svenska Akademien. "Jag är helt övertygad om att Ni kommer att finna, att dessa planer är sprungna ur en stor kärlek till mitt fosterlands ära och vitterhet." (*Gustaf III*, s. 303)

All denna kosmopolitiska aktivitet skulle ha varit om inte omöjlig, så åtminstone väsentligen försvårad, såvida inte tidens resenärer hade haft ett språk gemensamt: franskan. Detta fick vittgående följder, ty när de nya idéerna lämnade epokens kulturella centrum – Paris – och spreds till Europas övriga länder, var de bärare av den franska språkdräkten. De upptas också i de olika språken i en form som nära ansluter sig till den franska. Man kan därför tala om en verklig lexikalisk kosmopolitism gemensam för de europeiska språken. Denna språkliga gemenskap främjar de mellanfolkliga förbindelserna. Till de kulturord som våra västerländska språk tidigare hade gemensamt och som kommit först

från Atén och sedan från Rom, fogar sig under upplysningsseklet en månghövdad skara från Paris. Också här är Gustaf III en föregångsman genom sin sällsynt stora språkliga receptivitet och begåvning. Huvudparten av hans brev är skrivna på en idiomatisk franska, stilistiskt avancerad, men som lätt skrämmer den moderne läsaren av originalbreven genom de oefterhärmliga stavfelen och kungens mer än lovligt komplicerade handstil. Originalbreven är kort sagt svåra att läsa och tyda. Det förklarar, varför de så länge legat mer eller mindre olästa. Det gäller likväl i den historiska sanningens namn att ha fullständigt klart för sig, att rättstavning på 1700-talet är ett relativt begrepp. Det ingick alls inte i den bildades uppfostran att respektera en ortografi förespråkad t.ex. av den Franska Akademien. Gustaf III var i fråga om rättstavning lika obesvärat inkorrekt som tidens franska adelsmän eller som en författare som Montesquieu.

Vad man emellertid i rikt mått finner i de kungliga breven, är en mängd av de på 1700-talet nyskapade franska orden som än i dag i en lätt försvenskad form lever ett gott liv i vårt språk. Många av dagens svenskar är nog omedvetna om att de till vardags använder en rik portion ord inlånade från franskan under Gustaf III:s regering och ofta med kungen själv som en av de första svenskar som lanserade orden, i deras franska form visserligen men ändå...

Här är endast plats för några exempel på denna nya vokabulär importerad från franskan av Gustaf III: *civilisation, accelerera, kris, kalkyl, kalkylera, elektrisera, göra sensation, epokgörande, sanktionera.* En grupp ord ingår i vårt politiska ordförråd: *opposition[sparti], motion, konfidentiell, koalition, konstitutionell, popularitet, populär*... Den av språkfrågor intresserade läsaren hänvisas till min bok: *Gustave III de Suède et la langue française.* Göteborg & Paris 1962.

Vad är det för idéer som upplysningsseklet för fram? Vilka idéer omfattar Voltaire så starkt att han till deras försvar uppbådar all sin ironi, alla sina avväpnande sarkasmer och tar till sitt beryktade hånskratt mot deras belackare och motståndsmän? Vilka nya, ofta kontroversiella idéer hittar man i tidens mest progressiva verk, Diderots stora encyklopedi (1751–1780)? Somliga finner man lätt och under självständig rubrik, andra åter är med hänsyn till censuren försåtligt gömda i en till synes oskyldig artikel ägnad t.ex. ett grammatikaliskt problem. Jo, det är främst tankar om människans villkor. Individen står i blickpunkten i

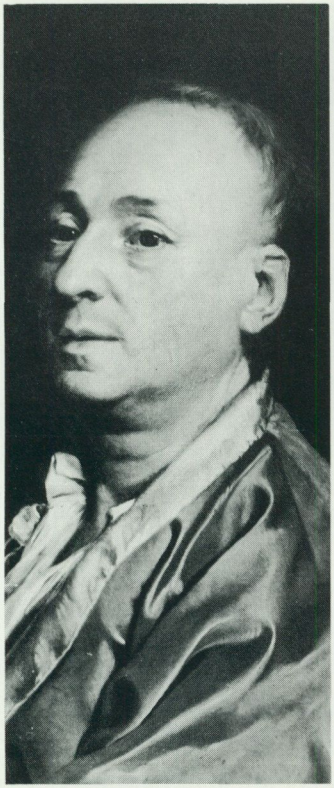

I Denis Diderots "Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences", som utgavs 1751–1780, presenteras upplysningstidens tankar och ideer, öppet eller försåtligt gömda. Mycket av dessa idéer ingick i kronprins Gustafs uppfostringsprogram, tack vare Carl Fredrik Scheffer, en av kronprinsens lärare och verksam vid beskickningen i Paris. Bilden visar Diderot, efter Jean Antoine Houdon.

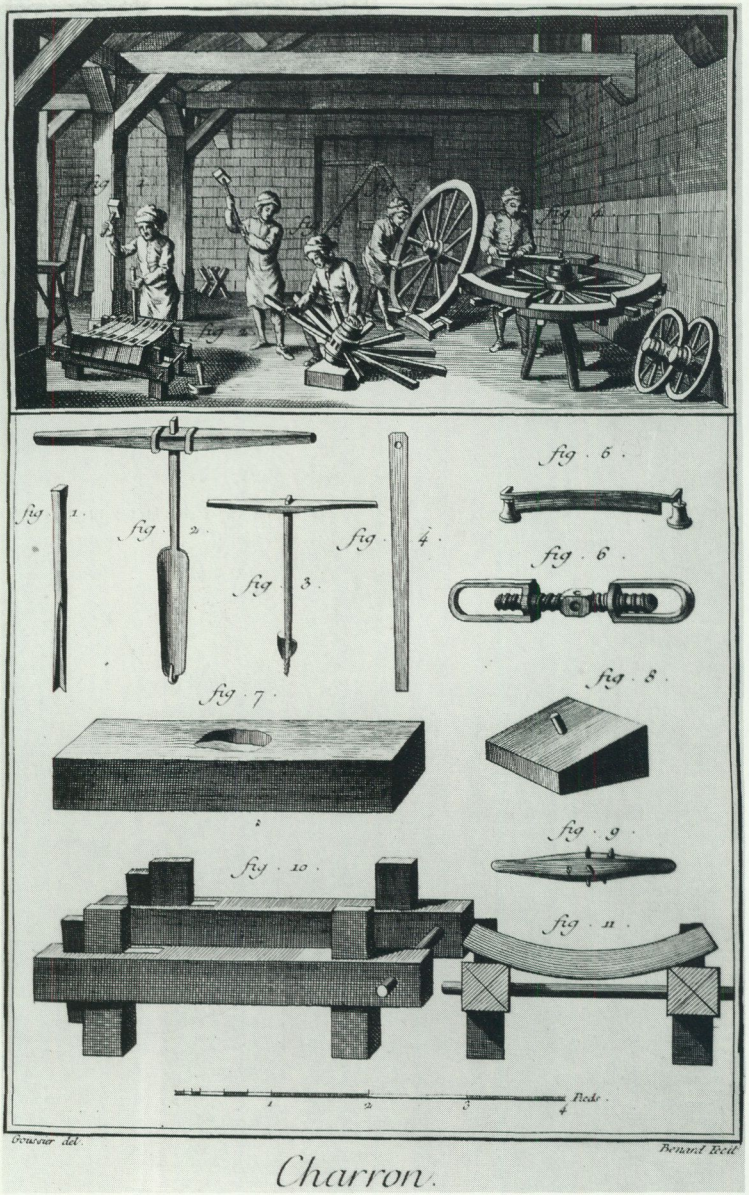

Vagnmakarens verkstad ur Diderots Encyklopedi.

Sofia Magdalena, prinsessa av Danmark, trolovades som femåring 1751 av politiska skäl med den lika unge kronprins Gustav av Sverige. Bröllopet hölls i Köpenhamn 1766. Detta porträtt utfördes av Karl Gustaf Pilo samma år. Nationalmuseum. Foto Åsa Lundén, Statens konstmuseer.

upplysningsfilosofernas skrifter. Individens förhållande till överhet, stat och kyrka skärskådas liksom hans relationer till medmänniskan – hans broder, hans syster. Frihetens evangelium förkunnas inte från predikstolarna, men väl i Voltaires, Rousseaus, encyklopedisters och andra upplysningsfilosofers skrifter liksom i de borgerliga dramerna, tidens nya litterära genre skapad av Diderot: åsiktsfrihet, tryckfrihet, religionsfrihet, tolerans mot oliktänkande. Den gode medborgaren har många samhälleliga dygder; han skall främja upplysningens, kunskapens

och förnuftets seger i världen. Undervisa, lära, moral, dygd, välgörenhet, medmänsklighet, känslighet hör till hans älsklingsord.

Dessa nya läror, idéer och ord har ingått i det uppfostringsprogram som kronprins Gustaf tillägnat sig främst tack vare Carl Fredrik Scheffer, som hade ett stort intresse för allt det nya och som sedan sin beskickningstid vid det franska hovet väl kände de tongivande i den franska kulturdebatten. Han delar frikostigt med sig av sitt kunnande till sin elev. Brevväxlingen dem emellan inleds när kronprinsen är tio år. Man kan följa den under en lång tidsrymd. Det är lätt att imponeras av mognaden i t.ex. den 21-årige kronprinsens reflexioner.

Så här skriver han till Scheffer den 26 maj 1767 (*Gustaf III*, s. 62–63):

Jesuiterna smider ränker i Spanien och Portugal för att bilda en monarki, inte till Guds ära men för att mätta sin egen äregirighet. De jagas bort från Spanien och Portugal, men man fortsätter att stödja inkvisitionen, och fader Malagrida döms som kättare men inte som kungamördare. I Frankrike är jesuiterna bannlysta, men man bränner där Bélisaire och Jean Calas på bål. Man behandlar Rousseau som brottsling, och man förbjuder encyklopedien. Jesuiterna kan förintas, jesuitorden förstöras, men det kommer att uppstå nya villfarelser, som tar de gamlas plats och lika stora vedervärdigheter utförda av andra skäl kommer kanske att få en att sakna de förra.

Att hoppas på att förjaga vidskepelse och att råda bot på människors ondska det är, tror jag, en omöjlighet. Så länge som de lever i samfund, och som de har olika begär och intressen, kommer de att vara onda och grymma. Det är vackert att försöka ändra på dem, men det är nära nog omöjligt att lyckas med det.

Trots vad Ni säger, min Herre, om Voltaires ogudaktighet, skulle jag gärna vilja läsa hans nya skrifter. De förargar mig ofta, men hans stil är så behaglig, och allt som kommer från det hållet är så intressant, att jag gärna skulle vilja se dem.

Kronprinsen dras utan egen förskyllan in i en strid mellan det nya ljusets män och dess fiender. Jean François Marmontel (1723–1799) hade just år 1767 publicerat sin *Bélisaire* som skulle bryta en lans för filosofernas läror. Han fördömer fanatism och intolerans, pläderar för medlidande, barmhärtighet och tankefrihet. Den teologiska fakulteten vid Sorbonne slog larm. De lärda doktorerna vände sig framför allt mot bokens femtonde kapitel, som predikar tolerans. Liksom sin lärofader Voltaire rådde Marmontel tidens furstar att varken blanda sig i teologiska dispyter eller förfölja någon för hans tros skull. Detta blev för mycket för

Kronprins Gustav hade planer på att besöka Voltaire i Ferney under Parisvistelsen 1771, men besöket måste inställas på grund av dödsbudet från Stockholm. Kronprinsen hade tilltalats av Voltaires idéer, som förmedlats av Gustav Philip Creutz skildring av sitt möte med Voltaire. Foto Svenska porträttarkivet.

teologerna. Utan att ge sig tid till att redan från början utarbeta sin censur gjorde de upp en *Indiculus* – prästerskapet nedlåter sig inte till att använda det fransyska språket. Denna lilla lista upptog bokens mest förgripliga partier och man hotade den olycksalige författaren såväl med rättvisans svärd som med kyrkans bannstråle, om han inte avsvor sig sina kätterska idéer.

Ensam hade Marmontel säkert stått sig slätt i denna kontrovers, men hans bröder – *les philosophes* – slöt upp på hans sida. Voltaire drev gäck med prästerskapet på sitt oefterhärmliga sätt. Han är inte sen att utnyttja att de där skolfuxarna – *ces cuistres de collège* – inte dragit sig för att fördöma följande sats i Marmontels skrift: *La vérité luit de sa propre lumière; & on n'éclaire pas les esprits avec la flâme des buchers*. Sanningen lyser med sitt eget ljus, och man kan inte upplysa någon med bålets lågor. "Det är, skriver Voltaire, skönt att ha med så enfaldiga fiender att göra." Enligt hans och Marmontels åsikt skall man inte tvinga religionen på någon. Katarina II meddelade under tiden Voltaire, att hon hade varit

med om att översätta *Bélisaire* till ryska; översättningen hade till yttermera visso dedicerats en rysk ärkebiskop.

Också i Sverige gjorde Marmontels bok lycka. Kronprinsen diskuterar verket med Scheffer, med Creutz och med sin moder. Lovisa Ulrika delade sin sons entusiasm och de läste tillsammans allt som rörde denna strid, i vilken Gustaf kom att ingripa utan att ha velat det.

I ett brev av den 19 juni 1767 skriver Gustaf till Marmontel (*Gustaf III*, s. 77–78):

Om Sorbonne fördömer Er, hämnas Ni av den allmänna opinionen som fördömer Sorbonne. Det goda som Edert arbete för med sig kommer att vara ännu då den ecklesiastiska censuren redan är bortglömd och nöjet att ha medverkat till människors lycka är vida mer värt än nöjet att ha gjort några teologie doktorer till viljes.

Detta är kronprinsens mest ryktbara brev. Brevet lästes, citerades och prisades utomlands, härhemma nagelfors och kritiserades det.

Marmontel var inte sen att utnyttja kronprinsens brev, som han läste upp för den Franska Akademiens ledamöter. Creutz beskriver "de odödligas" reaktion. De hade med tårar i ögonen hört den så upplyste och dygderike kronprinsens brev, som stärkte deras tro på förnuftets och humanitetens makt (*Gustaf III*, s. 67). När så slutligen Sorbonne publicerar sin censur av *Bélisaire*, offentliggör Marmontel å sin sida Gustafs brev jämte Katarina II:s, Carl Fredrik Scheffers etc. Ett på en gång lömskt och habilt försvar.

I brev till Fredrika Eleonora Bielke den 22 mars 1768 yppar kronprinsen sitt missnöje med Marmontels beteende (*Gustaf III*, s. 72): "Jag höll på att råka illa ut för det förbaskade brevets skull, som jag skrev utan tanke på att det skulle publiceras." Tidningarna hade tagit hand om brevet, som troligen via en tysk tidning kommit till svenska prästerskapets kännedom. Prästerna beskärmade sig högljutt, ty de tog åt sig prinsens kritik av Sorbonne utan att inse, fortsätter Gustaf, att

Sorbonne är katolskt, men Ni känner till ordstävet den som känner igen sig får ta åt sig (må den som känner sig snorig snyta sig). Uppenbarligen övertygade deras samvete dem om den sanningen, de trodde, att jag hade givit mig på prästerskapets heder och ära. De drog saken inför konsistoriet, och jag såg i andanom det ögonblick då jag skulle innefattas i censuren, som drabbat författaren till Bélisaire, och jag var förvisso mera skyldig än

Jean François Marmontel publicerade 1767 sitt verk "Belisaire", som ville bryta en lans för filosofernas läror. Verket fördömdes av teologerna. Gustav läste det med stort intresse och diskuterade det i brev till Marmontel, som i sin tur utnyttjar brevet i striden. Jacques Louis David har behandlat ämnet i sin målning Belisaire. Louvren. Foto Statens konstmuseer.

Marmontel, ty enligt deras synsätt hade han bara attackerat religionen och jag hade frotterat mig med teologerna, som är mycket respektablare. Jag fick vetskap om den här affären, och fastän den skulle ha förskaffat mig stor ryktbarhet i Frankrike som förföljd för religionsfrihetens skull, var jag rädd för den i Sverige, där den berömmelsen inte skulle ha varit så fördelaktig. Jag tog mitt parti och lät skicka efter justitiekanslern. Jag talade om för honom vad jag befarade, och sedan jag hade visat honom brevet det gällde, bad jag honom, att han skulle se till att jag slapp några tillrättavisningar, som jag aldrig kunde ta emot utan att reagera mycket starkt, vilket skulle få till följd obehagligt bråk. Stockenström tog brevet med sig till Schröder och fick honom att inse det löjliga i hela saken, så talades inte mer om det.

Grevinnan håller säkert med om att man måste vara född med min tur för att råka ut för trakasserier som kommer till oss från 200 mils håll. Jag tycker, att jag har fuller nog av vad Stockholm kan bjuda på utan att behöva få annat från Paris.

Stockholms konsistorium hade den 8 mars 1767 vägrat att ge sitt *imprimatur* som begärts för en översättning till svenska av ett enda kapitel av *Bélisaire*. 1768 utkommer så i Stockholm en svensk översättning av boken: *Belisar*, af Hr. Marmontel. Översättningen är inte fullständig: återigen är det det femtonde kapitlet som censureras, ty det innehåller enligt översättaren, J.W. Liliestråle (s. 139, n.)

åtskillige utlåtelser [...] däraf man skäligen fruktadt, enfaldiga Christna kunna stötas och oroas, särdeles i vårt land, där et sådant skrifsätt i Religions-ärender, som egenteligen smakar af Stoiska principier, är mindre vanligt och tillåteligt.

Översättningen är tillägnad Gustaf.

När kronprinsen ett år senare tänker på sitt brev, som grevinnan Bielke enträget bett att få läsa, kan han inte hålla tillbaka ett lika spirituellt som harmset utfall mot prästerskapet (*Gustaf III*, s. 78):

Varsågod, Madame, här är nu en kopia på det brev som så när fick mig dömd till bålet som kättare, gynnare av kättare och förkroppsligande kätteri. Medge att herrar präster hade orätt, när de tog åt sig de partier som jag understrukit här; man måste känna sig tusan så skyldig för att gå så långt bort och leta efter sarkasmer.

I Sverige lästes *Belisar* ivrigt. Man träffar än i dag ofta på volymen i våra slottsbibliotek. I Forsmark har Belisars tempel rests och ibland finner man den latinska inskriptionen på en sten DATE OBOLUM BELISARIO, Giv Belisar en skärv. Jacques Louis David ställde på Salongen i Paris år 1781 ut en tavla med titeln Bélisaire och försedd med den latinska inskriptionen. Den gamle romerske generalen Belisarius, blind och övergiven, sitter vid templets port och begär en allmosa. Tavlan hälsades med hänförelse av Diderot i hans konstkritik. Den hänger i dag på Louvren.

Den entusiasm med vilken kronprinsen tar ställning till förmån för upplysningsfilosofernas idéer svalnar med åren. Kronprinsen är mer öppen för ett sådant inflytande än konung Gustaf III. Det blir uppenbart vid det andra Frankrikebesöket år 1784. Det avläggs av en konung som mött svåra motgångar redan inom sitt

Dubbeldörrar från Gustav III:s operahus. Nordiska museet. Foto Mats Landin.

familjeliv och som fått besinna, att ungdomsårens ambitioner och drömmar om reformer och framsteg motarbetas och korrigeras av en hård och trög vardaglig verklighet. Breven, fortfarande ofta entusiastiska, får ibland ett stänk av resignation. Personteckningen fördjupas och blir på en gång mer mogen och mer kritisk.

Inför sin andra Parisresa skriver kungen till grevinnan de Boufflers den 3 mars 1784 (*Gustaf III*, s. 271):

Vad så herrar upplysningsfilosofer anbelangar, vill jag gärna erkänna, att om jag kan hålla dem från fötterna, skall jag göra det hjärtans gärna; man riskerar alltid att bli nedstänkt i deras sällskap, och om jag råkar dem, skall jag göra som Manis anhängare, som tillbad det onda, för att det inte skulle kunna göra dem något ont. De där herrarna vill regera över allting; de gör anspråk på att styra världen, men de kan inte styra sig själva; de talar om tolerans och är intolerantare än ett kardinalskollegium, och ändå är det deras åsikter som bestämmer människors rykte, och det är de som vidarebefordrar detta sitt domslut till Eftervärlden.

Åren går och i deras följe kommer nya, omskakande händelser. Frankrike är, som kungen ser det, utlämnat åt republikaner. Hans omdömen om dem är hårda. Han skäller revolutionärerna för "kannibaler och orangutanger". Han får vara med om en tillämpning på upplysningsfilosofernas idéer som de själva, lika litet som han, inte kunnat förutse. Dessa republikaner utgör i hans ögon ett dödligt hot för konungamakten, inte bara i Frankrike.

Han får själv på närmare håll stora bekymmer: kriget i Finland (1788–1790) och adelns motstånd mot hans politik upptar hans tankar och fyller honom med sorg. Han längtar tillbaka till de år, då han omgavs av just de personer som nu i stor utsträckning vänder honom ryggen. Men han har också vid sin sida män som lojalt tjänar och bistår honom. Till dem hör bl.a. den unge Hans Axel von Fersen, Evert Vilhelm Taube (1737–1799), Gustaf Mauritz Armfelt (1757–1814) och Stedingk. Dem skänker han sin vänskap och sina omsorger. Till dem skriver han sina bästa brev, mänskliga, uppmuntrande, manande, förmanande, men framför allt uppriktiga. Här visar han en personlig resning som man förgäves skall leta efter i de stereotypa och föga sympatiska porträtt av Gustaf III, som tillhandahålles oss i arbeten som ägnar kungens brev ett förstrött intresse.

Som exempel på dessa brevs tonläge vill jag låna början på ett brev till Stedingk. Det är skrivet för att trösta och uppmuntra befälhavaren i Savolax, som lidit motgångar i striderna (*Gustaf III*, s. 374–375):

Åbo den 25 november 1789

Jag har, min käre Stedingk, mottagit Edra två jämmerliga brev av november månad, och jag är mycket förargad över att man proppat huvudet fullt på Er med alla de dumheter som torgförs i Stockholm, och som glöms nästan lika fort. När man som Ni har fört ett så lyckat fälttåg, när man har vunnit tvenne större träffningar, och när man slutligen har tagit sitt vinterkvarter i

Detalj av broderad väst som tillhört Jacob Johan Anckarström. Nordiska museet. Foto Mats Landin.

fiendeland, då kan man, tycker jag, sätta sig över vad några sladdertackor säger, som, berövade sin vanliga krets av beundrare, angriper allt för att ge utlopp åt sitt dåliga humör, eller kritiken från några kaféhjältar, som efter att i fredstid spelat modiga och tappra män på Stockholms gator, i krigstid lämnat sin tjänst i sanning till statens lycka, och som inte ens visste, att denna handling faktiskt var patriotisk, emedan de befriade armén från dem själva, dessa ömkliga varelser, och som nu, då de är i säkerhet, kontrollerar dem som strider, och som hos dem skulle vilja finna sina egna dygder: feghet och slapphet. Det är inte sådana människor, som bestämmer ens rykte, och de kommer att tala förgäves. Historien kommer alltid att slå fast, att Ni hindrade fienden trots underlägsna styrkor, och att Ni slog dem tillbaka den 12 juni i Porosalmi, och att Ni intog ryssarnas läger i Parkumacki jämte deras kanoner och vagnar. Det är obestridliga fakta, allt det andra är varje officiell person utsatt för, vare sig han är furste, general, minister, författare eller till och med skådespelare, vemsomhelst som träder fram för den stora allmänheten, har att finna sig i det, men Eftervärlden skipar rättvisa, och det är till den som man bör vädja.

Det här är en fin moralavhandling, som kommer att, som Ni redan inser, utmynna i konstaterandet, att just det tal som Ni beklagar Er över, blir ännu

ett skäl för Er att behålla befälet, ty genom att nu lämna det ifrån Er, skulle Ni ge seger till Edra belackare, och Ni skulle mera reellt och säkerligen frivilligare sanktionera deras tal än den där stackars Kungen av Frankrike sanktionerat den monstruösa franska författningen. Den stackars Fursten är i sanning i dag den levande avbilden av tiggarkungen Pétaud, hos vilken man gjorde vad man ville. Det är därför, som jag förväntar mig, att Ni stannar kvar, där Ni är, vilket obehag det än kan innebära för Er, men man är tvungen till att som de tappra riddarna avsluta det påbörjade företaget. [...]

Gustaf III har som brevskrivare av våra dagars svenska kulturjournalister jämställts med Tegnér och Strindberg. Han har också nämnts som en av de stora inom den svenska 1700-talslitteraturen. Dagens franska litteraturforskare har liksom en gång Diderot och Beaumarchais starkt tilltalats av den svenske kungens franska.

Det ovan citerade brevet till Stedingk, skrivet med tanke på en enda person – adressaten – är väl ägnat att belysa kungens skrivkonst, samtidigt som det kan sägas sammanfatta mycket av hans livsfilosofi och de principer, efter vilka han handlade och verkade.

Först till stilen: levande, livlig, spirituell. Kungen portionerar ut i lika doser uppmuntran, esprit och ironi. Han smyger också in en litterär form och ett ordval, som påminner om det franskklassiska dramats just när han kommer fram till brevets huvudbudskap: "man är tvungen till att som de tappra riddarna avsluta det påbörjade företaget." Kungen liknar sitt brev självironiskt vid "en fin moralavhandling". Visst är det moraliserande, men en moralpredikan serverad i en så lätt ton och med en sådan elegans kan inte såra, än mindre förfela sin verkan.

Ett uttryck fångar läsarens uppmärksamhet: *kaféhjältar*, "héros de café". Tidstypiskt: 1700-talet är kaféets gyllene epok främst i Rom, London och Paris. Här kommer Stockholm med på ett hörn. Skissen av dessa hjältar för i all sin koncisa form tankarna till mången litterär skrävlande soldat. Kungen levandegör typen.

En annan passage i brevet som är avslöjande, är denna:

Historien kommer alltid att slå fast, att Ni hindrade fienden trots underlägsna styrkor... Här möter vi ett tema, som Gustaf III krampaktigt håller fast vid livet igenom: Historiens dom eller med ett för honom med Historien synonymt ord, Eftervärldens dom. Endast la Postérité, Eftervärlden, kan med oväld bedöma

Enligt traditionen placerades Gustav III i denna fåtölj efter skottet på operamaskeraden den 16 mars 1792 och bars till slottet. Stolen, som har blodfläckar i ryggen finns i Nordiska museet. Foto Mats Landin.

hans egen person och gärning. Sådan är hans tro och övertygelse. Samtiden är inte mäktig att vara opartisk. "Eftervärlden skipar rättvisa, och det är till den man bör vädja."

Av intresse att notera är kungens val av yrkeskategorier – furste, general... skådespelare – som blir byte för vad man sedan 1700-talet kallar "den allmänna opinionen".

Så kommer Gustaf III in på den franska revolutionen och den arme Ludvig XVI, som han ser som en svag och viljelös monark. Gustaf III använder här ett modeord lanserat under den franska revolutionen: *sanctionner*. *Sanktionera* finns belagt i svensk text för första gången 1792. Först den 4 februari 1790 svor Ludvig XVI inför den franska nationalförsamlingen trohet mot den nya kon-

stitutionen. Gustaf III skriver här i november 1789, men han har förmodligen kännedom om det brev daterat den 18 september 1789, som hade offentliggjorts av de franska tidningarna, i vilket Ludvig XVI uttryckte sitt gillande av ett stort antal av artiklarna som fastställts av nationalförsamlingen den 4 augusti 1789. I Gustaf III:s ögon innebar den kungliga sanktionen av den nya författningen slutet på den franske kungens auktoritet.

En av de mäktigaste ambitionerna i Gustaf III:s kulturpolitik var hans önskan att knyta Sverige närmare den europeiska kontinenten. Hans brev vittnar vältaligt om hans medvetna strävan efter en kulturell kosmopolitism. Vi ser det på konstens, teaterns och musikens område. Hans reformprogram för det svenska språket innebär också, att han söker hjälp och inspiration utifrån. Han vill ge det svenska språket större spänst och öka dess ordförråd, där det finns luckor. Han räds inte att rekommendera, att man söker berika svenskan genom att översätta franska texter till svenska och genom att inlåna ord och vändningar som svenskan saknar. Att dessa lån kom från franskan var endast naturligt i en tid, då franskan internationellt var det dominerande språket. Ett sådant handlingsprogram låg i tiden. Det visar redan den lexikaliska kosmopolitismen.

Vad kungen däremot inte ville importera till sitt land, var de franska revolutionärernas idéer och teorier. Det kan man kanske inte förtänka vare sig honom eller de styrande i England, ty de idéerna gick vida längre än att ifrågasätta den bestående ordningen, de syftade till att avskaffa den.

SVENSKA KUNGAR I RIKET, TEKNIKEN OCH NATURVETENSKAPEN

Wilhelm Odelberg

Det har ibland påpekats att Sverige inte har utrymme för mer än ett geni per århundrade, åtminstone från internationell synpunkt. För den äldre i raden av "kungar", som skall behandlas här, Christopher Polhem, gäller, att han under sitt 90-åriga liv hann verka under en del av 1600-talet, medan den näste, Carl von Linné, tillhör 1700-talet. Jacob Berzelius var visserligen född två decennier innan seklet gått ut, men hela hans verksamhet och berömmelse faller inom 1800-talet. Såväl Polhem och Linné som kung Karl XIV Johan har blivit porträtterade på svenska sedlar. Berzelius väntar ännu på den hedern. Marskalk Bernadotte, samtida med Berzelius, som blev kung, sade, att "ingen fyllt en bana liknande min". Han får nog på sitt sätt räknas till genierna utanför den vetenskapliga världen.

Lejonet är ett av de sista "Statslejon", vilka sändes som gengåva mot de stora tributer, som sjörövarstaterna på den afrikanska kusten avpressade Sverige för att dess sjöfart på Medelhavet och till Asien skulle få vara ifred. Lejonet fick till slut sin "kula" vid överjägmästarbostället Djursborg vid nuvarande Karlaplan. Det sköts 1792, monterades och fanns i Adolf Ulrik Grills naturaliekabinett på Söderfors bruk. Han skänkte det till Kungl. Vetenskapsakademien. Linnédockan är tillverkad efter Alexander Roslins porträtt. Båda tillhör numera Naturhistoriska Riksmuseet. Foto Mats Landin.

DEN SVENSKE ARKIMEDES

Christopher Polhems föregångare som portalfigur i Sverige gällande teknikens och konstens värld, Erik Dahlbergh, var liksom Polhem född i borgerlig familj med svag ekonomi. Båda kunde vid hög ålder se tillbaka på sina liv, och med tillfredsställelse konstatera att den kunskapstörst och självdisciplin de sedan tidig barndom ålagt sig, gett rik utdelning. Vad Polhem beträffar, blev han i 10-årsåldern lämnad ensam i världen. Hans tekniska begåvning lyste redan då igenom. Förståelsefulla människor hjälpte

honom. En präst på Södertörn undervisade honom i latin så att han kunde tillgodogöra sig vetenskaplig text. I gengäld reparerade den unge discipeln klockor. Som student i Uppsala togs han om hand av ett annat geni, Olof Rudbeck d.ä. Polhem väckte sensation genom att efter två års arbete få domkyrkans astronomiska, medeltida ur att fungera. Det hade då stått sedan något århundrade. Mödan var förgäves. Några år senare förstördes uret i den stora branden.

Efter Uppsalaåren kom Polhem att intensivt ägna sig åt Falu gruva. Han gjorde åtskilliga förbättringar i driften. Vidare gjorde han betydelsefulla uppfinningar, framför allt genom att utnyttja vattenkraft vid uppfordringen av malmen. Pumpning av vatten i gruvschakten var också ett viktigt problem som han löste på ett elegant sätt. Polhems arbetskapacitet var remarkabel. Det uppgavs att han aldrig sov mer än tre timmar per natt. Han behövde bara se en maskin eller konstruktion för att erinra sig alla detaljer. Detta var viktigt när han 1694 vid 31 års ålder gav sig ut på en studieresa till Holland och England. I Oxford umgicks han med en av tidens berömdheter matematikern John Wallis. Däremot tycks han inte ha varit i personlig kontakt med Isaac Newton, till vars teorier han i flera fall var kritisk. Newtons banbrytande ideer kom långsamt att slå igenom. Under 1700-talets första årtionden var Polhem en av de ivrigaste att i olika sammanhang referera och kommentera Newtons teser. Å andra sidan tog Emanuel Swedenborg, naturvetenskapsman och religiös tänkare, intryck av Polhems ideer om universum. Denne framhöll – försiktigtvis inte i tryck – att jorden en gång varit en sol, som efter oändliga tider kallnat och blivit vad den är idag. Skapelseberättelsen i Bibeln fick ses som en liknelse, men bra att ha för enkelt folk. Sådana borde också undervisas om att Gud hade öron och ögon att se deras dåliga gärningar, vilka bestraffades med helvetets eld. Detta gjorde större intryck än talet om himmelrikets härlighet. Polhem förbehöll dessa tankar för en trängre krets. Utsikten att få bestiga kättarbålet var väl inte så stor i Sverige vid denna tid, men han hade ändå kunnat hamna i tråkigheter.

Polhems rykte steg. Inom Bergskollegiet anförtroddes han ansvaret för alla betydande nykonstruktioner vid Falu gruva och andra fyndigheter i landet. Kurfursten Georg Ludvig i Hannover, sedemera Georg I av England, kallade honom att under en tid

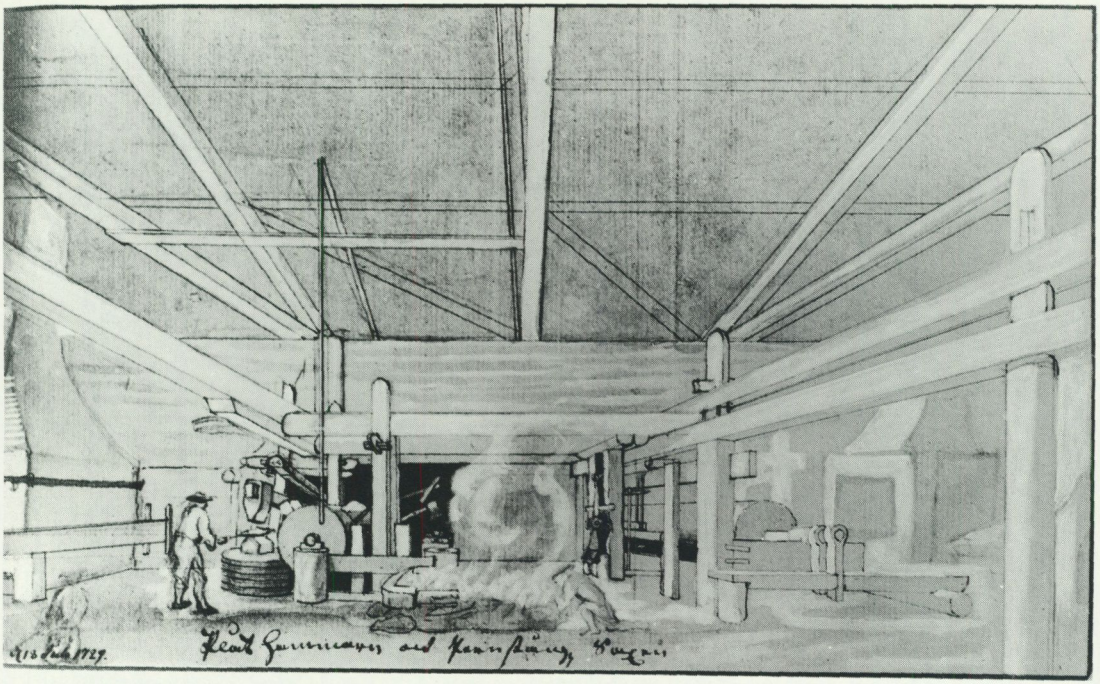

Christopher Polhem grundade år 1700 Stjernsunds manufakturverk, där man tillverkade artiklar av järn, stål, koppar och mässing, ibland under stora problem. Denna bild från 1729 visar smedjan vid Stjernsund. Längs väggarna på båda sidor står stora ugnar. Till vänster en smed framför plåthammaren och till höger den av Polhem konstruerade järnstångsaxen. Tuschlavering av C. J. Cronstedt. Tekniska museet.

föreslå bergverken i Harz. Tsar Peter i Ryssland frestade förgäves Polhem med lysande utsikter. Detsamma gjorde Georg I, sedan han väl etablerat sig som kung. Polhem kom i fortsättningen att helt ägna sig åt svensk teknologi och industri. Karl XII understödde honom kraftfullt ända till sin död. Polhems namn är framför allt förbundet med hans industriföretag i Stjärnsund i Dalarna och de märkliga slussverken i Trollhättan och Stockholm. Verksamheten i Stjärnsund med framställning av artiklar i järn, stål, koppar och mässing, var tidvis framgångsrik, men bjöd ofta på problem. När det gällde offentligt understöd fick han knappast det medhåll som han hade rätt att vänta av frihetstidens riksdagar. Ett annat problem var rekryteringen av arbetskraft. Folket hade en djupt rotad misstro och aversion mot att ersätta människokraft med maskiner. Detta var just vad Polhem ville. Under sina resor i England och på kontinenten hade han sett vad maskiner betydde för massproduktionen. Trots Polhems framgångsrika tillverkning av klockor – Stjärnsundsuren är berömda – höll inte hans industri i längden.

Christopher Polhem i Nordstjärneordens dräkt, avporträtterad som 90-åring av J. H. Scheffel. Kungl. Vetenskapsakademien.

Under sitt långa liv engagerades Polhem i en mångfald av andra angelägenheter. Slussverket i Stockholm, som betydde så mycket för stadens samfärdsel och handel, konstruerades av Polhem, som sagt, men fullbordades av hans son Gabriel, även han en skicklig ingenjör om än inte av faderns dignitet. Polhem betydde också mycket för utvecklingen av Karlskrona som bas för flottan. Särskilt engagerade han sig i uppbyggnaden av den stora dockan. Grävningen och konstruktionen av slussarna i den led som blev Göta kanal tillhör 1800-talet, men endast några månader före sin död hade Karl XII godkänt en plan rörande förbin-

delse mellan Östersjön och Västerhavet. Det härjade och slagna riket var ännu inte moget för ett så stort projekt.

I Kungl Vetenskapsakademiens stora sal hänger ett porträtt av en person i helfigur, svept i en violett nattrocksliknande klädnad och med en huvudbonad i samma färg. "Vem är den gamla damen?" frågar någon besökare och upplyses om att det är Christopher Polhem, målad för akademiens räkning, 90 år gammal och skrudad i Nordstjärneordens dräkt. Polhem var mycket uppskattad av Vetenskapsakademien och det med rätta. Han var 78 år då han inträdde i den nya akademien. Vad han där uträttade var förbluffande. Polhems livgivande inflytande verkade in i gustaviansk tid – 1700-talets svenska ingenjörer var hans lärjungar. Så länge den gamle mannen levde, var han en centralgestalt i akademien, en symbol för Sveriges lycka genom manufakturer och en hushållningsvetenskap, grundad på den experimentella forskningens rön. "Genom sin rastlösa energi och spännvidden i sin verksamhet var han den märkligaste av dem som röjt väg för akademien. Den tacksamhet som där mötte honom var

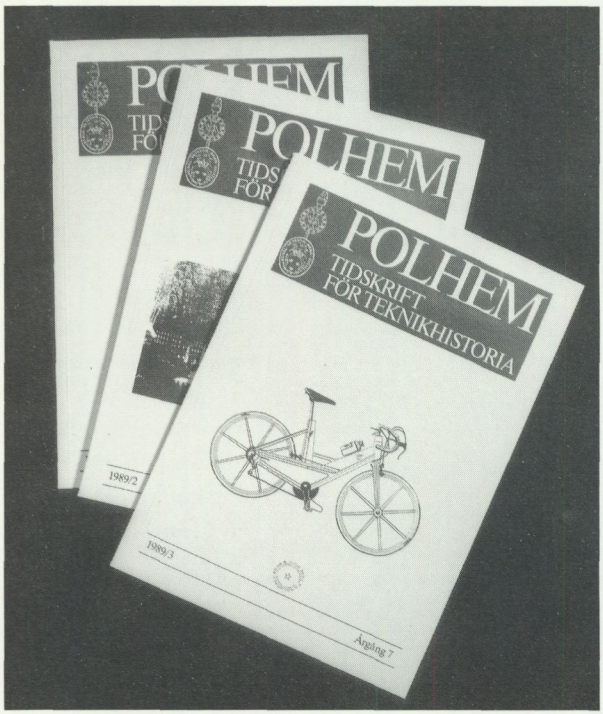

1983 startade Polhem, Tidskrift för teknikhistoria. Polhems namn lever i högsta grad än idag. Foto Eva Aspelin.

Många Linnélärjungar gjorde strapatsrika forskningsresor ut i världen för att utforska nya länder och företeelser. Jordglob från 1750-talet och astrolabium för bestämning av höjden från 1700-talets första del. Nordiska museet. Foto Mats Landin.

stor ävensom den oförställda glädjen över att vår svenske Arkimedes ännu stod bi och band akademien samman med det förgångna" (Sten Lindroth). Vetenskapsakademiens handlingar hade under 1700-talet stor betydelse för tekniker och lantbrukare, som där hämtade uppslag till allehanda förbättringar. De kvartalsvis utgivna häftena var efterlängtade på många håll.

Fram till sin död bidrog Polhem med inte mindre än 21 rön och uppsatser. Han skrev om principiella problem i mekaniken, om husbyggnad, ståltillverkning, kvarnar och vattenverk, skjutvapen, sätt att hämta upp öl ur källaren utan att behöva gå dit ner, hur man hindrar hästar från att skena. Det var inte mer än mänskligt att han någon gång högg i sten. En uppsats i ballistik

granskades av den berömde matematikern Mårten Strömer. Där fanns ett och annat som var fel. Strömer skrev till akademiens sekreterare: "Gud give att jag intet råkar illa ut, ty jag har skrupler nästan vid alltsammans och vill intet gärna komma i dispyt med den gubben som jag så mycket respekterar." Långt efter hans död diskuterades Polhems teser och uppfinningar bl.a. hans "konstige tapp", ett slags lås som skulle hindra pigorna att smygtappa vinfaten.

Det är väl troligt att Polhem uppnådde sin för tiden märkligt höga ålder genom att han förde ett sunt liv. Han varnade för överflöd i mat och dryck. Då liksom senare var superiet den stora faran för folket. Mer grönsaker i maten och ett enkelt liv var hans rekommendation. Stick i stäv mot flera av de ledande tänkarna under frihetstiden motarbetade Polhem alla former av privilegier. Han propagerade för full frihet för handeln. Det viktigaste för Sverige var att utveckla de industriella resurserna.

Ända in på 1960-talet ingick det i undervisningen i botanik att samla, pressa och lära sig namnen både på svenska och latin på ett visst antal växter. Gullviva ur herbarium från 1940-talet, samlat av Olle Hellberg. Nordiska museet. Foto Bertil Höglund.

BLOMSTERKONUNGEN

Det är nog inte sannolikt att Polhem och Linné träffades så ofta. Det skulle i så fall ha varit vid tillfälliga möten i akademiens lokaler i Riddarhuset. Linné verkade som läkare i Stockholm – man får inte glömma att han var en dugande praktiker i medicinska frågor. Detta bör inte skymmas av Linnés berömmelse inom botaniken. De båda giganterna levde i olika vetenskapliga världar. Under de få år som Linné vistades i Stockholm bodde Polhem på Kersö vid Mälaren, några mil från Stockholm. Sedan Linné flyttat till Uppsala som professor blev hans besök i Stockholm mycket sällsynta, men han förde en ymnig korrespondens med Vetenskapsakademien och dess ledamöter.

Arvet från Linné fortsätter med styrka in i våra dagar. På visst sätt är han var mans egendom även om de mångtusende människor som passerar Humlegården i Stockholm, nog förstrött betraktar hans kolossalstaty, omgiven av symboler för hans vetenskaper. Den linneanska traditionen fordrade också sitt av läroverksungdomen. Fram till 1960-talet, då nya vindar kom att blåsa i undervisningen, ålåg det varje elev i realskolan att om sommaren göra botaniska exkursioner med spade och portör för att samla och pressa si och så många växter. För en del kändes detta besvärligt nog. Herbarier ärvdes från äldre syskon till yngre.

Linné blev på kort tid världsberömd och samlade omkring sig unga elever också från många andra länder. Man följde honom på exkursioner ute i naturen. Många gav sig ut på strapatsrika resor och blev själva med tiden berömda. På denna bild, efter litografi av Gustaf Brusewitz 1866, lyssnar elever, både manliga och kvinnliga, till den berömde föreläsaren.

Etiketterna skrevs om. Men för många generationer blev det ändå till glädje att lära känna både det svenska och latinska namnet på något hundratal växter.

Även Linné är representerad i Vetenskapsakademiens sessionssal. Där hänger två porträtt av honom, alldeles nära varandra. Den tidigare målningen av Per Krafft d.ä. visar Linné med glad och kraftfull uppsyn med sin egen blomma Linnea borealis med på bilden. Ett par år senare målade Alexander Roslin sitt klassiska, ofta reproducerade porträtt. Där är blicken en annan. Efter sitt första slaganfall är Linné på väg in i skuggornas värld.

Han var mån om sitt rykte och förstod redan som helt ung, att

om han ville nå berömmelse utanför Sverige, dög det inte att placera sina rön i de torftiga och säkerligen inte särskilt uppmärksammade avhandlingarna från Uppsala universitet. Förståndigt nog tog han med sig sina manuskript till Holland. Därifrån utgick en rad skrifter, som snart gav honom den eftersträvade berömmelsen. Linné såg i fortsättningen till att hans rykte som vetenskapsman hölls levande. Regelbundet utsändes tryck, som omtalade vilka smickrande omdömen som fällts om honom. Alla var väl inte så uppskattande. Vetenskapsakademiens sekreterare Per Wargentin skrev: "Alla värderar arkiater Linné, men nästan ingen älskar honom." Det är bekant att han tog illa vid sig av motsägelser och brist på uppskattning.

Framstående personer från utlandet sökte sig till Hammarby. Lord Baltimore, en engelsk magnat, kom dit. Hans resvagn var så stor att grindstolparna måste lyftas bort. Efter långa diskussioner i upphöjda ämnen, frågade Linné om inte lorden, som rest så lång väg, ändå inte ville göra ett besök i Stockholm för att uppvakta kungaparet Adolf Fredrik och den kunskapsrika drottning Lovisa Ulrika. Baltimore förklarade att han rest till Sverige enkom för att träffa Linné och ingen annan. Han återvände någon dag senare.

Om Linné och hans lärjungar har skrivits mycket. Hans egen reputation och Vetenskapsakademiens goda kontakter tillät unga disciplar att följa med Ostindiska kompaniets och andra fartyg till avlägsna länder. Resor var alltid riskabla. Flera linnélärjungar omkom: Hasselqvist, Löfling, Forsskål. Linné sörjde deras unga liv, men mer över de vetenskapliga resultat som gick förlorade. Andra klarade sig bättre t.ex. Kalm och Osbeck. Den senare får nog räknas till vetenskapernas martyrer. Linné hade bett honom att skaffa teplantor från Kina. Osbeck vårdade plantorna med sin egen vattenranson under nästan två år. Vid en omlastning i Kapstaden kastades krukorna av misstag över bord. Så småningom fick Linné ändå teplantor, men det visade sig att det svenska klimatet inte var tjänligt för teodling.

Då Linné dog, var frihetstidens intensiva intresse för teknik och naturvetenskap på upphällningen. Man beundrade inte längre sinnrika mullvadsfällor. Hovets damer fick inte känna vällustiga rysningar under bekantskap med elektricitetsmaskiner. En ny tid hade kommit och Gustav III dikterade smaken. Nu var det teatern, de sköna konsterna och det behagliga livet som gällde för

Carl von Linné. Porträtt av Alexander Roslin. Kungl. Vetenskapsakademien. Foto Statens konstmuseer.

De första mikroskopen utvecklades under 1500-talet. Under 1700-talets första del förbättrades de väsentligt och blev ett allt vanligare instrument för utforskande av naturens mysterier. Detta exemplar ur Nordiska museets samlingar är från 1740. Foto Mats Landin.

de högre kretsarna. Dessa rynkade på näsan eller log sneda leenden åt de torra pedanterna med deras mikroskop och tråkiga systematisering. Kellgren gjorde det, likaså Anna Maria Lenngren. En vers från hennes "Portträtterna" ger ett gott exempel:

> Till höger främst, det är min farfars far
> den vittbereste presidenten
> som kände flugors namn på grekska och latin
> och förde med sig hem och skänkte akademin
> en metmask ifrån orienten.

Resultatet av denna inställning – ironiserandet över de exakta vetenskaperna uteblev inte. Ur skrymslen och vrår kom magnetisörer, andeskådare och nummerpunkterare. Kellgren protesterade med "Ljusets fiender", men han hade nog i viss mån sig själv att skylla.

Linné efterträddes av sin son, en kort episod. Längre perioder på lärostolen i botanik hölls av den verkligen vittbereste bitvargen Carl Peter Thunberg, kallad "Japans Linné", och den misantropiske Göran Wahlenberg. De populariserade i sanning inte "den älskvärdaste av vetenskaper". Linnés herbarium och hans brevväxling såldes till en rik engelsman J. E. Smith, grundaren av the Linnean Society. Det är en livskraftig akademi, som med sin mångfald av skrifter i Linnés efterföljd håller hans namn levande. Betraktar man de linneanska samlingarna i Burlington House i London, hur minutiöst väl vårdade de är, grips man lätt av den kätterska tanken, att det nog var väl att denna svenska nationalskatt togs om hand av engelska intressenter med deras större resurser. Det är inte sannolikt att samlingarna skulle blivit så väl omhändertagna här, kanske skingrade i värsta fall.

Det är först långt in på 1800-talet som Linné i Sverige blir till ett slags kultfigur. På hundraårsdagen av hans födelse 1807 blev det just inga manifestationer utom att Thunberg passade på att inviga växthuset i Botaniska trädgården i Uppsala, som varit färdigt långt tidigare. Snart nog kom Linnés geni att användas i skilda vetenskapliga och litterära sammanhang. Både nyromantiken och de radikala strömningarna i slutet av århundradet hade användning av honom. Det är som om Linnés gestalt givit impuls till alla slags symboler såsom kring statyn i Humlegården, men också till subtila abstraktioner.

Ljungplantor ur Olle Hellbergs herbarium. Foto Mats Landin.

Oscar Levertin hade vid sin död 1906 fullbordat ett verk om Linné. Där behandlas alla sidor av Linné utom hans naturvetenskapliga insatser. En tidigare litteraturhistoriker och skald, Bernhard Elis Malmström, intresserade sig för Linnés behandling av svenska språket. Det blev dock naturvetenskapsmän som gav linnégestalten normala proportioner. Elias Fries, svampforskningens fader, inledde det vetenskapshistoriska betraktelsesättet på Linné. Hans son, Thore Magnus Fries, professor i botanik och Uppsala universitets rektor, publicerade i början av 1900-talet ett arbete om Linné, så att säga i helfigur, vilket hittills inte överträffats. Evald Ährling bör också ihågkommas. Han var skollärare i Arboga, hård mot alla elever som inte älskade botanik. Med otrolig flit och omsorg, ett närmast klosteraktigt arbete, ordnade han den svåröverskådliga massan av Linnés efterlämnade manuskript, som sedan publicerades av Vetenskapsakademien.

Åtskilliga svenska stormän och kvinnor har fått egna samfund

till åminnelse. Så även Linné, vars sällskap sedan bortåt 70 år ger ut årsböcker med värdefulla bidrag. Den ledande personen under Linnésällskapets första tid var Rutger Sernander, berömd professor på Linnés lärostol. Personkult låg nära till hands. Sällskapets förhandlingar åtföljdes av glada måltider. Det sägs att efter ett samkväm, som blivit sent eller snarare tidigt och deltagarna trädde ut i försommarens morgonljus, sträckte ordföranden Sernander armarna mot himlen och ropade: "Tänk att det är samma sol som lyser på oss och som lyste på Linné." Ett sådant beteende är naturligtvis en smula överdrivet, men man kan nog inte rätt bedriva forskning om man inte har känsla för historiens charm och föregångarnas snille och tankemöda.

Linnés minne blev alltså omhändertaget på flera sätt. Det är sällsynt att en vetenskapsman blivit en hel nations egendom. Under slutet av 1800-talet, men knappast längre, var det inte ovanligt att flickor döptes till Linnéa. Den som skriver detta har för sin del känt ett par Linnéor, men ingen av dem kunde inge sådana känslor som behärskade Evert Taubes unge sjöman:

> Hennes namn det är det vackraste
> som jag beskriva kan
> ty Linnea är det skönaste på Jorden.
> Det som Blomsterkonungen
> inunder höga granar fann
> något skönare jag ej beskriva kan.

Det är naturligtvis oerhört smickrande för en författare att ingå i allmänhetens medvetande, talesätt och sångskatt. Det sägs att Lady Ann Lindsay, som skrev den välkända och vemodiga skotska sången "Auld Robin Gray" inte förstod hur populär hennes sång blivit förrän hon på 1820-talet såg sin historia uppförd på en italiensk byteater av dresserade hundar. Linné är nog rätt ensam i sitt slag. Det är inte lätt att tänka sig Newton, Edison eller Einstein knutna till ung kärlek.

KEMIENS GRAND OLD MAN

Några år efter det att Linné gått bort föddes Jacob Berzelius. Även han var av gammal prästsläkt. Båda hade i ungdomen fått kämpa hårt för sin utbildning. Särskilt Berzelius hade det fattigt. Det finns ett litet akvarellporträtt av honom från tiden omkring 1800, där han sitter i "direktoirefrack" bland kemiska instru-

Carl Gustaf Qvarnströms magnifika staty av Jacob Berzelius avtäcktes 1858 i det nyligen sanerade "Katthavet", numera Berzelii park i Stockholm. Foto Birgit Bränvall.

ment. Porträttet har kallats "den hungrige Berzelius", ty det visar en man som otvivelaktigt haft det svårt. Bilden konstrasterar märkligt mot den frodiga gestalt som återges av senare porträtt. Magnifik är C. G. Qvarnströms stora staty, som avtäcktes 1858. Platsen blev det nyligen sanerade "Katthavet", Stockholms centrala sopptipp mellan Norrmalmstorg och Nybroviken, kallad

så på grund av sin funktion som slutstation för övertaliga kattungar. Det blev en behaglig park, en av Stockholms prydnader. Det berättas att då Berzelius varit död i många år, fick hans änka under en kongressbankett till bordsgranne en framstående fransk kemist. Denne som inte riktigt visste vem han talade med, frågade om den gamla damens man befann sig i församlingen. "Non, monsieur", svarade friherrinnan Berzelius, något indignerad. "Il fait statue dans le parc de Berzelius." Hundra år tidigare hade ingen kunnat förutse något sådant. Som elev vid gymnasiet i Linköping, en plantskola för präster, retade han flera av lektorerna genom att helt förbise teologien och istället ägna sig åt naturvetenskapen. Det var nära att han blivit hårt straffad. Men Berzelius hade gott stöd hos en av lärarna, linneanen, ostindiefararen och skeppsläkaren Carl Fredrik Hornstedt. Vid avslutningen sade eforus: "Jag vet att du varit borta från många lektioner, men jag vet också att du inte använt tiden illa – använd dina gåvor så blir du en nyttig medborgare." Det kunde säkert föresväva eforus, Jacob Axelsson Lindblom, att han en dag skulle bli ärkebiskop, men knappast att han skulle få uppleva att den problematiske eleven nådde världsrykte inom en ännu ganska outvecklad vetenskap och dessutom blev adlad.

Även på andra sätt hade Berzelius det motigt. Han förlorade tidigt sina föräldrar och omhändertogs av ovilliga släktingar. Hans gåvor och experimentlusta visade sig mycket tidigt. Praktiskt taget på egen hand lärde han sig att läsa. I Bibeln läste han om Abrahams offer av sonen Isak. Han ville pröva riktigheten på sin lilla syster Flora. Han travade upp ved och beredde sig att tända på. Då kom folket hem från kyrkan och avbröt experimentet under starkt klander av offerherren. Senare grät de av glädje då de förstod att han haft Bibeln som förebild för sitt handlande. I övrigt fick han inte så mycket uppmuntran eller omtanke. På äldre dagar sade Berzelius att han, till skillnad från många han kände, inte med någon glädje kunde tänka tillbaka på barndomen. Även som student i Uppsala råkade han utan egen förskyllan ut för besvärligheter på grund av två professorers motsättningar. Det är först då Berzelius, genom ett i lämplig tid inträffat dödsfall, blivit professor vid den institution som sedan blev Karolinska institutet som hans levebröd och stora karriär som vetenskapsman grundlades. Både som forskare och administratör var han framstående. Den för nutiden mest synbara insatsen var hans

Stuffer och preparat i de Berzeliusska skåpen i gustaviansk och empirestil utgör inte bara en unik vetenskapshistorisk samling utan också en fröjd för ögat. Etiketterna är i regel skrivna av Berzelius. Berzeliusmuseet, Centrum för Vetenskapshistoria och Kungl. Vetenskapsakademien.

reformering av det kemiska teckenspråket. Grundämnena betecknade han med en eller två bokstäver ur det latinska namnet. Härmed bringade han för all framtid reda i ett fält som tidigare karakteriserats av den ohjälpligaste förvirring. "Sedan vi bestämt de elementära volymernas vikter", skrev han, "skola vi med hjälp av dessa tecken kunna uttrycka det numeriska resultatet av en analys på ett lika enkelt och lätt sätt som medelst algebraiska formler i mekaniken." Berzelius system slog snabbt igenom. Bara i det konservativa England gjorde man till en början häftigt motstånd mot vad man kallade "Berzelius'es horrible system". Men även där fick man lov att inse att detta system inte kunde överträffas. För övrigt kom han aldrig på riktigt god fot med den kemiska forskningen i England. År 1812 hade han gjort en studieresa dit. Berzelius blev visserligen väl mottagen av the Royal

Society, men mötet mellan honom och den store Sir Humphry Davy ledde till en missämja som varade så länge Davy levde. Till sitt väsen var de båda forskarna varandras motsatser. Berzelius den faste, kanske något överstabile bondestudenten, kontrasterade mot den känslige Davy, som blivit rik genom gifte och gärna spelade grandseigneur. Ensam i Davys drawingroom betraktade Berzelius, för att citera hans egna ord "den ofantliga mängd av dyrbara lyxartiklar som här var nära nog magasinerade och som hos mig väckte det ofördelaktiga intrycket av en nyuppkommens bristande bekantskap med lagom". I Davys laboratorium såg det bättre ut. Konklusionen av den oreda han såg där blev "den glada övertygelsen som förut bara varit en tro, nämligen att ett välstädat laboratorium visar en lat kemist". Då schismen mellan dem var ett faktum försökte den beskäftiga och allestädes närvarande madame de Staël att medla mellan de båda, men utan märkbart resultat. Än en gång möttes de många år senare, i Helsingborg av alla ställen. I sin dagbok noterade Davy kallt: "Berzelius was fatter than before, when I first saw him – his conversation almost limited to his own subjects." Han kunde vara skoningslös i sin kritik. Därmed tjänade han vetenskapen bäst, ansåg han. Thomas Thomsons "First principles of chemistry", författarens livsverk, utdömdes totalt, trots att boken bland andra var tillägnad Berzelius. "Det är en lätt sak att köpa beröm för beröm", sade han. Många vetenskapsmän runt Europa väntade med spänning och oro på Berzelius domslut då de kom i Vetenskapsakademiens årsberättelser i kemi, som troget översattes av hans utländska lärjungar. Årsberättelserna, vilka tillkom så snart Berzelius blivit sekreterare i Vetenskapsakademien, spelade en stor roll i den internationella naturvetenskapen så länge han levde. De var märkliga föregångare till vår tids vetenskapliga information och abstract-litteratur.

Under sina resor i Europa, närmast akademiska triumftåg med hyllningar av skilda slag, mötte han åtskilliga av tidens storheter. Han skulle hälsa på Johann Wolfgang von Goethe, som då befann sig i Eger. Mötet blev till en början litet stelt, men sedan Berzelius visat Goethe en blåsrörsanalys, blev denne helt entusiastisk och ville knappt släppa sin gäst ifrån sig. Berzelius karakteristik av Goethe säger kanske mer om upphovsmannen än om föremålet. "Göthe är en 72-årig man av medelmåttig kroppsstorlek, satt och stadig, har ännu inte grått hår, vilket ligger på

Berzelius lyfter på hatten för kungen utanför Vetenskapsakademiens hus, nuvarande Riksförsäkringsverket i Stockholm. Litografi av Ferdinand Tollin. Kungl. Vetenskapsakademien.

honom som en anständig nämndeman och hela hans tournur var den av en väl klädd, ärevördig, gammaldags inspektor. Han är mera tyst än talsam och är mycket mera som filosof i väsende än i skrift." Då Svenska akademien kallade Berzelius till ledamot, var det för hans utsökta språkbehandling i vetenskapliga skrifter – då hade ännu inte hans magnifika brev blivit allmän egendom. Skrivsättet är förvånansvärt friskt och modernt. Han tillgriper inte så sällan runda ord. Henrik Söderbaums biografi om Berzelius är ett av de omfångsrikaste biografiska verken i svensk litteratur. Det är lätt att instämma i lovorden över detta storartade arbete. Men Söderbaum var präglad av sin oskarianska tidsanda. Han måste ha skyggat för den blodfullhet och de livets safter som så ofta präglade Berzelius uttryckssätt i korrespondens med vänner och som mera visade på den sengustavianska ynglingens jargong än som var tolerabelt för senare tider.

Berzelius styrka och administrativa förmåga räckte för många uppdrag. Mycket uppmärksammad bland dem var hans verksamhet i 1825 års stora undervisningskommitté. Här kämpade

Jöns Jacob Berzelius 1844. Daguerreotyp av Johan Wilhelm Bergström, vår främste daguerreotypist. Svenska Porträttarkivet.

han med stor kraft för naturvetenskapens plats i ungdomens utbildning. Fronterna i den stora kampen mellan å ena sidan romantik och naturfilosofi samt å den andra kritiskt sinne och empirisk vetenskap, hade stelnat. Med sig hade Berzelius sina vänner Esaias Tegnér och Carl Adolf Agardh. De till antalet överlägsna motståndarna drog ibland det kortaste strået i voteringarna. Berzelius rapporterade till en vän hur fienden reagerade: "Hans Järta bleknar, Wingård rodnar, Geijer svettas och Wallin pustar." Berzelius ärades mycket, både i Sverige och utomlands. Karl XV Johan adlade honom vid sin kröning och

gav honom friherrebrev i bröllopsgåva. I motsats till Linné, som spridde kunskap om sin berömmelse, var han likgiltig för sådant. Han slöt själv sin ätt. Enligt gammal ritual skulle vapenskölden krossas mot kistlocket vid jordfästningen. Det ankom på sekreteraren i Svenska akademien, Bernhard von Beskow, att göra detta den 15 augusti 1848. Ceremonien föregicks av ett ståtligt och långt tal. Det är buret av en retorik som inte hör hemma i vår tid. Man vill ändå minnas några av von Beskows ord:

Samtiden har kallat Berzelius stor. Men han var icke blott stor. Han var även god, icke blott snillrik utan även ädel. Själen avspeglades i hans anlete. Den vises lugn strålade från den öppna pannan. Uthållighet och fasthet tyddes av dragen. Skarp blick blandad med mildhet lyste från det blå ögat, välvilja och godhet ur det vänliga leendet. Han undvek gärna beröm. Uttalat av vänner, avböjde han det med skämt, hos andra med allvarlig tystnad. Ingen erfor en livligare glädje vid upptäckten av ett ungt snille. Ingen sökte hellre fästa uppmärksamheten på en lovande medtävlare i vetenskapen. Han ägde ett lugn, vars återsken vilade över hans ansikte under det han kvarhölls på den årslånga plågans martyrbädd. Aldrig har en stor man ägt flera vänner. Han räknade dem icke blott i sin omgivning men över hela fädernes-landet, i Europas alla länder, på andra sidan världshavet, på tronen, i de lärdas salar, i den gömda hyddan.

Berzelius minne hålls liksom Linnés levande. För några år sedan bildades Berzeliussällskapet.

MÄNNEN PÅ TRONEN

Då Berzelius 1812 redan börjat få internationellt rykte, uppvaktade han kronprins Karl Johan för att få stipendium till sin engelska resa. Kronprinsen förvånade sig över att möta en helt ung man. Han hade trott att Berzelius var en gammal och vördnadsvärd forskare.

Naturligtvis kom Karl Johan, som så nyligen och oväntat blivit svensk tronföljare att möta en del överraskningar i sitt för honom rätt okända land. Redan då han först mottog sitt hov och frågade vad var och en hade för uppgift, kunde han få stapplande och underliga svar på franska. Språkkunskaperna var inte alltid så stora hos de svenske. Överhovjägmästaren, den gamle baron Axel Oxenstierna (Grand Véneur), anmälde sig som Grand Vénérien de la cour, vilket skulle betyda hovets Storsyfilist. Kronprinsen undrade nog vad för slags folk han hade att göra med. Det är ingen tvekan om att det i åtskilliga avseenden

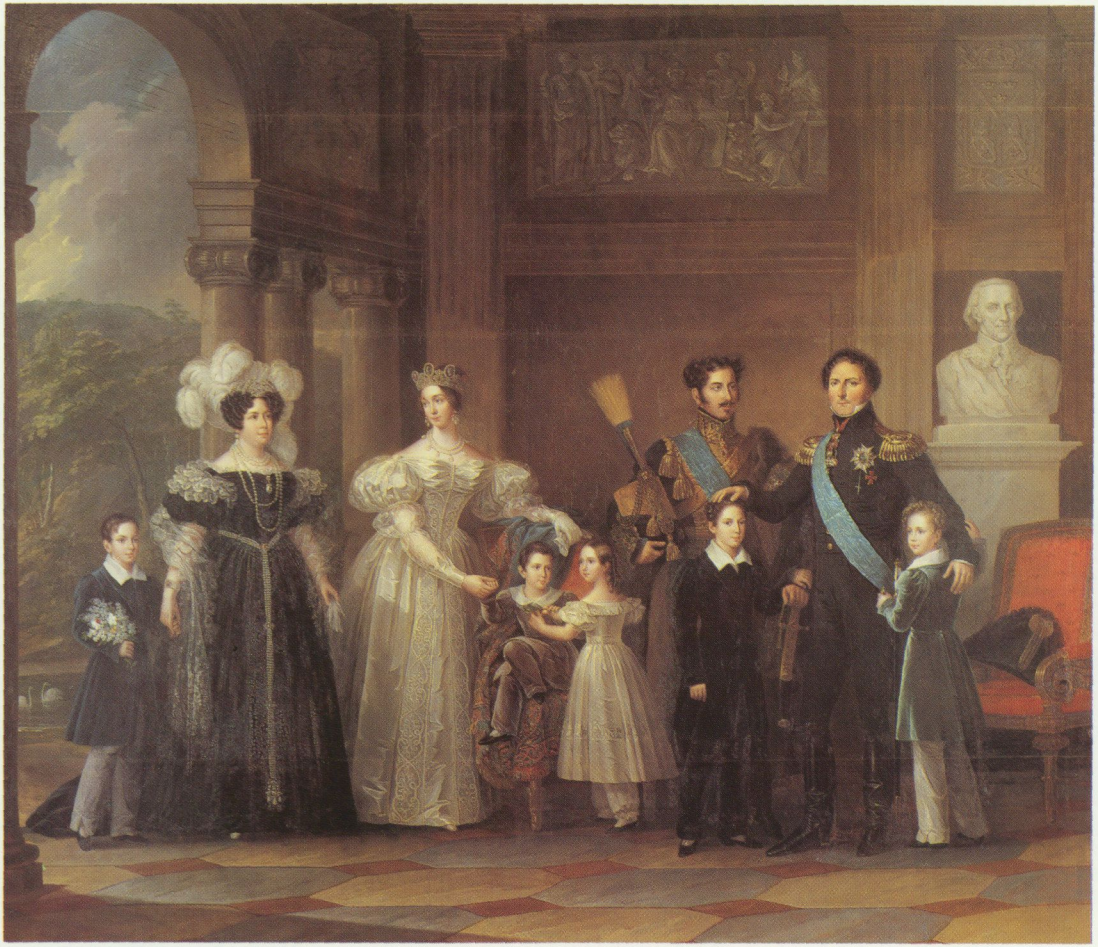

Familjen Bernadotte avporträtterades på 1830-talet i spegelsalongen i Gustav III:s paviljong på Haga av Fredrik Westin. Karl XIV Johan håller sina händer på prinsarna Karl (XV) och Gustav (sångarprinsen). Bredvid står tronföljaren Oskar (I). I mitten kronprinsessan Josefina med barnen Eugénie och August. Drottning Desideria håller prins Oskar (II) i handen. Statens konstmuseer.

murkna sengustavianska samhället fick liksom nytt liv genom Karl Johans person. Det fanns en märkbar skillnad mellan å ena sidan hans mycket livliga framträdande och starka temperament, som sades slå omgivningen med häpnad och bävan, och å andra sidan en lugn eftertänksamhet. Uppploppen i Stockholm, som mest riktade sig mot hans rådgivare, retade honom naturligtvis. Pöbelhoparna borde nedsablas och blod skulle flyta i strömmar. Drottning Desirée stod bredvid medan hennes make ursinnigt betraktade oroligheterna från slottsfönstret. "Pas un chat" – inte en katt skulle han kunna göra för när, sade hon. Då kungen gick

Karl Johan som kronprins. Punktgravyr av C. R. Fahlcrantz 1810.

bort hade nog minnet av politiska tvister och kontroverser klingat av. Han sörjdes uppriktigt av sitt folk. På hans ålders höst dök minnen upp hos kungen från de blodiga revolutionsåren med alla deras livshotande intriger. Kungens livmedikus antecknade att, då Karl Johan låg på sin dödsbädd, slog han upp ögonen, såg på den sörjande omgivningen och mumlade: "Ni är förrädare allesammans. Ni skall hängas." Man kan erinra sig den samtida furst Talleyrand, fransk statsman under oroliga år, i samma slutliga situation som Karl Johan några år före dennes död, som sade till sin betjänt: "Om medborgare Robespierre söker mig, så säg att jag inte är hemma." I det sörjande folket fanns det också svartalfer som pekade finger och hånade. Den elake Henrik Bernhard Palmær betraktade några år efter kungens död hans staty i Norrköping. Han skrev att den 8 mars 1844 (dödsdagen) gjorde Karl Johan "den svenska nationen en stor tjänst, så stor att aldrig en monark gjort sitt folk en större". Kungen stod lik på Kungliga slottet och stockholmarna fick tillfälle att se honom en sista gång. Människorna hade inte lärt sig att stå i kö. En kvinna omkom i trängseln. Ståthållaren blev ursinnig och ropade åt folket: "Ni bär er så förbannat åt att ni inte är värdiga att man ställer till något roligt åt er."

Minnet av den temperamentsfulle och märklige monarken levde länge. Den på sin tid kände skolmannen och författaren N.P. Ödman skrev en dikt "Kammarjunkaren", där den åldrige och något narraktige hovmannen framträder i en vers.

Han älskar som ingen sitt hov och sin kung
och röres så djupt i sitt innersta väsen
vid minnet av nåden han hade som ung
att föra Karl Johans gemål i françaisen.
Ock så huru kungen i nåder en gång
täcktes säga: "Vous êtes un fripon"
"Un fripon!"
Högstsalig Karl Johan var högst intressant
charmant på min ära charmant.

Fripon är knappast någon hedersbetygelse, snarast "kanalje". Den lovande Oskar I skulle nu fatta statsrodret. Han hade fått omsorgsfull uppfostran och utbildning av de bästa lärare såsom Atterbom och Geijer. Berzelius vägledde honom i naturvetenskaperna. De laborerade tillsammans ibland, även med lustgas, som också fyllde uppvaktningen med artificiell glädje.

Oskar I bröt mot faderns ryssvänliga politik. Under Krimkriget lekte han med tanken att återta Finland. I sitt liberala sinne intresserade han sig för fångvård, skolväsen och fattigvård. Nykterhetsfrågan låg honom särskilt om hjärtat. Det stod illa till i landet. Ännu en gång lyssnar vi till Palmær.

På Stockholms slott står kung Oskar
och nickar och nickar och nickar.
Nedanför står hans försupna folk
och hickar och hickar och hickar.

Nickandet var symptom på en växande hjärntumör hos kungen, som till slut lade honom i graven. Kungen ville vara ett gott exempel och avsade sig bruket av starka drycker "utom där övliga skålar tömmes".

Om Oskar I sålunda inte var någon vän av det starka, så kände han desto större dragning till det sköna. Familjelyckan med den vackra och goda drottning Joséphine, som gav honom fyra söner och en dotter, räckte inte för hans lätt tända hjärta. Den behagliga skådespelerskan Emilie Högqvist uppträdde som en slags officiell mätress och födde två barn. En hovdam blev likaledes mor till en dotter Oscara.

Konstnären och hovmannen Fritz von Dardel, som i otaliga teckningar och akvareller skildrat sin samtid, skrev att Oskar I var

en vacker karl med en mild och smekande blick, men han saknade sin kunglige faders manliga, energiska ansiktsuttryck; dock kunde han vid vredesutbrott sända förkrossande blickar. I allmänhet hade han emellertid något kvinnligt och kokett i gång, hållning och åtbörder. Hans alltid likformigt friserade hår och mustascher berövade hans utseende all originalitet.

"Oscar. Sveriges och Noriges kronprins." Kolorerat tryck i Nordiska museets samlingar. Foto Birgit Brånvall.

Oskar I:s äldste son, Karl XV som kung, har utsatts för många anekdoter och omdömen. Flera berömdheter ur kungens samtid beskrev honom. Tvåkammarriksdagens skapare, statsministern Louis De Geer "mönstret för en städad, sedlig och hoppingivande man" såg med sina ögon på Karl. I sina memoarer skrev han, att allt som skedde under Karl XV:s regering av betydenhet, skedde mot hans vilja, utrikespolitiken, representationsreformen, den nya strafflagen, befordringsväsendet. Han gav efter, men inte av vilja utan därför att han inte hade kraft nog att sätta sig emot eller hålla fast en grundsats. Han blev älskad för sin person,

En kavallerichock under revolutionsåret 1848. Laverad teckning av Fritz von Dardel.

eftersom han i botten hade en älskvärd natur. Den stora allmänheten tycker inte om några helgon. Det smickrar den tvärtom att se sina egna laster och fel vara kungliga. Det var en naturlig friskhet i hela hans väsen som gjorde att alla trivdes i hans sällskap.

Gunnar Wennerberg, Gluntarnas skald, hade Karl XV att tacka för det mesta i livet. Wennerberg ogillade nedsättande omdömen, särskilt De Geers mästrande och moraliserande ton:

Karl XV kände såsom Paulus, en annan lag i sina lemmar och det onda han icke ville, det gjorde han ofta. Var och en som känt samma lag, fäller nog en rättvisande dom över den döde än den som inte känt den. Den sorg som gav sig luft i hela landet vid hans död var ej en kunglig, det var en folklig sorg, och det fanns alltså något som kunde sörjas över.

Min mormor var, då det hände, en ung fru på ett bruk i Småland. Hon hade aldrig sett Karl XV och visste väl inte så mycket om honom. Då hon under amning av sin nyfödda dotter, fick bud att kungen dött, blev hon så upprörd att modersmjölken sinade. Mycket längre i trohet och känsla för sin kung kan man knappast komma.

Det finns många exempel på Karl XV:s både sorglöshet och

Den kungliga familjen under Oskar II:s tid. Från vänster ärkehertiginnan Thérese av Dalarna, prins Vilhelm, Oskar II, prinsessan Margareta med Sigvard i knäet, kronprins Gustav (V), prins Gustav Adolf (VI) med prins Gustav Adolf (far till nuvarande kungen), drottning Sofia, prins Carl, prinsessan Ingeborg med prinsessan Astrid i knäet, prins Eugen. Sittande på golvet prinsessorna Margaretha och Märtha, döttrar till prins Carl och prinsessan Ingeborg. Foto Anton Blomberg 1907.

taktlöshet. Ännu på 1860-talet ingick det i ceremonielet att nyutnämnda innehavare av de kungliga riddarordnarna skulle komma till slottet för att bli dubbade av kungen med svärd. En handlande i Stockholm hade vederfarits denna nåd. Han var uppskakad och i det avgörande ögonblicket gick hans väder. Kungen lät inte märka någonting, men efteråt sade han till sin adjutant: "Det här är sista gången som jag bankar skiten ur hökare." Detta var ju inte så finkänsligt mot det höglovliga borgarståndet. Mer omtänksam och artig var många år senare Gustav V, då han skulle överlämna pris till en kavalleriofficer efter en ryttartävling. Den unge löjtnanten kom i samma förlägenhet som den nyssnämnde handelsmannen och bad, blossande röd om ursäkt. "Jaså", sade kungen vänligt, "jag tyckte att det var din häst som pruttade."

Näst i följden kom den sonlöse Karl XV:s bror Oskar II. Han ogillade ofta sin företrädares beteende och var majestät i varje tum. Med tiden blev han nog folkkär, men var det knappast från början. Man förstod hans goda hjärta och att hans intressen för stå var ett slags artistisk glädje över det praktfulla och som hans

diktarfantasi gjorde ännu praktfullare, ännu mer sagolik. Han hade höga litterära ambitioner och fick, tävlande anonym, andra priset av Svenska akademien. Detta gladde honom särskilt, eftersom första priset skulle luktat igenkännande och obehörig påverkan. Sentida bedömare har nog försökt att nedvärdera Oskars poesi. Andra har däremot hävdat att han som skald stod i nivå med de bättre i sin samtid, som livligt uppskattade hans verskonst. Några strofer brukade intill nutiden ihågkommas av gammalt folk och gärna citeras:

Du blånande hav, som mångtusende år
mot Skandiens klippor har slagit
som brutit din boja var gryende vår
och frigjord i fjärran har dragit,
dig ägnas min sång, ty jag längtar dit ut,
när böljorna slå emot skären.

Kanske kan man i sammanhanget erinra sig vad Carl Gustaf af Leopold sade till hovmarskalken och zoologen, den som skald alls icke oävne, Gustaf von Paykull: "Du är den främste av våra medelmåttiga poeter." Den bräckliga unionen med Norge oroade kungen ständigt. Vid ett tillfälle då förhållandet var särskilt spänt, var han i Frankrike och väntade ivrigt på statstelegram från kronprinsen-regenten Gustav. En löpare kom från hotellet. Kungen öppnade telegrammet, läste och kastade papperet ifrån sig med orden: "Skit, skit, djävla skit." Den förskräckta uppvaktningen läste. Telegrammet meddelade att kronprins Gustav i "lawn-tennis" slagit en svår medspelare med så och så många set och games.

Gustav V, som regerade i nära 43 år, fick se sitt folk omdanas socialt och ekonomiskt. Han kom att ställas inför svåra avgöranden, till exempel "borggårdstalet" 1914 och "abdikationshotet" 1941. Han hade det svårt med den liberale och knappast hövlige statsministern Karl Staaff. Mycket bättre gick det med Per Albin Hansson och Tage Erlander. Per Albin blev hans personlige vän. Kungen hade ett vänligt, ofta skämtsamt och slagfärdigt sätt, även vid påkallade tillrättavisningar. Han besökte ett residens i landsorten och skulle äta lunch där. Landshövdingen, som hade sina principer, förklarade att det inte blev något vin till måltiden eftersom "i mitt hus får inte förekomma spritdrycker". Kungen sade stillsamt: "Är du då alldeles säker på att det här är ditt hus?" Gustav V åldrades. Man väntade att hans själskrafter

Folke Bernadottes begravning i Gustav Vasa kyrka 1946; det tillfälle då "kommer inte älgen snart-historien" skulle ha tillkommit. Från vänster kronprinsessan Märtha av Norge, Gustav V, kronprinsessan Louise och prinsessan Ingeborg. Foto ur tidningen Iduns bildarkiv. International Magazine Service AB.

skulle avtaga. Historier myntades. I Gustav Vasa-kyrkan i Stockholm skulle den mördade greve Folke Bernadotte jordfästas. Kungen med uppvaktning har kommit. Han saknar statsministern och vänder sig till adjutanten: "Kommer inte Erlander snart?" Någon i närheten har hört detta och vränger till det hela så att kungen skulle ha slumrat in och vid uppvaknandet trott sig vara i skogen med frågan: "Kommer inte älgen snart?" Den dumma historien spreds land och rike omkring. Dess sanningshalt avlivas härmed.

Kung Gustav VI Adolf hade som kronprins representerat sedan 1907. Efter faderns bortgång hade han ytterligare 23 år att

regera. Kungen var väl känd hos folket, beundrad för sin lärdom, vänlighet och omtanke. Museifolk insåg hans ovanliga arkeologiska och konsthistoriska insikter. Bekant för alla och envar blev han genom sina Eriksgator i hela landet.

I Småland gick en liten gumma på väg till kyrkogården för att lägga blommor på makens grav. En bil stannade. Ut klev en lång, äldre herre, tog blommorna, tackade, klappade om gumman och for sin väg. Hon förstod så småningom vem som tagit blommorna. Glad var hon och gubben fick nog andra blommor.

Kung Gustav Adolf var alltid seriös i sin framtoning. Skvaller och småprat var ingenting för honom. Tråkig var han aldrig. Vid ett tillfälle fick man se honom brista ut i ett hjärtligt gapskratt. En akademi brukade regelbundet till Beskyddaren sända kallelser och föredragningslistor för sammankomster. Då inrättningen med postnummer var ny, gick som vanligt försändelsen till kungen med adressen "Hans majestät Konungen, postnummer, Kungliga slottet, Stockholm". Handläggaren på posten, som nu gjorde dubbelt tjänstefel, såg att postnumret var oriktigt, tänkte sig väl inte för utan satte på den vanliga stämpeln: "Okänd å angiven adress." Försändelsen gick tillbaka till avsändaren och väckte där någon förvåning. Vid lägligt tillfälle företeddes kuvertet för kungen med vördsam fråga hur det kändes för landets konung att vara obefintlig eller i varje fall okänd på Kungliga slottet.

Gustav VI Adolf hade tagit till valspråk "Plikten framför allt". Efter det att den nye kungen på Rikssalen meddelat detta och avgivit kungaförsäkran, gick två höga ämbetsmän därifrån. Den ene sade: "Var det inte ett bra underligt valspråk?" "Tycker du det" sade den andre; "Jag tyckte det lät kärvt och manligt". Men sa han inte: "Trivseln framför allt?"

Man uppskattar förvisso vårt kungahus pliktuppfyllda arbete och unnar dess medlemmar all trivsel i tillvaron.

GUSTAV V

OCH ÖVERGÅNGEN FRÅN DET GAMLA TILL DET MODERNA SVERIGE

Kent Zetterberg

Den svenska samhällsutvecklingen under de år Gustav V var landets kung – den rekordlånga perioden 1907–50 – var mycket snabb. Sverige förvandlades från ett halvindustrialiserat jordbrukarland till en modern industri- och välfärdsstat. Den politiska makten omfördelades från hov- och ämbetsmannaskiktet, stöttat av storgodsägare och industrimän, till de nya folkrörelserna med arbetarrörelsen i spetsen. Det socialdemokratiska regeringsinnehavet, som inleddes med Per Albin Hanssons krisregering 1932, kom att bli epokgörande och avbröts inte förrän 1976 med den borgerliga valsegern och skapandet av en borgerlig trepartiregering under Thorbjörn Fälldin. Därmed bröts en lång socialdemokratisk maktepok, symboliserad av de tre partiledarna Per Albin Hansson, Tage Erlander och Olof Palme. Sverige övergick till att bli ett mer allmäneuropeiskt land med växlingar mellan olika typer av regeringar. Denna utveckling kan sägas ha bekräftats av maktväxlingen hösten 1991 och bildandet av regeringen Bildt. (En historisk poäng är att en anfader till Carl Bildt, Gillis Bildt, var svensk statsminister 1888–89, tillsatt av Oscar II i förhoppning om att kunna hantera lantmannapartiet i andra kammaren, något som dock gick mindre väl.)

Gustav V började sin kungatid med något av stilen hos en dåtida tysk furste. Det svenska hovet, militären, utbildningen, kulturen och industrin, ja även arbetarrörelsen var vid denna tid mycket tyskinfluerad. Det wilhelminska Tyskland stod som en

Gustav V – tenniskungen – i Nya tennisstadion 1943. Foto KW Gullers.

förebild ekonomiskt, kulturellt och socialt för Sverige. En klar omorientering från det franska inflytandet på snart sagt alla områden hade ägt rum efter det fransk–tyska kriget 1870–71, som slutade med tysk seger och Tysklands enande under ledning av Preussen och "järnkanslern" Otto von Bismarck.

Oscar II hade varit starkt bidragande till den tyska omorienteringen i Sverige från 1870-talet och framåt. Hos den äldre generationen och de många anhängarna av skandinavismen som politisk idé och uttryck för den kulturella samhörigheten i Norden, var det dock svårt att smälta vänskapliga relationer med det nya Tyskland och Preussen, som hade besegrat Danmark i kriget 1863–64 och hade berövat Danmark 1/3 av dess territorium. Orienteringen mot det nya Tyskland blev dock påfallande från 1890-talet.

Ett tydligt exempel var kungens fyra söner, prinsarna Gustaf, Carl, Eugen och Oscar, som fick en preussiskt inspirerad, gedigen militär utbildning och vid krig faktiskt var tilltänkta att ha högre befäl inom den svenska krigsmakten. Prins Carl var den av prinsarna som visade de mest framträdande militära egenskaperna och avancerade till inspektör för det vid denna tid ännu stora svenska kavalleriet. (De tyska prinsarna hade i det första världskriget 1914–18 en rad högre befäl, bl.a. över hela armékårer, även om detta i praktiken ofta var nominellt.)

Oscar II höll hårt på de gamla grundlagarna från 1809 och den där formulerade kungamakten. Enligt regeringsformen ägde kungen att allena styra riket med hjälp av sina rådgivare, dvs. regeringen. Formellt kunde kungen avskeda och tillsätta nya regeringar efter eget gottfinnande men efter tvåkammarreformen 1866, då den gamla ståndsriksdagen avskaffades, var detta inte längre möjligt. Stor hänsyn måste nu tas till majoriteterna inom riksdagens båda kamrar. Regeringen var i hög grad beroende av att kunna räkna med majoritet i riksdagen för sina förslag och även kungamakten fick anpassa sig efter detta. Den avtagande personliga kungamakten hade redan Carl XV (1859–72) känt av då han hade uttalat de kända orden: "Det går nog i mina dagar, men Oscar och hans pojkar får ett helvete!"

Kungamaktens särskilda förhållande till krigsmakten var gammalt i Sverige och manifesterades även när Gustav V efterträdde sin fader, Oscar II, på hösten 1907. En av hans första regeringsåtgärder var att hålla ett tal till sina trupper, här i form av

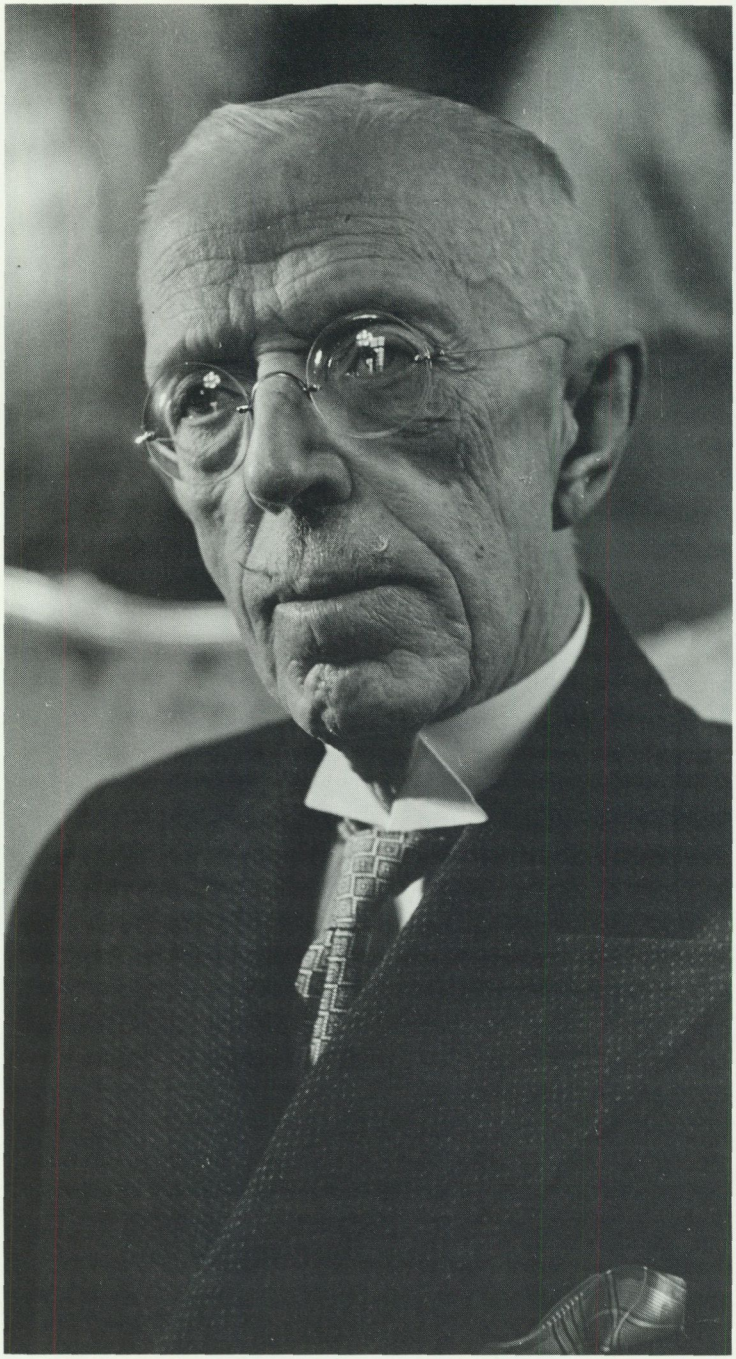

Porträttstudie av Gustav V 1940.
KW Gullers.

Stockholms garnison. Här försäkrade han på nytt att de gamla lojalitetsbanden mellan kungamakten och krigsmakten var starka och var giltiga för framtiden:

Tal till trupperna den 9 dec. 1907

Då jag i dag för första gången såsom konung mottager trupper ur den svenska krigsmakten, är det min önskan att vara omgifven af min generalstab. Jag vill, att I däruti skolen se ett bevis på min tillgifvenhet, och jag är förvissad om att I skolen tjäna mig lika troget som eder hädangångne konung.

Sedan jag efter min höge fader öfvertagit högsta befälet öfver den svenska krigsmakten, vill jag uttala min säkra förvissning att I alltid skolen vara redo att följa mig, när fosterlandets väl det kräfver.

Samtidigt bör man ha klart för sig att alla uttryck för en personlig kungamakt vid denna tid starkt ogillades av vänsterpartierna i Sverige, liksom en god del av folkrörelsernas Sverige, med arbetarrörelsen, nykterhetsrörelsen och frikyrkorörelsen i spetsen. Kungamakten ansågs tillhöra en förgången tid och man fruktade att Sverige efter mönster från Tyskland och Preussen kunde dras in i politiska äventyrligheter om kungamakten alltför mycket fick göra sig gällande. Framförallt fruktade man att Sverige kunde komma att liera sig med Tyskland och i skuggan av den på sina håll utbredda 'rysskräcken' ge sig in i storpolitiska förvecklingar som nationen inte var vuxen.

KUNGEN OCH UTRIKESPOLITIKEN

Kungens roll i svensk utrikespolitik var vid tiden före det demokratiska genombrottet 1917–1918 större än senare. Det gällde bl.a. för det svenska kungahuset att upprätthålla goda förbindelser med de andra furstehusen ute i Europa som ett led i den svenska alliansfria utrikespolitiken. Samtidigt var det av vikt, ansåg många, att gardera sig inför kriser och krigsrisker i Europa, inte minst gentemot "den ryska kolossen", som man fruktade kunde komma att krossa Sverige vid ett krig i Östersjöområdet. Här framstod Kejsartyskland som den naturliga bundsförvanten för många, särskilt inom högern och den högre borgerligheten i landet. Här fanns något av en 'kungaallians' mellan kungamakten, högern, militären, ledande ämbetsmän och industriägare m.fl. som gärna såg att Sverige genom ett förtroendefullt samarbete med Tyskland skaffade sig goda förutsättningar att klara sig

Borggårdstalet 1914 var ett tacksamt motiv för karikatyrtecknarna. I Ivar Starkenbergs bild viskar Sven Hedin och Verner von Heidenstam formuleringarna i kungens öra.

vid en storkonflikt i Europa. Inom "vänstern", dvs. liberaler och socialdemokrater och stora delar av folkrörelserna i övrigt, var man däremot mer västorienterad i sina demokratiska ideal och ansåg att Rysslands allians med västmakterna, främst Frankrike, utgjorde en spärr mot oprovocerade ryska angrepp mot Sverige. Försvarsstriden 1912–14, bl.a. igångsatt av Sven Hedin med "Ett varningsord", som spreds i massupplaga via främst högerpressen och utmålade ett av kosackerna ockuperat Sverige, tände en våldsam lidelse hos det svenska folket som tog parti för och emot högern och vänstern. Den frivilliga insamlingen till ett nytt pansarskepp, Sverige, blev ett annat uttryck för den starka försvarsvilja som fanns hos många människor i Sverige vid denna tid. Gustav V personligen såg med största välvilja på det uppflammade försvarsintresset och tackade det svenska folket i en skri-

"Nej, hör du, Svea, får jag inte mer mat än det här, så är det allt slut med kärleken." Den glupska militarismen i försvarsstriden 1912–14. Teckning av E. Schwab ur skämttidningen Naggen.

velse den 22 maj 1912 för den stora gåvan på 12 miljoner kronor. Det var en mycket stor summa vid denna tid, och räckte till mer än ett pansarskepp. Kungen ville nu ställa försvarsfrågan över partierna med motiveringen att det moderna kriget krävde långa och stora förberedelser men också ett enigt folk för att kunna föras med utsikt till framgång:

Högt vittnar detta om den försvarsvilja, som finnes hos oss. Det är min lifliga förhoppning, att hela folket måtte allt mera enas i sträfvandet att under fredens dagar stärka vårt försvar. På så sätt kunna vi med tillförsikt gå framtiden till mötes. Nutidens krig kräfva mera än någonsin icke endast handlingskraft när ofred hotar, utan jämväl dessförinnan långa och kostsamma förberedelser för att denna handlingskraft i det gifna ögonblicket skall kunna göra den erforderliga verkan. Måtte insikten häraf blifva allt klarare för Sveriges folk!

Gustaf V tog emot kejsare, kungar och presidenter i rader under åren före 1914 och gjorde själv flitigt statsbesök i bl.a. S:t Petersburg, Berlin, Paris och London. Hela Europa dominerades fortfa-

Kejsar Wilhelms besök i Stockholm 1908. Det kejserliga sällskapet tas emot vid Logårdstrappan av bl.a. Karl Staaff. Foto Anton Blomberg.

rande av monarkier även om deras politiska makt gradvis hade beskurits på flera håll. Släktförbindelserna mellan de olika europeiska kunga- och furstehusen var otaliga och rikedomen hos många av dynastierna var fabulös. Man levde långt bortom den värld som var den arbetande befolkningens i de egna länderna. Klassklyftorna var stora. Det var det gamla Europa, som hade gjort come-back efter de franska revolutionskrigens slut, som nu fortfarande dominerade scenen, inte minst när det gällde Europas statsöverhuvuden. Tsar Nikolaus II av Ryssland var t.ex. i princip enväldig men var en svag ledare och i mycket i händerna på sin omgivning och skiftande rådgivare. Kaiser Wilhelm II av Tyskland var desto viljestarkare, hade storpolitiska ambitioner och ville styra den tyska utrikespolitiken, men var fåfäng och överskattade både sin roll och sin betydelse. Den gamle kejsaren Frans Josef i Wien var en mer ödmjuk människa men var en galjonsfigur i händerna på sina militanta rådgivare, som 1913–14 ville krig med Serbien och inte drog sig tillbaka trots att detta

kunde bli en världsbrand. (Från Österrike och Serbien utgick gnistan till det första världskriget. Österrike födde Adolf Hitler som drev fram det andra världskriget. När detta skrives, 1992, står åter det oroliga Balkan i brand med Serbien i centrum – historien går ibland i cirkel...)

TYSKLAND ETT FÖREDÖME

Vilken roll skulle Gustav V inta? I Sverige hade kungen fortsatt sin faders, Oscar II:s politik, att orientera landet mot Kejsartyskland som ett föredöme på de flesta områden. Tyskland var förebilden för svensk militär, ämbetsmän, kultur, vetenskapsmän m.fl. vid denna tid och inte minst för stora delar av den svenska borgerligheten. Även inom arbetarklassen fanns starka sympatier för Tyskland vars arbetarrörelse var mycket väl organiserad och ansågs som ett föredöme när det gällde program och verksamhet. Före 1914 var Tyskland inte heller någon kompromitterad nation i Sverige, som det blev med Hitlertiden och nederlaget 1945. Tvärtom var Tyskland ett stort föredöme och ett ideal för många svenskar vid denna tid. Inte minst beundrades de stora ekonomiska och sociala framstegen i Tyskland och att landet var rikt, välorganiserat och välmående. Tyskland hade efter sitt enande 1870–71 stigit fram som en världsmakt och dess industriproduktion hade till 1914 blivit den största i Europa. Landet uppfattades historiskt som en arvtagare till Preussen och en motvikt mot det ruvande Ryssland i Sverige. Fruktan för Ryssland var vid denna tid dessutom rätt starkt utbredd i den svenska opinionen både till höger och vänster. Tsarväldets framfart med sina förtryckta folk, inkl. Finland, fördömdes över hela linjen och det var svårt att i Sverige finna några sympatier för tsardömet borta i öster. Självhärskardömets fall ville de flesta svenskar. Socialdemokraternas ledare, Hjalmar Branting, var en särskilt stark kritiker av tsardömet. Sen var det en annan sak att Sverige diplomatiskt och handelspolitiskt var angeläget om goda förbindelser även med den mäktige grannen i öster. Ett talande bevis för detta var Gustav V:s tal till tsar Nikolaus II vid dennes statsbesök i Stockholm i maj 1909.

Sverige hade i denna veva gått med på den av stormakterna initierade Nordsjö- och Östersjötraktaten, som var ett försök att trygga freden och stabiliteten i Nordeuropa. Denna traktat låg

helt i Sveriges intresse och Gustaf V hoppades livligt att den skulle minska rustningarna och dämpa spänningarna mellan stormakterna. En omfattande militär upprustning hade ägt rum sedan sekelskiftet, inte minst till sjöss, där Storbritannien och Tyskland formligen kapprustade. Galadiné gavs nu för tsarfamiljen i Rikssalen på Stockholms slott den 26 maj 1909 med en kör av hundratals sångare, varpå kung Gustav höll tal på franska. Det är en svunnen tid som talar ur dessa ord:

Eders majestät. Det är med synnerlig tillfredsställelse som jag har äran mottaga Eders kejserliga majestät såväl som Hennes majestät kejsarinnan i Sveriges hufvudstad, och jag får på det varmaste hälsa Eder välkomna till mitt land. – – –

Jag önskar äfven se – och med mig mitt folk – i Eders majestäts besök ett bevis på de utmärkta förbindelser, som bestå mellan de båda grannfolken, och det är mitt fasta hopp att dessa förbindelser, som förlidet år fingo en högtidlig besegling, skola allt mer stärkas och utvecklas på det ömsesidiga förtroendets och de gemensamma intressenas fasta grund till båtnad för våra båda länder.

– – – Lefve deras majestäter kejsaren och kejsarinnan! (Hurrarop, fanfarer och Tsarhymnen)

ATTENTATET MOT TSAREN

Tsarens besök i Stockholm kunde ha slutat mycket illa. En arbetslös anarkist vid namn Hjalmar Wång beslöt sig för att mörda tsaren genom ett attentat och hade så när lyckats. Han tog dock fel på person och sköt en svensk general Beckman, som han trodde var tsaren! Vid denna tid var anarkismen stark i många länder i Europa. Den var i kraftig opposition mot hela den rådande samhällsordningen och även mot de socialdemokratiska rörelserna, som ännu inte hade splittrats i socialdemokrater, kommunister m.fl. I Sverige hade Hinke Bergegren och hans ungsocialister (”unghinkarna”) uteslutits ur det socialdemokratiska partiet genom sina våldstendenser (”småmord” var enbart nyttiga enligt Hinke för att sätta skräck i borgarna) och sin allmänna revolutionära inställning och propaganda, där samförstånd och parlamentariska kompromisser var uteslutna i det politiska arbetet. Till bakgrunden hör även att tsar Alexander II, ”den liberale tsaren”, som bl.a. hade avskaffat livegenskapen, föll offer för ett anarkistiskt (”nihilistiskt”) attentat i S:t Petersburg 1881. Fruktan för nya attentat mot statsöverhuvuden, regeringschefer m.fl. fanns ständigt i Europa vid denna tid, inte minst i de

autarkiska staterna, dvs. länder med ringa folkligt inflytande på styrelsen, som t.ex. kejsardömena.

Sverige framstod i detta sammanhang som en blandform, där det folkliga inflytandet formellt hade ökat bl.a. genom den allmänna rösträtten för män 1907, men där de gamla maktgrupperingarna, kungamakten, militären, ämbetsmännen, den konservativa första kammaren, industriägarna, godsägarna m.fl. hade en stark ställning som endast långsamt luckrades upp och som de dessutom, i lättförståeligt egenintresse, gjorde allt för att försvara. Allmän rösträtt och parlamentarism sågs av dessa som inkörsporten till kaos och anarki. Många ansåg att det var orimligt att låta folkets breda massor styra landet genom sina valda ombud. I högerpropagandan mot den politiska demokratin grep man gärna tillbaka till 1700-talets svenska frihetstid, och den tidens korruption och partistrider, där även utländska makter blandade sig i, som ett varnande exempel. Folket var inte moget för demokrati hette det, och Sverige måste skonas från inflytandet av dessa utländska, främst brittiska "experiment".

Idealet var i stället den gamla samhällsordningen och maktgrupperingarna bestående av främst "de bildade klasserna" (understundom kallade "bättre folk"), som ansågs ha tillräcklig kunskap och kompetens för att klara av det svåra värvet att styra landet. Samhällsställningen och förmögenheten var i praktiken viktiga krav för många poster inom näringslivet, förvaltningen, hovet osv. Den var av tradition av stor vikt i den gamla "präst- och ämbetsmannastaten" Sverige, renlärigt luthersk och genomsyrad av luthersk moral på gott och ont.

"DU TRONAR PÅ MINNEN FRÅN FORNSTORA DAR"

Intressant är att se hur man i våra grannländer såg på Sverige vid denna tid. Här var det inte minst historiens ljus som spelade in i bedömningen. Norrmännen och danskarna såg t.ex. gärna Sverige som en gammal aristokratisk krigarstat, som man många gånger hade legat i krig med, och där olika tendenser gjorde sig gällande i nuet med en stark ekonomisk och kulturell utveckling men även stora klassklyftor och många konservativa inslag i samhällslivet. Tyskarna betraktade gärna det till ytan stora men glesbefolkade landet uppe i norr som ett land med stora historiska minnen och samhörighet med Tyskland. Något von oben såg

man ibland på Sverige som en ekonomiskt och militärt efterbliven stat men som "germanska kusiner" (alt. "småkusiner") uppe i norr, som kunde vara en bra motvikt till ryssarna i den höga Norden. Annars ägnade man inte Sverige så många tankar, väl placerat i Europas mitt, som Tyskland självt var. Påtagliga är de historiska minnen som det svenska namnet ofta väckte hos de stora nationerna ute i Europa. För fransmännen var Sverige en gammal allierad som man under "l'ancien régime" (den gamla kungatiden) hade haft utmärkta förbindelser med. Sverige var en gammal aktad, fransksinnad nation till dess den franska revolutionen bröt sönder allt. Sverige var dessutom det enda land i Europa där det satt ett franskättat kungahus genom en av Napoleons marskalkar, dvs. huset Bernadotte.

Britterna seglade i vanlig ordning fram i "splendid isolation", tryggt förvissade om imperiets och flottans storhet och styrka och ägnade endast ett förstrött intresse åt kontinentens affärer. Dock kunde man märka en begynnande oro för kejsartysklands starka militära och ekonomiska kraft efter sekelskiftet. Skandinavien och Sverige ägnades ett mycket sporadiskt intresse, närmast av kuriosakaraktär, ja begreppen om dessa små kungariken högt uppe i det disiga Norden var minst sagt dimmiga ("foggy").

Sveriges perifera ställning i Europas föreställningar vid denna tid var naturligtvis ett resultat av att landet efter 1815 i praktiken drog sig undan de storpolitiska affärerna i Europa och främst ägnade sig åt sin egen inre utveckling. Unionen Sverige-Norge hade utomlands ibland uppfattats som en medelstor stat men efter 1905 hade de skandinaviska länderna krympt ytterligare i Europas ögon. (Danmarks stympning 1864 bör läggas till bilden).

Trots allt kunde man märka en viss avmätthet i tonen hos den svenske kungen gentemot "den gamle arvfienden" Ryssland och dess tsar i talet 1909 även om länderna nyligen genom prins Wilhelms giftermål med den ryska prinsessan Maria hade knutit dynastiska band mellan de båda hoven.

Annorlunda lät det onekligen vid Gustavs möten med Kaiser Wilhelm II. Till invigningen av färjelinjen Trelleborg–Sassnitz den 5 juli 1909 anlände kung Gustav ombord på pansarskeppet "Oscar II" och Wilhelm II på sin kejsarjakt "Hohenzollern". Nu uttalade Gustaf V att detta var ett bidrag för att "stärka och utveckla det hjärtliga förhållandet mellan de av gamla vänskaps-

band förenade nationerna" och utbringade en skål för kejsarens och det tyska rikets välgång. Mycket nära tycktes de två nationerna även stå, när den tyske kejsaren vid ett besök i Stockholm den 4 augusti 1908 lade ned kransar på Gustav II Adolfs och Karl XII:s sarkofager i Riddarholmskyrkan. (Gustav II Adolfs ingripanden i de tyska affärerna sågs som lutherdomens räddning och gynnade Preussen medan Karl XII:s krig med "moskoviterna" ansågs heroiskt.) Samma kväll gavs en lysande galadiné i Rikssalen och Gustav V dristade sig bl.a. säga följande på tyska – med sin tyskättade gemål, drottning Viktoria (vars mor var dotter till Wilhelm I) vid sin sida:

Eders majestät har redan ofta besökt vårt land, och jag kan med fullt fog säga, att Eders majestät icke är en främling i Sverige. Vi skatta oss lyckliga, att så är, och jag vet att jag gör mig till tolk för mitt folks känslor, då jag af hjärtat välkomnar Eders majestät i Sverige. Det svenska folket hälsar i Eders majestät den höge härskaren öfver ett vänskapligt sinnadt och stambesläktat folk, och vi se i dagens besök ett ytterligare dyrbart och värdefullt bevis på Eders majestäts vänskapliga känslor för mitt land, och kommer detta säkert att bidraga till att ännu fastare sammanknyta de band, som förena Sverige med Tyskland.

Måtte det goda och hjärtliga förhållandet mellan våra hus och våra folk bestå oförändradt i all framtid och om möjligt utveckla sig ännu mera. I denna säkra tillförsikt höjer jag mitt glas för Eders majestät, Hennes majestät kejsarinnan och Tyska rikets välgång. Lefve Deras majestäter kejsaren och kejsarinnan! (Hurrarop, fanfarer, "Heil Dir im Siegeskranz" och "Deutschland, Deutschland über Alles")

Det var både ord och visor på samma gång, och dessutom ett stycke kungapolitik. Numera vet vi att den sittande högerregeringen Arvid Lindman och kungen i detta läge var mycket oroade över Rysslands expansion och planer i Östersjön och var angelägna om att återförsäkra sig i Berlin om landet skulle komma i krig med Ryssland. Någon allians med Tyskland var det inte fråga om men väl sonderingar om ett närmande i händelse av krigshot. Den svenske generalstabschefen Knut Gillis Bildt – f.ö. en annan anfader till statsminister Carl Bildt – gjorde en privat resa till Berlin och sonderade terrängen hos den mäktiga tyska generalstaben under ledning av Moltke d.y, vid denna tid förebild för alla generalstaber jorden runt. Om vad som avhandlades vet vi inte så mycket. Klart är dock att den tyska generalstaben ansåg att de svenska militära resurserna var klena, även om en upprustning hade kommit igång efter unionsupplösningen 1905,

Drottning Victoria var dotter till storhertig Friedrich av Baden, dotterdotter till kejsar Wilhelm I och dottersondotter till Gustav IV Adolf. Hon var tyskvänlig och utövade ett starkt inflytande över Gustav V. Här är hon avporträtterad som hedersöverste vid ett pommerskt regemente. Foto Gösta Florman hos International Magazine Service AB.

och att Sverige därför endast var intressant på längre sikt som en eventuell allierad i norr mot Ryssland. Om Kejsar Wilhelm II vet vi att denne skrev saftiga och kritiska kommentarer i hemliga diplomatiska rapporter om utländska makthavare. Gustav V uppskattade han inte och ansåg att denne var svag, politiskt passiv och inte såg till att befordra en stark kungamakt och att hålla liberaler och socialister på plats. Drottning Viktoria var däremot av hårdare virke. För Wilhelm II var kungadömet av Guds Nåde idealet. Därmed var egentligen det karolinska enväldet och Karl XII (1697–1718) att föredra som ideal för en svensk kung mer än den timide och blodfattige Gustav V. Döm då om

Gustav V talar för Bondetåget, det s.k. borggårdstalet, 1914. Bakom honom kronprins Gustav Adolf, brodern prins Carl samt två av småprinsarna. Foto Anton Blomberg.

kejsarens överraskning och förvåning över Gustav V:s raska agerande i samband med borggårdstalet på Stockholms slott den 6 februari 1914, som i praktiken fällde den liberala regeringen Karl Staaff och banade väg för just en kungaregering. Det var tag som Wilhelm II uppskattade och som hade starkt stöd av en liten men högröstad opinion i Sverige med agitatorn Sven Hedin i spetsen. Här fanns en liten, aktivistisk grupp i Sverige, som hoppades på en stark kungamakt och allians med Tyskland och ville göra front mot parlamentarism och demokrati, som man ansåg vara farliga rörelser som skulle kasta det gamla samhället i gruset och mest åstadkomma nöd och elände.

BORGGÅRDSTALET

När Gustav V i sitt borggårdstal 1914 talade emot den sittande regeringen och majoriteten i den folkvalda andra kammaren var det sista gången i modern svensk historia som kungen offentligen gick emot sin regering och demonstrerade kravet på kungamakt enligt den gamla regeringsformen:

De fordringar om fälthärens slagfärdighet och krigsberedskap, som af sakkunskapen inom min armé uppställes såsom oeftergifliga, frångår jag icke. I veten alla, att detta betyder en utsträckt tjänstgöringstid för de värnpliktige, jämväl med hänsyn till behofvet af vinterutbildning. För lösandet af sina stora uppgifter måste vidare min flotta icke allenast vidmakthållas utan också i betydande mån förstärkas. Må vi samfälldt arbeta för rikets försvar! Då skall det också lyckas oss att föra denna för fosterlandet så viktiga och afgörande fråga till ett lyckobringande resultat. Jag skall, min plikt såsom eder konung likmätigt, söka visa eder vägen för att nå vårt gemensamma mål. Följen och stödjen mig därför allt framgent!

Dalkarlarna passerar Gustav Adolfs torg vid uppmarschen mot slottet, Bondetåget 1914. Foto Adolf Blomberg.

Arbetartåg 1914 med Hjalmar Branting i spetsen. Arbetarrörelsens arkiv.

Inför släkten som gått och inför släkten som komma skola vi för Gud stånda till ansvar för våra handlingar. Den Högste, som hittills hållit sin hand öfver Svea rike, Han bevare nu och i kommande tider vårt land och folk. Gud välsigne eder alla.

Lefve vårt älskade fosterland! Lefve Sverige!

(Talet upprepades sedan ord för ord inför de på Slottsbacken församlade människomassorna av kronprins Gustav Adolf, och i Vita havet defilerade bondetågsmännen en och en förbi de på en estrad sittande kungliga).

Det berömda bondetåget till Stockholm samlade ca 30 000 deltagare och fick motsvarigheter i arbetar- och studenttåg. Arbetarna gav sitt stöd för vänstern med dess ledare Staaff och Branting medan studenterna främst stödde kungen och försvaret. Från arbetarleden ropades i en demonstration för statsminister Staaff (denne avgick några dagar senare): "Rak i ryggen, excellens!" I riksdagen talade vänstern emot kungatalet och menade att det

stred mot folkviljan. Socialdemokraternas ledare, Hjalmar Branting, blev nedklubbad av talmannen när han sade att kungens tal var "ett otillständigt tal", medan bravo- och fyrop dånade i den andra kammaren (det gick livligare till i den svenska riksdagen vid denna tid än idag). Den politiska upphetsningen var nu stark i landet och fejden kring kungen, regeringen och försvaret böljade fram och tillbaka under ett halvår 1914. Gustaf Andersson i Rasjön, senare folkpartiets ledare 1934–44, ansåg i sina memoarer från 1955 att bondetåget var "en bastard mellan försvarsentusiasm och högerpolitisk taktik", som han inte tvekade att kalla "århundradets största politiska spex". Han såg inte fenomenet

"Det är för besynnerligt att bara man en enda gång yttrar sin personliga mening, så vill dom ha republik." Teckning av E. Lange. Ur Naggen.

från Stockholms horisont utan underifrån, dvs. bland befolkningen i Dalarna. Här ordnades gratisresor till Stockholm och högerfolk och partilösa gav sig ut på äventyr, menade Rasjön. Allt var i grund och botten "hov- och högerpolitik".

Annorlunda såg naturligtvis Gustav V på saken. Han var självlaglad att ha blivit av med den liberala regeringen Karl Staaff, som han såg som ett hot mot kungamakten och det bestående samhället genom sina demokratiska-parlamentariska krav på det politiska livet. Personligen hade han dessutom utomordentligt svårt för att samarbeta med Staaff. Det visade sig dock lättare att bli av med den gamla regeringen än att hitta en ny. Högern, med Arvid Lindman och Ernst Trygger i spetsen, avböjde att bilda regering därför att vänstern hade övervikt i riksdagen. Slutet blev att en partilös s.k. kungaregering bildades under ledning av folkrättsexperten, landshövding Hjalmar Hammarskjöld och med finansmannen Knut Wallenberg som utrikesminister. Denna regering tillsattes med starkt stöd av kungen för att lösa den besvärliga försvarsfrågan, där högern och vänstern nu stod mot varandra och militärledningen dessutom begärde ännu högre anslag än vad ens högern kunde gå med på.

KARL XII-RENÄSSANS

Gustav V fann det lätt att samarbeta med den nya regeringen. Personligen föga makthungrig var han belåten med att ha fått en regering som satte försvaret främst och i övrigt skötte rikets affärer efter beprövade maner; dvs. i konservativ anda utan att vara någon direkt partiregering. Ett orosmoln var dock de tyskaktivister som fanns i landet och även på Stockholms slott – bl.a. drottning Viktoria, riksmarskalken Douglas och den flitige besökaren Sven Hedin. Även Gustav V var påverkad, men vacklande. Bland militären fanns många med starka tysksympatier. Chefen för kustartilleriet, generalmajor Herman Wrangel, drog sig inte för att tillsammans med "geopolitikens skapare", statsvetaren Rudolf Kjellén, i riksdagen plädera för att Sverige borde ställa sig på tysk sida och skaffa sig en högsjöflotta som skulle göra landet "alliansfähigt". Dylikt tal var visserligen sällsynt men upprörde känslorna och kritiserades skarpt inte bara från vänsterhåll utan även från mer sansade högeranhängare. Samtidigt bör man inte glömma bort att tiden före 1914 var en epok av "Karl XII-

Minnet av landets hjältar högtidlighölls på många platser. Här firas Karl XII:s minne den 30 november 1918 på Skansen. Foto Karl Ramsell.

renässans" i Sverige där det Karolinska förbundet hade högkonjunktur och generalstabens krigshistoriska avdelning gav ut storverk om Sveriges forna fälttåg ute i Europa (Gustav II Adolfs fälttåg, Karl XII på slagfältet osv.). Historicismen blomstrade och drömmarna om Sveriges uppvaknande och återinträde i Europas affärer till en makt att räkna med och i allians med Tyskland, fanns onekligen på sina håll. Firandet av de historiska minnena var legio. Ett praktexempel var 100-årsminnet av "folk-

slaget" vid Leipzig hösten 1913 då Sverige sände en diger delegation för att återuppliva minnena från den tid då Preussen och Sverige stred på samma sida mot den franska revolutionens "varböld" och dess förlängda arm, Napoleon. Problemet var bara att ryssen, tysken och svensken den gången stod på samma sida och gjorde gemensam sak mot "omstörtaren" Napoleon. (1813–14 stred Sverige och Ryssland på samma sida, vilket var sällsynt, ja unikt.)

Gustav V var sällan någon aktiv och pådrivande kung i regeringsarbetet utan accepterade sin roll som en konstitutionell monark. Dock ansåg han att han hade ett särskilt ansvar för det säkerhetspolitiska området, dvs. utrikespolitiken och försvaret. På försvarsområdet var det tradition att ha fackmilitärer som statsråd, dvs. lant- och sjöförsvarsministrar, vilket gjorde att detta område fick en särprägel och ett särskilt kungligt beskydd. Kungen var också högste befälhavare för krigsmakten och prinsarna av det kungliga huset fick av tradition en högre militär utbildning.

1905 upplöstes unionen mellan Sverige och Norge. Från och med regeringen Arvid Lindman 1906–11 hade riket i huvudsak partiregeringar. Det markerade inledningen till en ny epok som övergick i det demokratiska genombrottet, parlamentarism och lika rösträtt för alla från 1918–21 och framåt. Karl Staaff tog med den "liberale" Ludvig Sidner som sjöminister i sin ministär 1905–06, vilket inte sågs med blida ögon av Oscar II eller marinledningen. I sin andra regering 1911–14 tog Staaff in helt civila "försvarsministrar" då David Bergström blev krigsminister (= lantförsvaret) och Jacob Larsson sjöminister. Därmed var isen bruten men först i samband med det demokratiska genombrottet fick militären definitivt lämna ifrån sig sina statsrådsposter. Numera tas det för självklart att civila politiker besätter försvarsministerposten. Hammarskjölds regering 1914 fick dock, ironiskt nog, först en civil lantförsvarsminister, nämligen Hjalmar Hammarskjöld som dock själv efter en kort tid ersattes av översten Bror Mörcke, f.ö. förebilden till generalen Bäfverhielm i den populära soldatserien 91-an Karlsson.

Men Gustav V hade nu fått sin egen kungaregering och utvecklingen ute i Europa blev dramatisk sommaren 1914. Mycket talade för att Sverige skulle sluta upp på Tysklands sida i ett krig mot Ryssland. Men nu upprepade sig historien från 1863, när

Elin Wägner vid resultatet av namninsamlingen för kvinnlig rösträtt 1914. Insamlingen gav nästan 400.000 namn, men det dröjde ännu sju år innan kravet var genomfört. Bonniers bildarkiv.

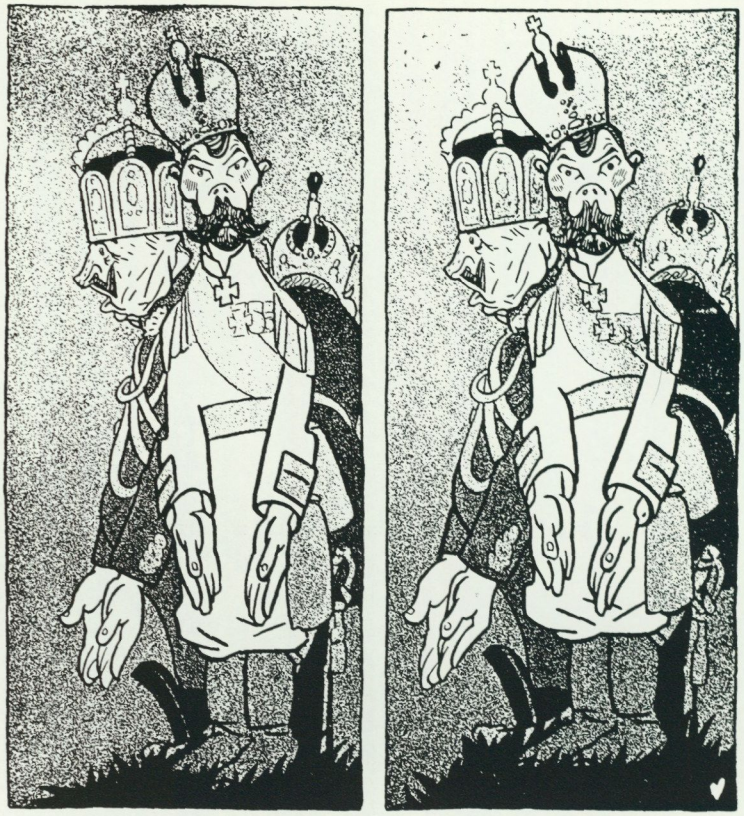

Den ryske tsarens dilemma.

Juli 1914.
"Det är en infam beskyllning att jag skulle vilja ha krig."

April 1915
"Det är en infam beskyllning att jag skulle vilja ha fred."

Teckning av E. Lange ur Naggen.

Karl XV hade lovat Danmark hjälp mot Österrike och Preussen men hans regering gick emot honom. Nu 1914 var det Hammarskjöld och utrikesminister Knut Wallenberg och opinionen i landet och riksdagen, inkl. den starka vänstern, som fällde avgörandet. Sverige höll fast vid den neutrala kursen. Men vägen dit var dramatisk och "den svage Gustav V" visade sig som en klok kung som följde folkmeningen och sin regering. Det krävde dock en hel del av självövervinnelse, som vi skall se.

DEN STORA SKRÄLLEN 1914: KRIG

Efter de franska revolutionskrigen och Napoleonkrigen (ca 1790–1815) och fram till 1914 slapp Europa ett förödande storkrig mellan stormakterna. Krimkriget på 1850-talet och det fransk–tyska kriget 1870–71 var visserligen ganska omfattande krig men antalet parter som var inblandade var begränsat. 1914 utbröt dock åter ett stort och förödande europeiskt krig. Den ekonomiska, industriella och kulturella utvecklingen hade varit så omfattande i Europa under epoken efter 1815 att många ledande statsmän, tänkare och kulturdebattörer inte trodde att det skulle vara möjligt att Europa på nytt skulle kunna sänka sig till en så barbarisk hantering som storkrig. Utvecklingsoptimisterna och många idealister i Europa trodde att den europeiska civilisationen hade nått en sådan höjd att primitiva storkrig var en omöjlighet i framtiden.

Sommaren 1914 kom skrällen. Skarpa motsättningar mellan dubbelmonarkin Österrike-Ungern och Serbien ledde till en tysk uppbackning av Österrike och en rysk av Serbien och utlöste garantitraktater så att storkriget bröt ut. Man har tvistat länge om orsakerna till det första världskrigets utbrott i augusti 1914 men enklast är att säga att de krafter, som i detta läge *ville krig* var starkare på båda sidor än de krafter som arbetade för fred och ett biläggande av tvisterna genom förhandlingar och diplomati. Berömt blev den brittiske utrikesministern, Sir Edward Greys yttrande: ”Nu släcks ljusen över Europa och vi kommer aldrig att se dem tändas igen”, när kriget kom. Grey såg långt och menade profetiskt att en lång fredsperiod i Europas historia tog slut. I mycket fick han rätt eftersom resultatet av det första världskriget blev Versaillesfreden 1919. Denna blev ett nytt tvistefrö, ledde fram till nya motsättningar och framväxten av diktaturerna i Tyskland, Italien, Sovjetunionen etc, vilket bäddade för det andra världskriget, 1939–45.

För Sverige var det snubblande nära att landet hade kommit med i kriget 1914 på Tysklands sida. Om så hade blivit fallet hade svensk 1900-talshistoria sannolikt blivit dramatiskt annorlunda och den fredliga utvecklingen och välfärden, som vi nu närmast tar för givna, kanske en omöjlighet. Men Sverige var 1914 ett militärt svagt land med en svag kung och en svag minoritetsregering. Det blev landets räddning. Av detta lär man sig

möjligen läxan att det inte finns något självklart samband mellan ett starkt försvar och dess krigsavvärjande effekt. Först i kombination med en effektiv fredspolitik kan ett starkt försvar få en sådan effekt. Hur det gick till i Sverige 1914 är ett belysande exempel.

HÖGER MOT VÄNSTER

Stämningarna i Sverige vid krigsutbrottet i juli–augusti 1914 var sådana att det såg ut som om Sverige skulle komma med i kriget på tysk sida mot Ryssland medan man ogärna ville hamna i krig med västmakterna. I detta läge kom monarken, Gustav V och hans "kungaregering" under Hammarskjöld att få en avgörande betydelse för den utrikespolitiska kursen. Hela tiden fanns den svenska riksdagen med som ett yttersta korrektiv där vänsterpartierna var strikt neutrala och ansåg att landet till snart sagt varje pris borde undvika utrikespolitiska förvecklingar och inte frivilligt gå in i kriget på någon sida. Endast om landet blev anfallet kunde man godta krigskrediter och Sveriges inlemmande i något av de stora allianssystemen.

I regeringen Hammarskjöld var justitieminister Berndt Hasselrot en av de ivrigaste krigsanhängarna. Han ansåg att Sverige nu fick ett historiskt tillfälle att ingripa på Tysklands sida mot Ryssland och kunde hjälpa till att "befria Finland från det tsaristiska oket". (Finland var ryskt storfurstendöme sedan 1809.) I Finland fanns det en stark opposition mot tsarväldet som sådant men befolkningen i stort torde ha varit föga trakterade av att hamna i krig och mitt i skottlinjen mellan Ryssland och Tyskland (ev med stöd av det gamla moderlandet Sverige). Många finnar var dessutom i rysk tjänst, både civilt och militärt. Ett exempel var Gustaf Mannerheim, som var rysk general på östfronten 1914–17, och sedan blev det fria Finlands ledare och riksföreståndare 1917–18. En annan krigsentusiast i den svenska regeringen, ecklesiastikminister K. G. Westman, skrev följande i sin dagbok den 24 juli 1914:

24.7 På f.m. kom underrättelse om lydelsen av Österrikes note om Serbien, Hasselrot: Vi äro räddade. Mycket orolig för att det inte skulle bli något av. Krig för Sverige. Det finns värre för ett folk än att få ett krig, undergång på annat sätt.

Hammarskjöld: Sådana här utsikter hade jag ej förutsett. Jag skulle göra Sverige större tjänster, om jag avgick och reste utomlands för att vårda min hälsa.

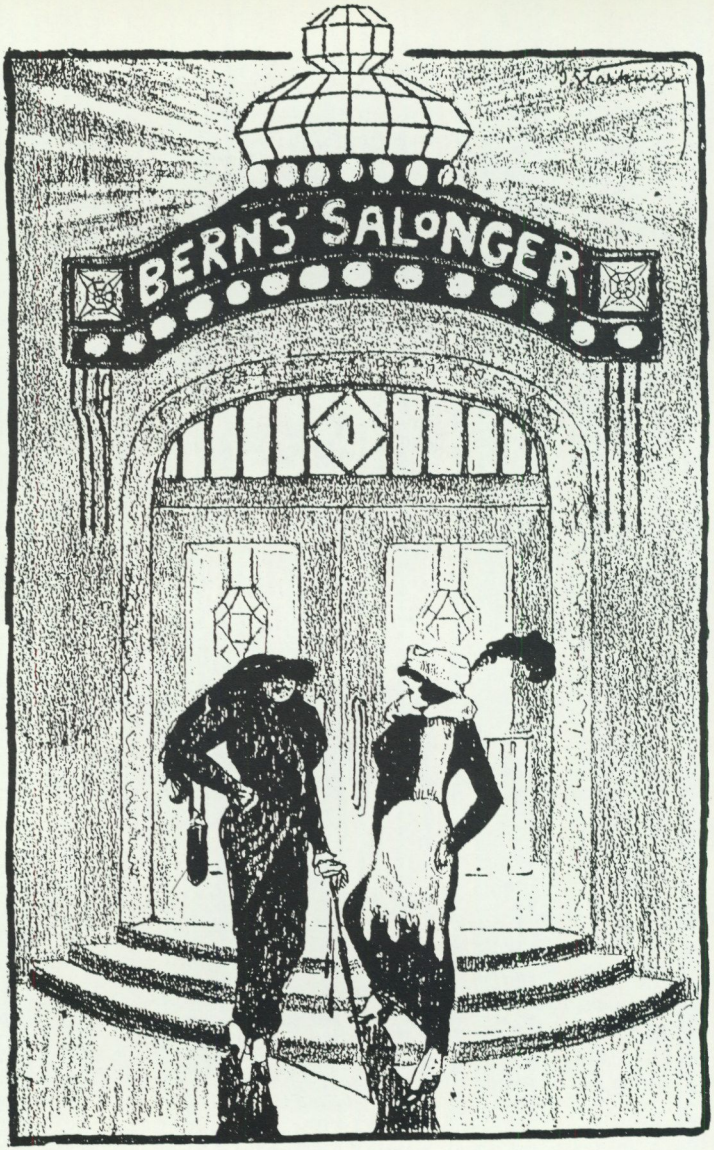

"Det har visserligen varit bra förtjänster de här sista veckorna, men herre gud, varenda en som kan betala något vill dra av 50 % till kulsprutor." Teckning i Naggen 1914.

Hammarskjöld hade åtagit sig regeringen för att föra försvarsfrågan i hamn efter borggårdskrisen men allt stod nu och vägde. I riksdagen satt det stora försvarsutskottet och svettades under Karl Staaffs ledning. Utskottssekreteraren Nils Andersson gjorde följande notering om partifejderna i utskottet och stridslarmet ute i Europa:

Raymond Poincaré, den franska republikens president, tas emot av Karl Staaff på Logårdstrappan den 25 juli 1914, några dagar före krigsutbrottet. Bakom den kortvuxne presidenten fr.h. prins Wilhelm, Gustav V, kronprins Gustav Adolf och prins Carl. Foto hos International Magazine Service AB.

(3 augusti 1914)
Om försvarsdelegationens sammansättning – således icke om själva saken, försvaret – grälar man nu – nu medan man måhända snart få höra kanondundret från striderna ute på Östersjön. Klockan är tolf (f.m.) och käbblet pågår ännu.

Endast två män tycks känna skammen i detta, i denna diskussion, och det är Branting och Rydén, vilka båda två ge de båda andra partierna en uppsträckning. Klockan är 12.15, och man grälar ännu! Även en tredje socialdemokrat, herr Lindblad, tillrättavisar de grälande.

(4 augusti 1914)
Trygger: meddelar högerpartiernas svar på liberala partiets anbud = avslag på anbudet och vidhållande av Kungl. prop. Beslut: Delegationens verksamhet har således nu upphört. Adelsvärd (liberal) har ett längre anförande deri han klandrar att en hemlig handlings innehåll – generalkommisionens uttalande i härordningsfrågan – varit delvis synlig i högerpressen = indiskretion, brist på heder och ära.

Trygger: Jag har icke begått någon indiskretion. Adelsvärd: Jag har icke beskyllt någon viss. Ännu ringa klockorna till mobilisering.

Den 25 juli 1914 kom den franske presidenten Poincaré till Stockholm. Det blev inte mycket bevänt med det statsbesöket då iltelegrammen om krisläget avlöste varann timme för timme. Den tyskvänlige K. G. Westman skrev arrogant och spetsigt om läget i sin dagbok:

25.7 Poincarés besök. En liten förskrämd, sliten herre något lik Sohlman (chefredaktör Aftonbladet). Fransmännen hade först på sjön fått Österrikes note trådlöst. På utresan till Drottningholm slog sig Viviani (franske utrikesministern,) oupphörligt för pannan och utropade "Oh c'est le plus tragique moment du siècle". ("Det är århundradets mest tragiska ögonblick").

Middag i Karl XI:s galleri. Ståtligt. "Slå till den där ryssen". Thiébaut, (franske ministern) borta från bordet för depescher, så att kungens tal måste uppskjutas till en senare rätt. Efteråt Poincarés och Vivianis konferenser med Thiébaut, Margerie, kabinettssekreteraren och Nekludoff (ryske ministern).

Poincaré talade ej med någon annan diplomat, sade ej ett ord till statsråden, som presenterades. Världshistorisk scen. Reichenau (tyske ministern) strålade, talade med honom: ich sage wie der alte Ulrich von Hutten: die Geister sind (wach), es ist eine Lust zu leben. So was musste doch kommen. Jag: bättre hade varit 1905. – Ja, das wäre das richtige gewesen (kritik häri av kejsaren). Jag om likheten med folkvandringssagorna och deras blodshämnd. Reichenaus utfall mot våra fredsfår (ekelhaft). Poincarés budskap till kungen.

Kronprinsen talade med mig och sedan med Nils Edén (liberal) som i försvarsfrågan svarade med hala fraser. ---

Möjligheterna att hindra ett storkrig var nu ringa och spänningen på kokpunkten i Europa. Westman, Hasselrot m.fl. i regeringen önskade nu ett krig mellan Tyskland och Ryssland utifrån kalkylen att Sverige därmed skulle komma med, nu eller senare:

27.7. Hasselrot orolig för att krisen skulle försvinna utan krig. Beck-Friis likaså, ty då får Edén rätt.

Intressant psykologi. Jag sade dem, att Österrike omöjligt kunde gå tillbaka. Inga telegram från Beck-Friis i Wien.

28.7. Överläggning om skyddsåtgärder. Hammarskjöld talade om att avgå som krigsminister och tillkalla Tingsten. ---

Fråga om skyddstruppers inkallande, sändande till Gottland, neutralitetsförklaring (Wallenberg mot). Wallenbergs redogörelse för utrikespolitikens framtida riktning. Tillit till viss makt. (Tyskland, f.a.)

29.7. Konselj i kungens privata våning. Ännu ej neutralitetsförklaring och ej omedelbart skyddstrupper beslutna. Pengar till spaning.

Wallenberg överläggning med amiralerna, order om snabba reparationer.

Dåliga telegram bl.a. från Brändström, som meddelade, att ryske utrikesministerns adjoint sagt "peu d'espoir" (föga hopp) allmänt krig.

Order om skyddstrupper på e.m., men maskineriet ej färdigt trots Mörckes försäkringar, utan generalstabsofficerare måste sitta uppe hela natten. Hammarskjöld arg och gav dem ovett på kommandoexpeditionen.

Munkorg på pressen genom telegrambyrån.

(Anm. "Munkorgen" på pressen gällde nyhetstelegrammen där staten genom den halvofficiella Svenska Telegrambyrån kunde kontrollera nyhetsströmmen. Någon censur av ledarkommentarer var det ej fråga om.)

I detta läge fanns det i Sverige liksom i Berlin, Petersburg, Wien och Paris otvivelaktigt en viss entusiasm för att kasta sig ut i ett "gloriöst krig", som nästan alla trodde skulle bli kort och "glansfullt" och där man i Sverige räknade med en snabb tysk seger. I så fall gällde det att "passa på" och hjälpa till att befria Åland och Finland; det var en vanlig politisk och militär tanke i det stämningsläge som rådde. Få kunde ännu ana det helvete storkriget skulle innebära med skyttegravar och miljoner döda av Europas ungdom i det nya maskinmässiga kriget i vilket fronterna förvandlades till veritabla slaktbänkar. Justitieminister

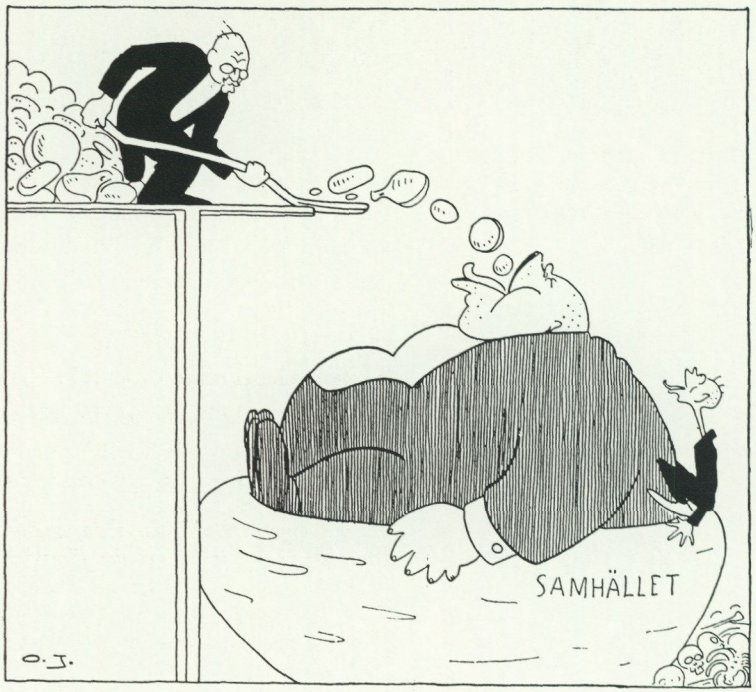

"Hammarskjöld: Jag kan inte förstå vad det där skriket på mat kommer ifrån. Samhället ser ju så välmående ut!" Teckning av O. Jacobsson i Naggen.

Gustav V och prins Carl inspekterar skyddsutrustning. Foto Gunnar Lundh från början av 1930-talet.

Hasselrot var mycket på bettet i detta läge och ilsknade till när det blev tal om att regeringen och högern borde göra upp med vänstern i försvarsfrågan. Han utbrast: "Blir det av, då har man levat förgäves i 52 år!" Scenen utspelades på operaverandan där regeringen i gammal god stil intog middag den 31 juli 1914 medan telegrammen haglade och den svenske ministern Brändström meddelade att läget i Petersburg var "hopplöst", dvs. det skulle bli krig. Stämningen i statsrådskretsen gällde nu "kulturkampen" mot öst och Sveriges "självklara plats" därvid:

På middagen i statsrådsberedningsrummet talade vi – Hasselrot, Sydow, konsulterna och jag – om det förestående kriget. Germaniens stora kamp. Englands troliga förräderi mot Västeuropas kultur. Ense om att vi ej hade något val, ingen tvekan, och därför avgörelsen lätt. Krigets nödvändighet gentemot den kultursjukdom, som gripit ej blott Frankrike utan även Tyskland.

Gustav V vid Södra Bantorget, nuvarande Medborgarplatsen, vid invigningen av den första tunnelbanesträckan 1933. Foto Gunnar Lundh.

Om en av de liberala ledarna, Nils Edén, noterade Westman att denne vid meddelandet om Rysslands mobilisering yttrade: "Jag hade verkligen inte väntat, att Ryssland skulle våga något sådant." Den ryska mobiliseringen avgjorde i själva verket saken. Nu gick storkriget inte att hejda. Tilläggas bör att Edén hade god insyn i det ryska försvarets svagheter från sin tid i de stora försvarsberedningarna 1911–14. Hans förvåning bör ses mot den bakgrunden.

Ett problem för Sverige i detta läge var att det fanns risk för att Norge, som traditionellt följde britterna, kunde dras in i kriget på västmakternas sida och länderna hamna på olika sidor i kriget om Sverige gick med Tyskland. Saken klarades dock upp diplomatiskt den 1 augusti då krigsförklaringarna haglade över Europa:

Wallenberg meddelade att han genom Ramel underrättat Norge om vår avsikt att utfärda neutralitetsförklaring och samtidigt låtit honom säga till

norske utrikesministern, att det väl kunde hända att Norge och vi kunde komma att mot vår vilja indragas i konflikten på skilda sidor, men att vi borde vara ense om att inte skjuta på varandra. Norske utrikesministern hade förklarat sig ense härom och hans svar hade protokollerats. Kungen uttalade sig om Danmarks fara och utsikter.

Wallenberg hade igår frågat Reichenau om Tyskland mobiliserat.

I detta läge tycktes det mesta tala för att Sverige kunde dras in i kriget på tysk sida. Men nu slog bromsarna till. Det visade sig att Gustav V, Hammarskjöld och Wallenberg i förening inte alls ansåg att det var lämpligt att Sverige gick i krig mot Ryssland utan tvärtom kunde göra Europa och Norden en tjänst genom att hålla sig avvaktande. Kungen stod visserligen under hård press från tyskaktivisterna, med sin gemål i spetsen men "den svage Gustav" rätade nu på ryggen och tänkte kallt. Sverige var knappast berett på ett krig, och även om landet längre fram kunde dras in i det, så borde man inte frivilligt gå med. Denna linje drev nu stats- och utrikesministrarna hårt, till K. G. Westmans och hans aktivistiska statsrådskollegors besvikelse. Häri fick de stöd av kungen, ja det blev en kungslinje. Nu gällde det i stället att hålla ihop utåt och att spela på de patriotiska känslorna i landet:

4.8. Konselj kl 10 + kronprinsen. Neutralitetsförklaring beslöts utfärdas för "nu pågående krig mellan främmande makter" att dateras för igår. --- Wallenberg: ingen ändring möjlig, då formeln tillfredsställde alla ömtåliga makter. --

Flaggning på stängerna från Poincarés besök för att höja fosterländsk stämning. Uppvaktning av folkmassor för kungen och drottningen liksom i söndags och måndags i samband med vaktparaden. Tre mobiliseringsplakat på sockeln till Gustav II Adolfs staty.

Diskussion tyskarnas anfallsplan: (tydligen) vägen Köln–Paris och genom Luxemburg. Belgien kränkt för att få med England, som är obehagligare som medlare och få (Italien med i kriget på tysk sida). Vid lunchen Hammarskjöld om den stora internationella roll ett neutralt Sverige kunde spela jämte ett neutralt Italien på en fredskongress som medlare. Talade om Rijswijk. (Sverige fredsmedlare 1697 mellan Frankrike och dess fiender, f.a.).

Till sist kom spiken i kistan för "krigshetsarna":

Raseri hos Lindman och Sven Hedin m.fl. över Hammarskjölds vädjan till Ridderlighet mot liberalerna (publicerad i gårdagens kvällstidningar och dagens morgontidningar). Hedin planerade en ukas (?) mot Hammarskjöld. Ivan (bror till K. G. Westman, diplomat, f.a.) hade avstyrt detta. Hedin hade berättat för Ivan, att han varit uppe hos kungen för att vinna honom för allians med Tyskland men blivit avvisad på vänskapligt sätt. Drottningen hade berättat för honom, att hon intet inflytande hade på kungen, som

Prins Gustav Adolf, prinsessan Alice av Storbritannien, Gustav V, prinsessan Sibylla och hertigen av Athlone vid invigningen av Bromma flygfält 1936. Foto Gunnar Lundh.

svarade henne: "Du är tyska, men därinne har jag till rådgivare förträffliga (?) svenska män, som jag har fullt förtroende till".

Krigsaktivisterna retirerade nu men gav inte upp hoppet på längre sikt. Samtidigt började nervpressen i den svenska stats- och utrikesledningen att lätta. K. G. Westmans avslutande anteckning den 9 augusti 1914 är talande:

9.8. Söndag. Kallades till statsrådsberedning kl. 11 jämte i staden varande statsråd. Wallenberg frånvarande hade begärt tillstånd av kungen att göra en promenad, skulle kl. 11 sätta sig över från Täcka Udden (på Djurgården) till Södra Landet och promenera till Saltsjöbaden med framkomst kl. 2 och återkomst till Täcka Udden kl. 5 e.m. Förklarade, att det skulle bli hans första ledighet sedan krisen, hade försökt att gå hem en gång från Gustav Adolfs torg till Täcka Udden, men blivit hämtad i bil – "Det var jag som lät hämta dig", sade kungen – och icke kunnat gå utanför sin tomt, telefonbud väntade honom när han kom hem i bil och telefonmeddelanden varade ibland till kl. 1 på natten.

Archi Douglas på besök. Sonderade utrikespolitiken. Omtalade att Sven

Gustav V och statsministern Per Albin Hansson vid invigningen av Bromma flygfält 1936. Foto Gunnar Lundh.

Hedin trots samtalet med kungen ville gå till aktion för allians med Tyskland. Av samma mening äro Arne Forssell i Vårdkasen och Olof Palme. Archi insåg, att man ej kan göra krig utan reella skäl. Jag framhöll för honom att regeringen bildats på basen, att vårt försvar är otillräckligt för försvar och att vi alltså ej kunde gå till anfall och att man ej kunde anklaga för krigshot en makt, som man haft fred med i 100 år. Framtidens möjligheter så rika, att man ej kan säga med visshet, att vi framdeles få ett krig under förtvivlade omständigheter. Utvecklade, att detta krig troligen endast är det första i en kedja jämförlig med Napoleonskrigen.

(Anm. Greve Archibald Douglas var löjtnant vid generalstaben 1914, slutade som general och arméchef, Arne Forsell och Olof Palme (död 1918) historiker, högermän och med i redaktionen för den aktivistiska Vårdkasen.)

Så gick världsbranden Sverige förbi. Tyskland skulle visserligen återkomma med allvarliga alliansbud 1915 men även då utan resultat. Åland och Finland sattes åter upp som "belöning" för en svensk medverkan i kriget, som nu hade kört fast vid fronterna. Det första världskriget framstår i perspektiv som en oerhörd tragedi för främst Europa. USA gick med i kriget 1917 för att göra världen "safe for democracy" men också denna förhoppning sprack på 1930-talet genom rader av diktaturer med Hitlertyskland och Stalins Sovjetunionen i spetsen. Följden blev det andra världskriget 1939–45 då Sverige på nytt, med tur och skicklighet lyckades hålla sig utanför medan övriga Norden drogs med i kriget (Finland två krig mot Sovjetunionen, Danmark och Norge ockuperades av Hitler).

EN KLOK KUNG

Under det första världskriget kom Gustav V, statsminister Hammarskjöld och utrikesminister Wallenberg att betyda mycket för att Sverige höll sig utanför kriget. Under det andra världskriget upprepades operationen under Per Albin Hanssons samlingsregering (s och tre borgerliga partier) med diplomaten Christian Günther som utrikesminister. Gamle kung Gustav betydde fortfarande en hel del för förtroendet för den svenska neutralitetspolitiken, främst gentemot Tyskland. Men det är en annan historia, som det här inte finns plats för.

Ibland står historien och väger på ett alldeles särskilt sätt. För Sverige var ett sådant tillfälle krigsutbrottet 1914 liksom den 9 april 1940 då Nordens ödesstund tycktes komma, men den

svenska freden bevarades som genom ett under. Vid båda tillfällena var Gustav V statsöverhuvud och hade ett inflytande, som ibland har underskattats. 1914 var hans inflytande stort efter borggårdskrisen och sedan han fått sin "kungaregering". 1940 var det mer indirekt men bidrog dock under hela andra världskriget till att hålla Hitlertyskland lugnt gentemot Sverige, vilket tjänade freden. Samtidigt fick Gustav V under sin långa regering se Sverige förvandlas till ett välfärdssamhälle med socialdemokraterna som "statsbärande parti". Det gamla, konservativa Sverige gick i graven och det nya "folkrörelsesverige" tog över. Det var en fredlig revolution om någon. På sikt accepterade kungen den politiska vänsterns program, dvs. politisk demokrati, fred, neutralitet och sociala reformer. Till sist blev demokratin en ideologi över partilinjerna. För Gustav V, uppvuxen i en annan värld och med helt andra ideal, var det en svår omställning, som han dock klarade med takt och skicklighet. Gustav V var kanske ingen stor kung, men han var en klok kung och det betydde mycket för Sverige.

1917–18 accepterade Gustav V det demokratiska genombrottet i Sverige, vilket verksamt bidrog till att övergången till det nya samhället blev lättare i Sverige än i många andra länder i Europa. Samförståndslinjen segrade framför konflikt och revolution. På sikt lades därmed grunden för det svenska välståndssamhället och en fortsatt fredlig samhällsutveckling i landet. Gustav V accepterade även riksdagsbeslutet 1925 om en nedrustning av försvaret, trots att det skar honom i hjärtat. Här visade han prov på en självövervinnelse som gjorde att Gustav V, trots sitt arv med dess starka tro på kungamakten, ändå i längden kunde bli den svenska demokratins och parlamentarismens kung och en mycket populär sådan. Som kronprins hade Gustav 1905 skött unionsförhandlingarna med Norge på ett klokt och försiktigt sätt i en samverkan över partigränserna. Den linjen blev till sist hans politiska livslinje, varvid "borggårdskuppen" 1914 mest framstod som ett tillfälligt återtåg i utvecklingen. Gustav V avvecklade i praktiken kungamakten i Sverige men blev i stället demokratins statsöverhuvud. Han räddade den svenska monarkin till priset av den politiska kungamakten. Följden blev att dynastin Bernadotte fortfarande sitter kvar på Sveriges tron men nu närmast som "goodwill-ambassadörer" i en välfärdsstat med stort utlandsberoende, vilken nu åter klappar på porten till kontinentens

Europa, dvs. EG. Cirkeln är därmed sluten från Karl XIV Johan till Karl XVI Gustav, som är något av en kringresande talesman för Sverige i Europa och ute i världen.

AVSLUTNING

Historien är fylld av aktörer; personer, grupper, folk och nationer. Personernas betydelse i historien är ett gammalt och till synes evigt tvisteämne. Vad vore ryska revolutionen 1917 utan Lenin? Hade det blivit ett andra världskrig utan Hitler? osv.

I den svenska 1900-talshistorien är det gott om enskilda personer, som har betytt mycket för skeendet. Det långsiktiga skeendet (de historiska processerna) bestäms ytterst av de materiella och idéella villkoren och folkens samlade insatser, men ledare och personligheter har ofta stor betydelse för utvecklingen. Bland de svenska kvinnorna märks t.ex. Ellen Key, Selma Lagerlöf och

Vid Gustav V:s 90-årsdag 1948 hyllades han av hela svenska folket. Det var en av de sista verkligt stora manifestationerna för en svensk konung. Foto Gunnar Lundh.

Alva Myrdal. Man kan även erinra om vilken betydelse finansfamiljen Wallenberg har haft, men också ledare inom borgerligheten och arbetarrörelsen som Hjalmar Branting, Karl Staaff och Arvid Lindman, Nils Edén, C. G. Ekman och Per Albin Hansson, Ernst Wigforss, Gustaf Möller och Per Edvin Sköld, Axel Pehrsson-Bramstorp, Gunnar Hedlund, Bertil Ohlin, Tage Erlander, Thorbjörn Fälldin, Olof Palme osv. Till dessa bör även läggas Gustav V. Hans gradvisa nedtoning av den politiska kungamakten underlättade i hög grad den fredliga övergången från det gamla till det moderna samhället i Sverige. Samtidigt räddade Gustav V monarkin och bidrog till att klara landets fred och neutralitet under de båda världskrigen.

EPILOGEN

Gamle kung Gustav fyllde 90 år den 16 juni 1948. Hans gamla värld före 1914 hade nästan fullständigt rasat samman, hans generation var numera historia och hans drottning, Viktoria, var död sedan 1930. En halv miljon människor hyllade nu monarken på Stockholms slott i en manifestation utan like i Sverige. Representanter för stater, kårer, regering och riksdag uppvaktade i konseljsalen. Statsminister Erlander, representant för det moderna Välfärdssverige, höll jubileumstalet, vilket den trötte kungen åhörde stående. I sitt svarstal tackade Gustav V, djupt rörd, hela det svenska folket och önskade nationen en ljus framtid: "Sveriges välgång! Gud välsigne eder alla!"

Den 29 oktober 1950 avled Gustav V 92 år gammal. Strax innan hade han varit med på sin sista konselj, som symboliskt också visade att nu var kungamakten all.

Fredagen den 27 oktober hade vi konselj ute på Drottningholm. Den blev gamle kungens sista. För första gången kunde han ej följa ärendenas gång, och när föredragningarna voro avslutade, visade kungen intet tecken till att ha uppfattat att konseljen var över. Statsministern fick för honom påpeka att listan var genomgången. Två dagar därefter slutade kung Gustav sina dagar.

(Ur Nils Quensels minnesanteckningar)

TIPS OM VIDARE LÄSNING

Sveriges moderna politiska historia efter 1900 kan studeras i Birgersson m.fl., Sverige efter 1900 (Sthlm 1981 m.fl. upplagor). En populär framställning om Sverige 1914–18 finns i Nils-Olof Franzén, Undan stormen, Sverige under det första världskriget, Uddevalla 1986. K. G. Westmans politiska anteckningar juni 1914–mars 1917, Sthlm 1983, är utgivna av Kgl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia (Krigsarkivet, Sthlm). Gustav V, Brev–tal–skrivelser, Malmö 1982, är redigerade av Åke Ohlmarks. Några intressanta memoarer är Gustaf Andersson i Rasjön, Från bondetåget till samlingsregeringen, Sthlm 1955, Ivar Anderson, Åsyna vittne, Människor och händelser i press och politik 1914–40, Sthlm 1969, Tage Erlander, 1901–39, Sthlm 1972, dito 1940–49, Sthlm 1973, Nils Herlitz, Tidsbilder, Upplevelser sedan sekelskiftet, Sthlm 1956, Carl August Ehrensvärd, I rikets tjänst, Sthlm 1965, Erik Palmstierna, Orostid I, 1914–16, Sthlm 1952, Ernst Wigforss, Minnen I–III, Sthlm 1951–54. Gustav V har främst porträtterats av Karl Hildebrand, se "Gustav V som människa och regent", Sthlm 1945, och Gustav V i Sveriges historia till våra dagar, del XIV, Sthlm 1926. Gustav V och aktivismen har bl.a. skildrats av Jarl Torbacke, Försvaret främst, Tre studier kring borggårdskrisens problematik, Sthlm 1983. Se även Olle Nyman, Högern och kungamakten 1911–14, Uppsala 1957, Leif Kihlberg, Karl Staaff, II, 1905–15, Sthlm 1963 och Axel Brusewitz, Kungamakt, herremakt, folkmakt. Författningskampen i Sverige 1906–18, Solna 1964. Om Sven Hedin och försvarsstriden 1912–14 se uppsats av Jan Stenkvist i K. Johannesson m.fl., Heroer på offentlighetens scen, Politiker och publicister i Sverige 1809–1914, Värnamo 1987.

ENGLISH SUMMARIES

Translated by Skans Victoria Airey

Gustavus Vasa

BY LARS O. LAGERQVIST

Gustavus Vasa is the absolutely dominant figure of the 16th century in Swedish history. He created a central administration of Chancery and Treasury. He introduced a new and effective means of taxation, based on land holding. His collection of "jordeböcker" (land-tax records) is an extremely important source for historical research; and he reformed the coinage system.

Gustavus Vasa was an archetypal "winner" and his posthumous reputation rests on this fact. Legion are the popular stories of the hunted hero who won over his many foes. The bad sides of his character, emphasised by his enemies, usually in exile, were soon forgotten.

Gustavus was descended from a good family which had been well-known in Sweden since the 14th century (though the name of Vasa came into existence later), and was closely related to the Swedish high nobility. He was born with "a caul and a red cross on his breast" (i.e. a cross-shaped birthmark) according to legend, just as many other famous men and women.

As an 18-year old, he was present at the court of the Swedish regent, Sten Sture the Younger, and took part early on in the struggle against the Danish king, Christian II—who had been chosen as Swedish king but not found acceptable by Sten Sture. Gustavus was taken hostage by the Danish king, but eventually escaped to Lübeck. In the New Year of 1520, he invaded the then Danish provinces in the south of Sweden, where Sten Sture was killed in the fighting. Gustavus returned to Sweden, and in the November of that same year the Stockholm Bloodbath took place: his father and brother-in-law were among those who were executed by order of the Danish king.

It was now that Gustavus' adventures in the province of Dalarna began. The legends of these events were compiled in the 18th century and became popular reading as well as an entertaining interruption in the learning of the Catechism and grammar in schools. Most of the details in his adventures are impossible to check, and a large amount is pure fiction. Much is regarded as based on the king's own stories, written down by his chronicler, Bishop Peder Svart.

This present article also recounts how Gustavus has the peasants behind him in his fight against the Danes and against the Swedish archbishop, Gustav Trolle, who supported the Union with Denmark. Gustavus was chosen in 1521 to be regent of Sweden, and in 1523, as king, whereafter he entered the ravaged city of Stockholm. He had earlier established positive relations with the Hansa League during his stay in Lübeck, and now, due in no small measure to this, many problems were solved. He also collaborated with the Riksdag (Swedish parliament) which now achieved the

governmental position it still has today. Gustavus introduced Lutheran teachings too, though mostly for reasons of economy. He realized that the state could profit from the affluence of the church, but many of the measures he took against religious establishments aroused strong protests and rebellion. For the first time the Bible was translated into Swedish. The break with the Roman Catholic church became definite in 1527.

Gustavus had to fight many uprisings in different parts of the country—the result of the toughness of his rule and of numerous conflicts with the Danes. To administer the country he called in German officials and established a bureaucracy inspired by the Habsburgs—the absolute power of the prince—with "councils" for the various branches of management of the realm. He, too, introduced the principle of hereditary monarchy, in 1540, confirmed at the Västerås parliament (for parliament was still moveable at that time in Sweden) in 1544.

Gustavus "had respect for money", as a historian once put it, but little understanding of intellectual activity. The monasteries were plundered of their treasures, demolished and laid waste, their libraries were taken over by the crown and parchment was used to make covers for the kingdom's account books. Schools were badly treated and the university at Uppsala remained closed.

Gustavus' last years were clouded by the war with Russia. His relations above all with the heir to the throne, Prince Eric (to become Eric XIV), deteriorated. And he suffered from inflammation in his legs, toothache in the roots of his decayed teeth, poor sight, and headaches. In June, 1560, he appeared for the last time before the Four Estates of parliament (representing nobility, clergy, townsmen and farmers) and, surrounded by his four sons, divulged his will. In September he died.

The Sons of Gustavus Vasa

BY CHRISTER ÖHMAN

Scarcely a year after King Gustavus Vasa's death, his eldest son, Eric XIV, was crowned. The solemn ceremony took place in Uppsala Cathedral on 29th June, 1561, and was designed as a splendid manifestation of the power and wealth of the new dynasty. The heads of the most distinguished noble families in the kingdom were created counts and barons. Like King Eric's brothers, the dukes John, Magnus and Charles, they all had to swear allegiance to their ruler.

In Gustavus Vasa's will the younger sons had been granted dukedoms; the intention was that, in so doing, the sovereign would always have powerful kinsmen to assist him against hostile men of influence. But here King Gustavus had miscalculated. The consequence of these measures was instead a period of bitter power struggle within the royal house, between King Eric and his brother, Duke John, in the 1560s, and later between Duke Charles and Sigismund, who was the son of John.

Linked with these struggles is another main theme in late 16th century Swedish domestic history: the antagonism existing between the high nobility and supporters of the king. The first violent outbreak occurred in the time of Eric XIV, in the spring of 1567, with the "Sture murder", when the king, in dramatic circumstances, had five imprisoned gentlemen killed, the most important of whom were Count Svante Sture and his sons, Nils and Erik. The Linköping Bloodbath of 1600 was another tragic climax, when a number of prominent nobles were executed for treason.

Sweden's ambitions as a Great Power began during the period under the sons of Gustavus Vasa. Estonia was added to Eric XIV's empire in 1561, and Swedish aspirations to conquest of the Baltic led to the "Nordic Seven Years' War" (1563–1570). The dream of a Swedish Baltic Sea empire, however, was abandoned, not only because Erik XIV was overthrown. Both John III and Duke Charles (who later became Charles IX)

sought, without success, to fulfil his policy; an almost hundred-year period of war had, in actual fact, been started in 1563. The Swedish people were not to experience any more permanent peace until after 1660.

Gustavus Adolphus and His Time

BY CHRISTER ÖHMAN

The reign of Gustavus Adolphus, from 1611 to 1632, forms the start of the Swedish Great Power Period. Ingria and the county of Kexholm were acquired from Russia by the Peace of Stolbova in 1617, Livonia was conquered in 1621, and successes continued with the Thirty Years' War, in which Swedish troops took part from 1630 onwards. The king was slain at the Battle of Lützen in 1632, but Swedish involvement went on even up to the Peace of Westphalia in 1648.

Swedish society was influenced in many ways by these wars. Under the leadership of the king's foremost collaborator, Chancellor Axel Oxenstierna, probably the most comprehensive reorganisation ever occurred within Swedish official life. Ordinances were worked out which regulated activity in the Treasury and Chancery as well as the Riksdag (Swedish parliament) and Riddarhus (House of Nobles), kollegia (government departments) and a civil service machinery were introduced, and also courts of appeal, county administrative departments and grammar schools. A donation of 1624 created conditions for the resuscitation of Uppsala University, and later on academies were also founded in both Dorpat (Estonia) and Åbo (Turku in Finland).

The long war caused great suffering among both soldiers and civilians. The worst devastation occurred, of course, in Germany and the Baltic, but people in Sweden also felt the horrors of war. According to calculations, some 65,000 Swedish and Finnish soldiers were sent to fight in Livonia and Prussia in the 1620s alone, and we know that more than half of them had already died within a year of their arrival at the theatre of operations, either on the field of battle or in the garrison. The enormous overcrowding, primitive sanitary conditions and, above all, lack of clean water in army quarters, were decidedly the commonest collective cause of death; the much-feared field illnesses, such as dysentery and typhus fever, harvested many more victims than ever the pikes and muskets of the enemy achieved.

Detailed research from Bygdeå parish in the province of Västerbotten shows the influence of Great Power politics on traditional farming society. Almost every year for the period 1620–1640 there was a levy of soldiers: all the men in the age group 15 to 59 were divided into groups of ten, and one was taken from each and sent to the war as a soldier. Since very few ever returned the result, after twenty years, was a decline of more than a third in the number of grown men still in the parish, with severe consequences for the economic support of the area. The community was able to survive due mainly to the women, who in increased measure had to answer for material production on the farms.

Queen Christina

BY CHRISTER ÖHMAN

On the death of Gustavus Adolphus, his daughter and sole heir, Christina, was only six years old. The kingdom was therefore ruled by a regency for the twelve years up to 1644, led by Axel Oxenstierna. During that time Christina obtained the education needed to enable her to reign. Gustavus Adolphus had ordered that she should be brought up entirely in the same way as a man, and his express wish was that she should not be imprinted with any of the ideas of her own sex—apart from what decency and modesty required.

Christina's reign was not long. Having per-

suaded the Riksdag (Swedish parliament) to acknowledge her cousin, the Palatine Count Charles Gustav, as successor to the throne, she abdicated in 1654 in his favour. Researchers disagree as to the reasons for her decision; it is probable, however, that her attitude towards the Swedish church and her change of belief were, in some way, significant. After renouncing the throne she resided abroad, for the most part in France and Italy, and converted officially to Roman Catholicism.

Swedish Kings from the Palatinate

BY ALF ÅBERG

The idea of this article is to show how past historians have coloured our image of the three kings, Charles X Gustav, Charles XI and Charles XII. The great popular historian in Sweden during the 19th century was Anders Fryxell, and with his lively style and many stories he created a portrait of Charles X Gustav as an intrepid warrior and man of power with a hearty appetite for food and drink. His image of the king was also to inspire authors and artists. His enthralling description of the Swedish king and his army marching over the ice-covered Great Belt, the direct consequence of which was the conquest of the Danish and Norwegian provinces of Skåne and Bohuslän, is masterly. It is not until now, in our own time, that a different picture of the warrior king has emerged—that of a skilful and ingenious politician who had a great capacity for collaborating with the leading people in different circles of society.

The historians of the 19th century were in general agreement that Charles X Gustav's son, Charles XI, was neglected as far as education was concerned and sadly uninterested in book-learning. They were very surprised that he succeeded, in spite of these intellectual shortcomings and after a gruelling war with Denmark, in tidying up the state finances and creating a strong and permanent war power by land and sea. Modern research has shown that the king was actually dyslexic and therefore found it difficult to read and write. Otherwise, he was quick on the uptake and accumulated his own experience through wise councillors and long journeys throughout the land.

His son, Charles XII, spent the greater part of his reign in the field. Voltaire's famous biography of the king, published in 1731, was for a long time fundamental for our idea of him, and the rejoinders he attributed to the king have become familiar quotations. Most famous are the words he was supposed to have uttered when he first heard the sound of bullets: "Hereafter this will be my music." Anders Fryxell deeply disliked the king's war policy but, nevertheless, became reluctantly fascinated by his bravery and his virtues. His account inspired Verner von Heidenstam to write his great work of the period, "Karolinerna" (The Charles Men), 1897–98, and this contributed largely to the author becoming a figure of national status and literary spokesman. Others represent the king as an idealist who had no contact with the hard realities of life. It is not until our own time that attempts have been made to try to ignore the traditional image of Charles XII and go more deeply into the man behind the image.

The Age of Liberty

BY LARS O. LAGERQVIST

At the time when Charles XII was killed in 1718, Sweden was exhausted, ruined and hard-pressed by her enemies. During the king's military expeditions of the past 15 years, the Four Estates or ranks of the Riksdag (representing nobility, clergy, townsmen and farmers to make up the Swedish parliament) had not been called together at all. It was imperative now that autocracy should be done away with and that the country should conclude peace with her enemies.

After being compelled to renounce autocracy

and call parliament, the new sovereign was Charles' sister, Ulrica Eleonora, who was married to Frederick of Hesse Cassel. She was chosen by the Four Estates, and was forced to adopt a new constitution. Practically all the old decrees were replaced by new ones and the monetary standard was reformed.

The period between 1718 and Gustavus III's coup d'etat in 1772 is usually known as the Age of Liberty, since it was dominated by the power of the Four Estates and after 1738 by the two parties, the Hats and the Caps. A type of parliamentarism —with the nobility as the foremost holders of power—was developed; but Ulrica Eleonora found it difficult to accept the new form of government. She wished to reign jointly with her consort, Frederick, but in 1720 was forced to abdicate in his favour. The constitution was sharpened up further, and the power of the king weakened. Peace was concluded with Denmark and Russia and the Swedish Great Power Period was from that juncture only a memory. Frederick was a person of great charm, but he lacked judgement and perseverance. He interested himself less and less in politics and once, when he listened to an oration on what had been achieved in his kingdom, is supposed to have burst out, "Potz Tausend Donner Wetter, haben Wir das alles getan" ("Damn it! have we done all that?"). Councillor of the Realm Arvid Bernhard Horn was, in fact, the real governor of the country.

Sweden recovered slowly and manufacturing was promoted. The legislation of 1734 replaced the medieval laws of the realm and those of the towns. Science was fostered.

In 1741, after several changes of power, the Hats started a war against Russia which ended in total defeat for Sweden. Ulrica Eleonora died childless in 1741 and the question of the succession became a burning issue. The choice finally fell on Adolphus Frederick of Holstein Gottorp, who was related to the Swedish royal house and supported by the Empress Elizabeth of Russia. Peace was concluded, and Sweden ceded yet another piece of Finland. Adolphus Frederick was a kindly and simple person. In 1744 he was married to Louisa Ulrica of Prussia, sister of Frederick the Great, an extremely talented and strong-willed woman, interested in art, literature and science, but also with a thirst for power and intrigue. After the death of Frederick I in 1751, the new royal couple presided over a brilliant court. And further, supported by some of the nobility, they planned a coup in order to increase their royal power, but their plot was revealed. The Nordic Seven Years' War, started by the Hats in 1756, ended in ruinous state finances but the Caps took over power in 1765 and economy became the order of the day. Freedom of the press was introduced. In 1768 the economic crisis necessitated a new Riksdag where the Crown Prince (later Gustavus III) took charge on the threat of the king's abdication. The Council attempted to rule using the king's stamped signature.

The Hats returned to power in 1769.

In 1770 Adolphus Frederick suddenly died, and news of his death reached the Crown Prince in Paris, at the Opera. The new royal couple, Gustavus III and Sophia Magdalena of Denmark, were crowned in the spring of 1772.

Gustavus III—an Enlightened Cosmopolitan

BY GUNNAR VON PROSCHWITZ

In the 18th century, the Age of Enlightenment, books and ideas travelled quickly from Paris all over Europe. The Swedish king, Gustavus III (1746–1792), was introduced to French literature at an early age by his two tutors, Carl Gustaf Tessin (1695–1770) and Carl Fredrik Scheffer (1715–1786). In the young prince's letters there are references, for example, to Corneille, Racine, Montesquieu, Rousseau, Diderot, Beaumarchais and, above all, to his idol Voltaire. He read their works and was asked to give an account of them in

French in the form of letters. He came to enjoy writing about all his activities. His letters are captivating both in their subject matter and style.

As king, Gustavus III subscribed to a number of political newspapers and literary periodicals written in French, which kept him in touch with all that was going on. Even when he was at war in Finland against Catherine II of Russia, he felt the need for literature and sent for his librarian, Leopold (1756–1829), to discuss his favourite topic.

Swedish noblemen and artists travelled widely in the 18th century, above all in France and Italy. The young Gustavus paid his first visit to Paris in 1771, but the sudden death of his father, Adolphus Frederick (1710–1771), forced him to make a hasty return to Sweden. Frenchmen also travelled all over Europe. In Stockholm there were French bakers and chefs and a colony of artists decorating the Royal Palace. Voltaire travelled to Frederick II's court in Potsdam, but not, though invited, to Stockholm. Diderot enjoyed his visit to Catherine II in St. Petersburg. Gustavus III visited the Russian empress twice and was impressed by her knowledge of French culture. The most important journey he undertook was to Italy in 1783 and France in 1784. It developed his interest in the arts and, on his return, this was to be seen in his encouragement of music and drama and in the foundation of the Swedish Academy in 1786.

All this cosmopolitan activity was greatly facilitated by the international language of the day, French. Words and ideas emanating from Paris spread all over Europe. The various European languages adopted the words in forms closely resembling the French originals. Thus a kind of lexical cosmopolitanism was formed. Gustavus III was remarkably receptive in linguistic matters; he adopted many of the newly-created terms and they spread into Swedish.

The leading philosophers of the Enlightenment fought for the rights of the individual, for tolerance, freedom of the press, humanitarian principles and morals. Gustavus was involved in the struggle for tolerance in the quarrel over Marmontel's *Bélisaire* (1767). His letter to Marmontel was published and became known all over Europe. It caused him some difficulty with the Swedish clergy. The king's enthusiasm for the new ideas cooled with time and by 1784 he was not anxious to meet the philosophers, in his eyes egotistical republicans.

Gustavus III was horrified by the French Revolution and feared it would destroy monarchy all over Europe. His position was not improved by the war in Finland (1788–1790) and the Swedish nobility's opposition to his policies. During the last period of his life, the king wrote revealing letters to a number of his supporters within the aristocracy. He showed that he was aware of the difficulties surrounding him, but he found consolation in the belief that history—posterity—would judge him impartially.

Gustavus III did much to introduce European culture into Sweden, especially in the arts. He thought the Swedish language could be improved by borrowings from French and encouraged translations of French texts into Swedish. In politics, however, he was reactionary and tried to sweep aside all discussion of the French Revolution. (Translated by Mavis von Proschwitz)

Swedish Kings of Technology, Natural History, and the Realm

BY WILHELM ODELBERG

This article is about some remarkable personalities of the 18th and 19th centuries. The oldest of them all was Christopher Polhem (1661–1751), known as the "Swedish Archimedes". He was undoubtedly a technical genius of the first order. From very poor circumstances but with support from influential people who understood his talents, together with his own strong will and self-discipline, he became the leading engineer of 18th century Sweden, and was also keenly sought after by the

monarchs of Germany, Russia and England. With his inventions he developed Sweden's industry and communications. His clock constructions and canal locks were famous.

Carl von Linné (1707–1778), or Linnaeus, as he is internationally known, created a reputation for himself as a botanist even in his early years. He preferred to publish his pioneering work in Holland instead of via Uppsala University, since treatises from the Swedish university had not yet really arrived on the natural science world map. Linnaeus also saw to his own public relations by distributing communications at frequent intervals about the scripts in which he had been praised. Botany has been characterised as "the most amiable of all the sciences". This has, of course, contributed to the strong Linnaean tradition. His name is kept alive by the most distinguished academic society in Great Britain, The Linnaean Society. Botany has also been high on the list as a school subject in Sweden. Even in the 1950s pupils in secondary modern school were enjoined to collect and press 150 plants and learn their names in both Latin and Swedish.

Jacob Berzelius (1779–1848) was one of the leading chemists of his day, who discovered and analysed a number of elements. He defined atomic weights and constructed the language of chemical formulae on the basis of these, and since then this system has been the predominant one within the chemical world. Berzelius' reports, which were also translated into French and German, attracted great attention, and are reckoned as the precursors of the abstracts and reference publications of the present day.

Several of the Swedish kings of the Bernadotte dynasty have had artistic and literary talents. In 1810 the Frenchman, Field Marshal Jean Baptiste Bernadotte (1763–1844), was appointed to succeed to the Swedish throne. He assumed the name of Charles John and, in 1818, became king. He never learnt Swedish, but despite a liberal opposition which burst forth from time to time, he obtained wide popularity. When his body finally lay in state in Stockholm Royal Palace the overcrowding was enormous and a number of deaths occurred. The Palace Governor, beside himself with rage, bellowed out at the throng, "You conduct yourselves so confoundedly badly, you are not worthy of any amusement being provided for you."

Gustavus V and the Transition from Old to Modern Sweden

BY KENT ZETTERBERG

This article is about Gustavus V, who reigned from 1907–1950, and the transition from old to modern Sweden. During the king's record-long reign Sweden was transformed from an agricultural country into a modern industrial and welfare state. Political power was transferred from the court, officials, big landowners and men of industry to the new folk movements with the Labour Movement (the Social Democrats) leading the way.

Gustavus began his reign with the ambition of keeping some of his royal political power and he had the support of a "king's alliance" of conservative forces in society. All expressions of a personal royal power were, however, strongly disliked by the left-wing parties of the time, the Liberals and Social Democrats. It came to an open crisis in February, 1914, when the king went against the government on the defence question in his courtyard speech at the royal palace in Stockholm on February 6th, 1914. This ended in the resignation of the leader of the Liberal government, Karl Staaff. Instead came a "king's regime" under the leadership of the international law expert, Hjalmar Hammarskjöld (father of Dag Hammarskjöld). He implemented political democracy and the principle of parliamentary government. This democratic breakthrough was now accepted by the king, who also approved the 1925 decision of the Riksdag (Swedish parliament) on the disarmament of

the Swedish defences. Consensus prevailed in Swedish politics and in the long term the foundation was laid for a new welfare society. Gustavus V now became head of state of a democracy. He had saved the Swedish monarchy at the price of royal political power.

During the Second World War the king's influence in Berlin contributed to keeping Sweden out of the war. Hitler seems to have relied on the king's and the government's assurances that the country would not abandon her neutrality to the advantage of the Allies. It had been a different matter in 1914 when, in July and August, it looked for a time as if Sweden would side with the Germans in the Great War. One of the main emphases in this article is on the Swedish reaction at that point in time. The king and his government were under pressure from "German activists" but stuck to neutrality and a policy of waiting. Gustavus V had dynastic links with royal courts throughout Europe and realised that the war would mean the collapse of many of these monarchies.

When, in 1948, the king was 90, he received birthday tributes from a united people. His old world had now collapsed but the monarchy endured despite the strong power position of the Social Democrats. Indeed, the monarchy was so popular that it never became a big political issue. Gustav V could not be called a great king, but he was a wise king, and that meant a lot to Sweden.

LITTERATUR

Vasasönerna

Andersson I., 1979: Erik XIV. 4. uppl. Stockholm.

Den svenska historien. 3. 1966: Stockholm.

Elofsson, S., 1825: Paralimpomena eller bijhandlingar mycket nyttige att veta, som lyda till konung Göstafs, k. Eriks och k. Johans regementes handlingar. Handl. rör. Skandinaviens historia 12:1825

Erik XIV. 1962: En historisk, kulturhistorisk och medicinsk-antropologisk undersökning i samband med gravöppningen 1958 i Västerås domkyrka. Stockholm.

Fryxell, A., 1823–1879 (1. uppl.) 1982 (ny uppl. i urval av A. Strindberg): Berättelser ur den svenska historien. Stockholm.

Odén, B., 1966: Kronohandel och finanspolitik 1560–1595. Lund.

Tegel, E. Jöransson, 1751: Konung Erik XIV:des historia. Utg. av A. A. von Stierneman. Stockholm.

Werwing, J., 1746–1747: Konung Sigismunds och konung Carl den IX:s historier, 1–2. Utg. av A. A. von Stierneman. Stockholm.

Gustav II Adolf

Ahnlund. N., 1932, ny uppl. 1963: Gustav Adolf den store. Stockholm.

– 1940. Axel Oxenstierna intill Gustav Adolfs död. Stockholm.

Ett 300-årigt vasaminne., 1915: Brefväxlingen mellan Gustav II Adolf och Ebba Brahe. Utg. av C. M. Stenbock. Stockholm.

Fryxell, A., 1823–1879 (1. uppl.), 1982 (ny uppl. i urval av A. Strindberg): Berättelser ur den svenska historien. Stockholm.

Johannesson, K., 1983. Svensk retorik från Stockholms blodbad till Almedalen. Stockholm.

Lindegren, J., 1980: Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640. Uppsala.

Nilsson, S. A., 1967–1969: Gustav II Adolf. Svenskt biografiskt lexikon 17.

Olofsson, S. I., 1965: Övre Norrlands historia II. Umeå.

Svea rikes drotset grefve Per Brahes tänkebok. 1806: Stockholm.

Sveriges krig 1611–1632. 1939: Bd. IV. Från Lech till Lützen. Utg. av Generalstaben. Stockholm.

Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll. 1904: Första delen. Stockholm.
Svenska riksrådets protokoll. 1878–1880: I. 1621–1629. II. 1630–1632. Stockholm.
Whitelocke, B., 1777.: Dagbok över dess ambassade til Sverige åren 1653 och 1654. Stockholm.
Wittrock, G., 1932: Fyra relationer om slaget vid Lützen. Historisk tidskrift.
– 1933: Gustav II Adolfs död enligt de litterära källorna. Historisk tidskrift.

Drottning Kristina

Alla Riksdagars och Mötens Besluth samt Arvföreningar, Regements-Former, Försäkringar och bewillningar som på allmenna Riksdagar och Möten ifrån år 1521 intill år 1727 giorde, stadgade och bewiljade äro; med the för hwart och ett Stånd utfärdade allmenna Resolutioner. 1728: Del I. Utg. av A. A. von Stierneman. Stockholm.
Den svenska historien. 1964: 4. Stockholm.
Kristina. 1957: Självbiografi och aforismer. Översättning och aforismurval av M. Rappe. Stockholm.
– 1960: Brev från sex decennier. Urval och översättning av S. Stolpe. Stockholm.
Olofsson, S. I., 1953: Drottning Christinas tronavsägelse och trosförändring. Uppsala.
Svea Rikes drotset grefve Per Brahes tänkebok. 1806: Stockholm.
Svenska riksrådets protokoll. 1912–1916: XIII:1649, XIV:1650. Utgivna av riksarkivet. Stockholm.
Weibull, C., 1961: Drottning Christina. Studier och forskningar 3. uppl. Stockholm.
Whitelocke, B., 1777: Dagbok över dess ambassade til Sverige åren 1653 och 1654. Stockholm.

Gustaf III – En upplyst kosmopolit

I artikeln citeras i utdrag ett antal av kungens brev. De återfinnes i sin helhet i *Gustaf III. Mannen bakom myten. Ett självporträtt i brevform*, presenterat av Gunnar von Proschwitz (Lund 1992). Arbetet citeras här i förkortad form: *Gustav III par ses lettres.* Édition par Gunnar von Proschwitz. (Stockholm & Paris 1986). Svenska Akademiens Handlingar från år 1986. Åttonde delen). Utförliga litteraturhänvisningar ges i ovanstående arbeten. Endast några av dem upprepas här:

Boberg, S., 1951: Gustav III och tryckfriheten. Göteborg.
Creutz, G. Ph., 1987: Le Comte de Creutz. Lettres inédites de Paris 1766–1770. Éd. par Marianne Molander. Göteborg & Paris.

Hennings, B., 1935: Gustav III som kronprins. Stockholm.
– 1957. Gustav III. Stockholm.
Lönnroth, E. 1986: Den stora rollen. Kung Gustav III spelad av honom själv. Stockholm. Svenska Akademiens Handlingar från år 1986. Första delen.
Odhner, C.T., 1885–1896: Sveriges politiska historia under konung Gustaf III:s regering. 3 vol. Stockholm. Ett klassiskt arbete, som genom sin öppna redovisning av sina källor och sin objektiva framställning alltjämt utgör en utmärkt introduktion till studiet av Gustav III.

Svenska kungar i riket, tekniken och naturvetenskapen

Artikeln är grundad på följande skrifter:
Odelberg, W., 1985: Christopher Polhem, the Swedish Archimedes. Föredrag i Science Museum, London.
– 1976: Linnaeus redivivus. "After dinner speech" vid Birger Strandell-symposiet vid Hunt Botanical library 1973 i Pittsburgh. Taxon 25, s.53–56.
– 1980: Jacob Berzelius. Högtidstal inför Kungl. Vetenskapsakademien vid Berzeliusjubileet 1979. Tal över blandade ämnen. Collegium ouriosorum novum. Årsbok 1979–80., sid 67–82.
– 1991: En folkkär dynasti i legend och litteratur. Bernadottar i politik och kulturliv. Stiftelsen Läckö Institutet, sid 93–108.

NORDISKA MUSEET 1/7 1991–30/6 1992

Huvudlinjer och resurser

ORGANISATION

Nordiska museet är organiserat i

Museiledning och kansli samt Dokumentationsavdelningen, Föremålsavdelningen, Utställningsavdelningen, Minnesavdelningen, Julita gård och museer samt Institutet för folklivsforskning

Museiledningen består av styresman, biträdande styresman med enhet för fastighetsfrågor, registratur, informationsenhet, forskningsgrupp med ansvar för säkerställande av museets ämnes- och specialistkompetens samt av kansliet.

Kansliet omfattar redovisningsenheten, personalenheten, museets förlag, post- och kontorsservice samt enheten Museiservice vid Kulturarvet i Falun.

Indelningen i avdelningar följer de tre huvudfunktionerna i museernas verksamhet, samla, vårda, visa.

Dokumentationsavdelningen svarar för museets undersöknings- och insamlingsverksamhet. Den ansvarar också för SAMDOK och den samverkan med landets övriga museer som SAMDOK innebär. SAMDOK-sekretariatet ingår i avdelningen (dock är styresmannen ordförande i SAMDOK-rådet).

Föremålsavdelningen svarar för registrering, förvaring, vård, konservering och bearbetning av museets föremålssamlingar samt för utlån och utförselärenden. Till avdelningen hör verksamheten i Centralmagasinet i Julita, textilmuseet i Högbo och vårdenheten vid Kulturarvet i Falun.

Utställningsavdelningen svarar för museets utåtriktade verksamhet med utställningar, undervisning, programverksamhet och öppethållande samt för museibutiken. Inom avdelningen finns en särskild sektion för utveckling av barn- och ungdomsverksamhet.

Minnesavdelningen svarar för bibliotek, arkiv, bildarkiv och fotoverksamhet, frågelistverksamhet, folkminnesinsamling, och övrig minnesinsamling. I avdelningen ingår museets ADB-enhet med INSAM-sekretariatet (dock är styresmannen ordförande i INSAM-rådet).

Julita gård och museer utgör en särskild redovisningsenhet, se sid. 339.

Institutet för folklivsforskning svarar genom samarbetsavtal mellan museet och Stockholms universitet för den akademiska utbildningen i etnologi.

EKONOMI

Nordiska museet har under en följd av år haft en mycket ansträngd ekonomi. Bokslutet för 1990/91 resulterade t.ex. i ett överskridande med drygt 3,2 milj. kronor. Internbudgeten för 1991/92 kunde därför läggas ut först efter kraftiga besparingar för samtliga enheter.

Genom aktivt kostnadsmedvetande och, inom vissa områden, mycket kraftiga besparingar har museet uppnått balans i den statliga anslagsredovisningen under budgetåret 1991/92.

En fortsatt besparing av samma omfattning bedömes kunna få negativa effekter för vitala delar av museets verksamhet, t.ex. vad gäller vården av museets samlingar.

LOKALER

Stiftelsen Nordiska museet bedriver en bred och varierad museiverksamhet och innehar för detta ändamål flera egna fastigheter och inhyrda lokaler.

I museets ägo ingår museibyggnaden och Lusthusporten på Djurgården, Nygränd 2 (Kv. Phyton 5) i Gamla stan, Dalen i Österåkers kommun, Tyresö slott i Tyresö kommun, Svindersvik i Nacka, Härkeberga kaplansgård i Enköpings kommun, Matsgården i Rättviks kommun samt Julita gård i Katrineholms kommun. På samtliga dessa fastigheter finns ett större eller mindre antal byggnader, sammanlagt drygt 400.

Museets centrala verksamhet bedrivs i första hand i museibyggnaden på Djurgården. I samarbete med Stockholms universitet drivs institutet för folklivsforskning i Lusthusportens huvudbyggnad. Tyresö, Svindersvik, Härkeberga och Matsgården visas som permanenta miljöer. På Julita bedrivs en omfattande verksamhet huvudsakligen inriktad på skogs- och lantbrukets kulturhistoria. Den första etappen av Sveriges lantbruksmuseum har genomförts där (se även separat redogörelse för Julita).

I övrigt hyr museet lokaler i Garnisonen i Stockholm, dit vissa verksamheter enligt uppgjorda planer sammanförs och förläggs under det kommande budgetåret, samt på Norr Mälarstrand och Torstenssonsgatan. Därutöver hyr museet lokaler för verksamheten vid Kulturarvet i Falun, vid textilmuseet i Högbo, Sandvikens kommun, för bildvårdscentralen i Ulriksfors och Hoting, Strömsunds kommun, kontorslokaler för vissa kulturvårdscentra i Kiruna och Gällivare, magasinslokaler vid Julita (centralmagasinet) samt på Gimmersta, Katrineholms kommun, i Skansenberget jämte andra lokaler i Stockholm.

Museets lokaler, framförallt i museibyggnaden, har med åren blivit otillräckliga. För att komma till rätta med situationen har ett lokalprogram omfattande tre etapper, upprättats med huvudsyftet att skapa rationella lösningar för att driva museiverksamheten. Bedömningar av museets lokalbehov för en tio- resp. tjugofemårsperiod har gjorts. Den första etappen omfattar den ovan nämnda flyttningen av vissa funktioner till Garnisonen under nästa budgetår, framförallt minnesavdelningens verksamhet med arkiv, bildarkiv och fotofunktioner. Som en följd av denna flyttning lämnar museet de förhyrda lokalerna på Torstenssonsgatan och Norr Mälarstrand.

Den andra etappen omfattar ombyggnad i museibyggnaden för att skapa bättre tillgänglighet för publik och förbättrade servicefunktioner. Detta program har utarbetats av Ahrboms Arkitektkontor AB och omfattar ca 7.500 kvm. Ombyggnaden förutsätter ett regeringsbeslut och beräknas kunna påbörjas under 1995.

Den tredje etappen, som kommer att genomföras parallellt med ombyggnaden i huvudbyggnaden, omfattar föremålsmagasin, konservering m.m. med en planerad yta av 8.000 kvm, en nödvändig åtgärd för att kunna lösa de alltmer akuta problemen kring förvaring, vård och konservering av museets samlingar.

Vid Tyresö slott har vissa restaureringsarbeten kommit igång. På Svindersvik har huvudbyggnaden avfärgats och anläggningen är nu i väsentliga avseenden restaurerad.

Övergripande samordningsuppgifter och utvecklingsprojekt

Nordiska museets uppgift att stödja övriga kulturhistoriska museer sker kontinuerligt och är en integrerad del i verksamheten. De viktigaste områdena presenteras i det följande.

SAMDOK

Under året har samtliga pooler utarbetat dokumentationsprogram för sin kommande verksamhet. Man har strävat efter att finna gemensamma frågeställningar för de planerade undersökningarna, vilket skapar underlag för ett mera problemorienterat arbetssätt samt en högre kvalitativ nivå på det insamlade materialet. SAMDOKs verksamhet har härmed tagit ett viktigt steg mot en ökad forskningsanknytning.

Sekretariatet har på olika sätt spritt kännedom om SAMDOK i och utanför museerna, i universitetsvärlden och hos andra forskningsinstitutioner. Ett register har utarbetats över artiklar som publicerats i SAMDOK-bulletinen 1984–90.

Utvärderingen av SAMDOKs arbete har fortsatts med en analys av de arbetslivsundersökningar som producerats inom SAMDOKs ram.

Årets kurs i dokumentationsteknik hade detta år som tema föremålens och det materiellas roll i museernas samtidsdokumentationer.

Ansträngningar har gjorts för att få fram tillräckliga medel för den utställning på Nordiska museet som skall redovisa resultatet från projektet Invandrar-Sverige. Utställningen, som görs tillsammans med Sveriges invandrarinstitut och museum, vill vara avstamp för en permanent dokumentation av invandrarnas kulturer vid de kulturhistoriska museerna.

INSAM

Huvudinriktningen för arbetet under perioden har gällt utbildning samt färdigställande av det gemensamma policydokumentetet, Museerna som informations- och kunskapskälla. Vidare har testning och utvärdering av SWETERM, den museigemensamma termkatalogen, prioriterats. Datakommunikation mellan museerna har studerats mot bakgrund av SWETERM. Det första årets verksamhet har visat på stor uppslutning och att INSAM redan etablerats inom museivärlden. 90 medlemsinstitutioner ingår f.n.

Ordförande i INSAM-rådet har varit Sten Rentzhog (t.o.m. 31.12) och därefter Agne Furingsten.

BARN- OCH UNGDOMSVERKSAMHET

Barn- och ungdomssektionens övergripande samverkansroll som sekretariat för de kulturhistoriska museernas barn- och ungdomsverksamhet har utvecklats vidare. Temat för årets konferens var Museerna och tonåringarna, under medverkan av bl.a. chefen för Children's Museum i Indianapolis, Peter Sterling.

Planerna på den pedagogiska faktabanken, efterfrågad framförallt av länsmuseerna, har drivits vidare, dock utan att finaniseringsfrågan lösts. Samtalspartners är skolverket, riksutställningar samt Föreningen för undervisning och information vid svenska museer.

BARNENS MUSEUM

Det har länge framstått som viktigt att utveckla barn- och ungdomsverksamheten inom kulturområdet. I det program som riksdagen antog 1990 pekas inte minst på museernas ansvar inom detta område.

Nordiska museet har sedan flera år haft som huvudmål att utveckla verksamheter för barn, ungdomar och barnfamiljer. Barn- och ungdomssektionen vid utställningsavdelningen har utvecklat principer för en modern, kreativ barnverksamhet som tar sikte på att stimulera till aktiv medverkan. Lekstugan och utställningen Barnets århundrade är resultat av detta. Flera konferenser har också hållits kring museernas barn- och ungdomsverksamhet.

Nordiska museet har därför tillsammans med Stockholms kommun arbetat för att ett Barnens museum skall kunna etableras i Djurgårdshallen med anslutande parkområde inom Galärvarvsområdet.

FOTOSEKRETARIATET

Nordiska museet har av kulturrådet under föregående budgetår tilldelats ansvar för kulturhistoriskt fotografi och även vissa medel för förarbeten till ett fotosekretariat. Detta avses att utveckla den fotokonsulentverksamhet som tidigare bedrivits av kulturrådet som stöd för fotoverksamheten vid landets museer, arkiv och enskilda samlingar.

Under året har behov och önskemål kartlagts vid de kulturhistoriska museerna och vissa studier av motsvarande verksamhet i de nordiska länder har genomförts. Nordiska museets egen verksamhet har studerats, särskilt med hänsyn till i vilken form ett framtida fotosekretariat skall bedrivas. En särskild utredning, "Foto i fokus. Utredning om fotografi vid Nordiska museet" har utarbetats. Utredningen har sänts ut på remiss och frågan kommer ytterligare att behandlas vid ett seminarium hösten 1992. Fotosekretariatet kommer att inleda sin verksamhet i och med att museets arkiv, bildarkiv och fotoverksamhet flyttar till nya lokaler i Garnisonen våren 1993.

BILDVÅRDSCENTRALEN

I januari 1991 startade ett utvecklingsprojekt för bildhantering och bildvård i Ulriksfors och Hoting, Strömsunds kommun, lett av Nordiska museet i samarbete med Jämtlands läns museum och med bidrag från länsstyrelsen och landstinget i Jämtlands län samt Strömsunds kommun. Syftet är att utveckla metoder för att rationellt ordna, vårda, registrera och databehandla bildsamlingar och därigenom öka tillgängligheten. Dessa tjänster har bedömts i framtiden vara attraktiva för en bred kundkrets. I ett första skede behandlas museernas bildsamlingar men samma behov finns vid många andra institutioner m.fl.

Verksamheten har snabbt funnit sin form. Arbetsplatserna har etablerats med Ulriksfors som huvudarbetsplats, personal har anställts och utbildats och olika produktionslinjer upprättats. Under våren har 28 personer varit sysselsatta i Ulriksfors, Hoting och Norråker. Resultatet är över förväntan och grunden har lagts för en fortsatt utveckling och breddning av verksamheten. Digital bildregistrering har förberetts och kommer att bedrivas som ett särskilt projekt f.o.m. hösten 1993.

KURSER OCH KONFERENSER

Den 13–14 november anordnades konferensen Museerna och tonåringarna, för barn- och ungdomsansvariga vid de kulturhistoriska museerna.

Som ett led i ansvarsmuseernas kursverksamhet ledde föremålsavdelningen 12–13 mars kursen Tappat och limmat, ådrat och bonat, en kurs i möbelkunskap för antikvarier och intendenter. Kursen dubblerades i april och sammanlagt deltog 45 personer.

Fotosektionen vid minnesavdelningen deltog med två kurser i det av centralmuseerna arrangerade kursprogrammet: Föremålsfotografering och Äldre fotografiska tekniker. Den senare fick dubbleras p.g. av det stora intresset.

Den 28–31 maj arrangerades den tredje internationella konferensen för bondedagboksforskning. Konferensen hölls på Julita gård.

ÖVRIGT

Antalet ansökningar om utförseltillstånd har uppgått till 1.069. För 41 av dessa meddelades utförselförbud.

Nya rutiner, bl.a. låneavgift i likhet med Statens konstmuseers, har införts. Utlånen innebär ett omfattande merarbete för magasinspersonal, konservatorer m.fl. 442 föremål har lånats ut till andra museer.

Chefskonservator Marie Louise Wulfcrona har bl.a. som expert bistått Gålsjöstiftelsen vid uppbyggnaden av ett textilmuseum.

En omfattande rådgivning har getts till olika typer av museer gällande samlingar, vård- och konserveringsfrågor.

Vid vårdenhetens uppdragsverksamhet, Kulturarvet i Falun, har ca 2.400 föremål för ett 25-tal

museer och hembygdsföreningar samt enstaka privatpersoner åtgärdats.

Kulturhistoriska undersökningen har påbörjat ett internationellt samarbete kring frågelistverksamheten. Presumtiva samarbetspartners är framförallt Norsk Etnologisk Gransking i Oslo, Nationalmuseet i Köpenhamn, Nationalmuseet i Tartu, Estland, samt Archive for Mass Observation i Brighton, England.

Dokumentation och insamling

Under året kunde arbetet med att ta fram ett samlat program för museets framtida dokumentation och insamling avslutas. Dokumentationsprogrammet godkändes av nämnden efter att ha varit på remiss bl.a. till länsmuseerna.

Vid dokumentationsavdelningen har projektet "Rädda 1900-talet" fortgått, nu med inriktning på att komplettera jordbruksmaskiner och redskap samt hemtextilier från 1900-talets andra hälft.

Bilprojektet, som är ett gemensamt SAMDOK-projekt, har för museets del rullat igång på allvar. Ett större fältarbete har inletts i Skinnnskatteberg, där syftet är att studera hur bilen används och upplevs i ett landsortssamhälle. Andra fältarbeten har gällt bilindustrins arbetare (Volvo, Köping), bilen på landsbygden (Östergötland) samt människor och landskap utmed E18. Ytterligare ett fältarbete genomfördes i motorstaden Hedemora tillsammans med studenter från Institutet för folklivsforskning.

I dokumentationerna har även två av museets fotografer varit engagerade.

Undersökningen kring och förvärvet av Törebodaköket (se föreg. års redogörelse) avslutades under året, då katalogiseringen slutfördes och rapport utarbetades.

Dokumentationen av kommunalhus har fortgått med fortsättningsanslag från humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet. Kommunalhusen i Järfälla, Piteå, Leksand, Södertälje, Partille, Falkenberg m.fl. har undersökts under året.

Andra fältundersökningar har gällt polisens arbete i Farsta, ett daghem i Knivsta samt användningen av mobiltelefoner och freestyle i Stockholm. Sammanlagt har dokumentationsavdelningen arbetat 189 dagar i fält under det gångna året. Arbetet har resulterat i 1.346 föremål, ca 1.500 utskrivna intervjuer och fältdagböcker samt 70 rullar svartvit film.

Arbetet med att sammanställa en katalog över samtliga Nordiska museets fältundersökningar sedan 1870-talet har fortsatt.

Museets samarbete med Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien har utvecklats vidare. Förutom seminarier och symposier har en gemensam skriftserie, Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria, startat och utgivits på museets förlag med sitt första nummer.

Inom projektet Bondeminnen har ca 300 studiecirklar varit igång under året. Över 4.000 sidor källmaterial har insänts till museet, där bearbetningen inför en kommande publikation har påbörjats.

Bondedagboksprojektet, som bl.a. arbetar med att samla in och skriva av bondedagböcker, har under året nått ett viktigt etappmål då ett nationalregister, innefattande uppgifter om 363 dagböcker, publicerats. Projektet har etablerats internationellt genom att museet i maj på Julita arrangerade Den tredje internationella konferensen om bondedagböcker. Temat var Bondedagböcker som källa för mentalitetsforskning.

En av årets större händelser var Stiftelsen Lagersbergs beslut att under en kommande nioårsperiod anslå ca 7,5 miljoner kronor till utarbetande av ett standardverk i fem band om Det svenska jordbrukets historia. Museets agrarhistoriska forskning har därigenom erhållit en utomordentlig möjlighet att utvecklas.

Föremålsavdelningen har erbjudits ett stort antal gåvor från såväl privatpersoner som från företag och organisationer. Drygt 300 föremål har på detta sätt tillförts samlingarna. Tyngdpunkten har i likhet med den aktiva insamlingen legat på 1900-talet. En rad enkla husgeråd och hushållsappara-

ter från 1940–50-talen till idag har förvärvats. Likaså har museets samling av elektrisk belysning kompletterats med ett antal armaturer från 1950- och 60-talen. Samlingen av hemtextilier har kompletterats med 1970-talsgardiner; leksakssamlingen med plåtleksaker. Dräktsamlingen har kompletterats med flick- och damklänningar från 1950-talet och en samling stickade plagg från 1920–40-talen. En större samling kläder som designats eller burits av modeskaparen Sighsten Herrgård 1958–88, har skänkts till museet tillsammans med arkivalier och modefotografier. Kungl. Patriotiska Sällskapet har skänkt ett halsband formgivet av silversmeden Kristian Nilsson. Sammanlagt har 1099 nr registrerats.

Som ett led i projektet Rädda 1900-talet har en undersökning om förekomsten av vissa jordbruksredskap under tiden 1920–1980 utförts.

I samarbete med Föreningen för svensk undervisningshistoria har arbetet med att upprätta en förteckning över landets skolmuseer påbörjats. Resultatet kommer att publiceras i Föreningens skriftserie.

Till kulturhistoriska undersökningens fasta meddelarstab, ca 500 personer, har under året utsänts frågelistan Vi och vår historia, som handlar om människors historieuppfattning. En förkortad version publicerades i tidningen Vecko-Revyn och samtidigt uppmanades ungdomar att bli meddelare till Nordiska museet. 208 ungdomar anmälde sitt intresse – ett första steg i arbetet med att föryngra staben av meddelare.

Insamlingen av yrkesminnen har intensifierats. Tre insamlingar avslutades under året: civilingenjörsminnen, grafikerminnen samt bondeminnen. Insamling av kvinnominnen samt Röda Kors-minnen har påbörjats. Redigeringsarbetet för publicering av teaterminnen, civilingenjörsminnen samt grafikerminnen har påbörjats.

Ett urval av bidragen från två tidigare insamlingar, dagböcker den 14 maj 1991 samt städarminnen har under året redigerats av kulturhistoriska undersökningens personal och publicerats på museets förlag.

Inför utställningen Barnets århundrade genomförde fotosektionen en fotodokumentation av ett barndaghem i Knivsta. Dokumentära fotograferingsuppdrag har i allt större utsträckning anförtrotts sektionens fotografer.

Inom projektet EKODOK, som syftat till att fotografiskt dokumentera människors livsmiljö, har förberedelse för publicering av det landsomfattande materialet påbörjats.

Bibliotekets katalogiserade samling ökade under året med ca 44 hyllmeter. Bytesförbindelser svarade för 61 % och inköp för 39 % av nyaccessionen. En genomgång av bibliotekets prenumerationer har genomförts. I samband med att utgivningen av Bibliografiska meddelanden återupptagits har biblioteket övergått till SAB-systemet och till att katalogisera all inkommande litteratur i den nationella LIBRIS-databasen.

Arkivets samlingar ökade under året med 20 accessioner. 863 negativ och 50 småbildsfilmer har registrerats. En inventering av arkivets totala bestånd har genomförts.

Arbetet med samlingarna

Överflyttningen av föremål från magasin på Tyresö slott till Centralmagasinet på Julita har fortsatt. Genomgång, urval, fotografering och överförande av folkdräker och dräktdelar (1.249 föremål) till Norsk Folkemuseum i Oslo har genomförts.

Försöksverksamhet har påbörjats med datoriserat magasinsregister.

Viss eftersläpning i katalogisering och registrering av vissa äldre samlingar har kunnat minskas genom extraanställning och beredskapstjänst från Uppsala länsarbetsnämnd.

Handarbetets Vänners huvudliggare har kompletterats (6.677 föremål) och färdigställts.

För att öka tillgängligheten till museets frågelistmaterial har arbetet med överföring av meddelarregistret till data intensifierats.

Vid arkivet har förtecknats ett 20-tal person-

och släktarkiv. Vidare har materialet från Metallarbetarförbundets fotopristävlan samt Anders Olssons arkiv förtecknats.

En ny modell för upphandling av kulturvårdstjänster prövas i en försöksverksamhet och ca 0,8 milj. kronor har avsatts för museets arkiv under en 2-årsperiod. Samarbetspartner är Jozaka AB i Pajala, som upprättar datoriserade brevskrivarregister över arkivets bestånd.

Fotosektionens verksamhet har expanderat kraftigt och en 30-procentig höjning av bildproduktionen under året kan noteras liksom en breddning av verksamhetsfältet. Bl.a har förlagets satsning på bokproduktion medfört stora fotograferingsuppdrag.

Vid bildvårdscentralen i Ulriksfors har följande samlingar omhändertagits: André och Irene Reisz, Ossian Olofssons, Gunnar Lundhs samt museets egen småbildssamling.

I Hoting har Guldsmedsaktiebolagets ritningar mikrofilmats.

Publik verksamhet

Museets strävan att ge god service till publiken och få museet att kännas välkomnande har varit högt prioriterad. Som ett led i detta arbete har museivärdstjänsterna getts ett nytt och mera kvalificerat innehåll och den fast anställda staben har utökats och vidareutbildats

INFORMATION

Informationsenheten arbetar för att, genom ökad samverkan och kommunikation med olika media, göra Nordiska museet till det självklara målet när man vill söka sina rötter och stärka sin identitet.

Ett flexibelt, täckande mediaregister har tagits fram och mediainslagen har fördubblats jämfört med föregående år.

Riktade insatser genom spridning av information tilllsammans med olika organisationers utskick har gett möjlighet att nå potentiella besökare. Samarbete med tidningar, t.ex. i form av "dagar", föreläsningar, tävlingar (bl.a Sveriges godaste köttbulle) har ökat både den redaktionella texten i media och annonsutrymmet. Detta har haft en positiv inverkan på besökarantalet.

Samarbete har också skett med företag, Stor och Liten, Brio och IKEA m.fl. vilket gett lätt mätbara resultat.

UTSTÄLLNINGAR

Museets arbete under budgetåret har i hög grad präglats av det kommande utställningsprojektet Den Svenska Historien. Konstituering av arbetsgrupper, utarbetande av synops m.m. har tagit allt större resurser. Utställningarna By, gård, arbete samt Modell Sverige har monterats ned för att ge plats för historieutställningen.

Operation Välkommen (se föregående år) har följts upp med kontinuerlig översyn, förbättrad ljussättning och ökat skydd för föremålen. De kvarvarande delarna av jakt- och fiskeutställningen har nedmonterats. Folkkonstutställningen har omarbetats och givits ny form – ett förarbete inför en planerad större omarbetning. För föremålsavdelningen har dessa arbeten varit en av huvuduppgifterna under året.

Arbetet med att upprätta och uppdatera dokumentation över basutställningarna har intensifierats.

TILLFÄLLIGA UTSTÄLLNINGAR

Två stora tillfälliga utställningar har visats under budgetåret, 90-tal och Barnets århundrade. Båda har varit publiksuccéer. 90-tal pågick till den 17 november (se föreg. årsredogörelse). Den 26 januari öppnades Barnets århundrade med en stor och glad familjefest. Utställningen berättar om barn, barnlekar och barns fantasi från 1600-talet till våra dagar och en stor del av museets samling av leksaker visas. Utställningen ger också upphov till tan-

kar och diskussioner om barns roll och situation i samhället under olika århundraden.

"Leka för livet" var temat för Fataburen 1992, som på detta sätt kom att fungera som en fördjupning till utställningen Barnets århundrade. En särskild leksaksbutik öppnades i anslutning till Kulturhistoriska bokhandeln, vykort med leksaksmotiv producerades av förlaget och en omfattande programverksamhet kring utställningen har arrangerats.

Förutom 90-tal och Barnets århundrade har följande utställningar visats:

Rågång till kärleken. I samarbete med Äldrecentrum och Socialstyrelsen (–29 september)
Köket från Töreboda – att dokumentera framtiden (26 sept.–2 febr.)
Vi Topelii folk (19 okt.–24 nov.)
Nu är det jul igen (1 dec.–6 jan)
Vi reser med. I samarbete med FUISM (24–26 mars)

Under året öppnades vid Textilmuseet i Högbo utställningen Spetsar – svenska och utländska i olika tekniker.

VANDRINGSUTSTÄLLNINGAR

Under budgetåret har museets vandringsutställningar visats på följande platser:
Mitt hem – i dröm och verklighet: Hantverkshuset Humlan i Arvidsjaur, Hembygdsmuseet i Gällivare, Ajtte, svenskt fjäll- och samemuseum i Jokkmokk, Länsmuseet i Härnösand.
KW Gullers – Bildminnen: Helsingborgs museum och Trollhättans museum.

Program

En mycket omfattande programverksamhet med drygt 70-talet program har arrangerats, huvudsakligen i anknytning till utställningarna 90-tal och Barnets århundrade. Vid sidan av föreläsningsserier och filmvisningar har dansprogram och teater erbjudits publiken, liksom möjligheten att t.ex. måla egna dalahästar eller göra leksaker på gammalt sätt. Ett försök att få en plats i Guinness rekordbok genom att bygga världens längsta leksaksjärnväg lyckades inte riktigt.

BARN- OCH UNGDOMSVERKSAMHET

Verksamheten för barn och ungdom har bedrivits i form av program, undervisning och visning samt i Lekstugan.

Lekstugan har varit mycket välbesökt och arbetar vidare med lek, fantasi och inlevelse som honnörsord. Framförallt förskolan och lågstadiet har deltagit i de bokade programmen där barnen med rollspel och dramapedagogiska inslag kan fantisera sig in i livet på landet för hundra år sedan. Eftermiddagar och helger har familjepubliken varit i majoritet. Ett utvecklingsprojekt kring förskolepedagogik har startats.

I samband med Barnets århundrade har i stället för regelrätta visningar introduktioner hållits för klasser och andra grupper, som sedan sett utställningen på egen hand.

UNDERVISNING

Undervisning har som tidigare bedrivits i basutställningarna, på Tyresö slott och på Skansen. Nya former för samarbete med Skansen beträffande undervisningen där har börjat diskuteras.

Föremålsavdelningen har liksom tidigare år bedrivit undervisning för Handarbetets Vänners elever.

HANDIKAPPVERKSAMHET

Under året har ett antal specialvisningar och kurser framförallt för synskadade arrangerats, bl.a. i samarbete med ABF.

Arbetet med att framställa reliefmaterial för synskadade till den kommande utställningen Den Svenska Historien, har påbörjats.

Tryckfärdigt manuskript till boken Känna,

Lyssna, Lära, som är en sammanfattande rapport om museets arbete med att utveckla och pröva metoder för att ge synskadade möjligheter att uppleva museets kulturutbud, har utarbetats och kommer att publiceras på musets förlag under hösten 1992.

MUSEIBESÖK OCH KUNDSERVICE

Museet besöktes under perioden av totalt 284.741 personer, varav 120.594 barn, en ökning från föregående år med nära 100.000 personer.

Tyresö slott och Svindersvik besöktes av ca 3.000 personer vardera.

Textilmuseet på Högbo har under året haft 4.371 besökare.

Omkring 600 besökare har tagits emot på föremålsavdelningen för att studera föremål och få hjälp med rådfrågningar och upplysningar. Till detta kommer omkring 250 brevförfrågningar samt ett mycket stort antal telefonförfrågningar.

Minnesavdelningens tre expeditioner: bibliotek, arkiv och folkminnessamling har betjänat ett mycket stort antal kunder.

Folkminnessamlingen har haft 850 besökare. 32 grupper har under personalens ledning informerats om verksamheten.

Ett 25-tal grupper har studerat textilier i centralmagasinet på Julita.

KULTURHISTORISKA BOKHANDELN

Försäljningsverksamheten vid Kulturhistoriska bokhandeln har ägnats särskild uppmärksamhet. En extern konsult har projektanställts för att utveckla verksamheten. Det inledande skedet har inneburit personalutveckling, uppstramning av rutiner, aktivering av lagret, utarbetande av redovisningssystem m.m.

Förlagsverksamhet

Utgivningen på Nordiska museets förlag under 1991/92 har varit mycket omfattande, både vad gäller antal utgåvor och sammanlagda upplagor. Marknadsföringen har bedrivits mera aktivt än tidigare, t.ex. genom annonser, deltagande i bokdagar och olika mässor samt särskilt genom riktade kampanjer till olika intressegrupper. Försäljningsutvecklingen har därför varit mycket positiv och omsättningen uppgick under budgetåret till drygt 2,4 milj. kronor.

Ett omfattande planeringsarbete har pågått för att hösten 1992 kunna introducera en ny serie, Nordiska museets småskrifter. Serien skall i populär form och till ett överkomligt pris presentera olika föremålsgrupper och ämnen ur museets rika samlingar.

Under året har två nya skriftserier startat, nämligen Svenska folket berättar och Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria, den senare i samarbete med Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.

Från förlaget har under året utgivits:

Leka för livet. Fataburen 1992. Nordiska museets och Skansens årsbok. Red. Hans Medelius

I serien Nordiska museets Handlingar:

111. Den goda smaken och samhällsnyttan. Om Handarbetets Vänner och den svenska hemslöjdsrörelsen, av Sofia Danielson

112. Möbelarkitekt på 1930-talet. Om inredningsfirman Futurum och hur en ny yrkesgrupp etablerar sig, av Sigrid Eklund Nyström

I serien Handböcker från Nordiska museet:

Nytt ljus över gammal rost. Att bevara kulturföremål av järn. Red. Maria Brunskog. Ett samarbetsprojekt mellan Nordiska museet och Korrosionsinstitutet.

I Bondedagboksprojektet:

Svenska bondedagböcker. Ett nationalregister. Red. Bo Larsson.

I serien Svenska folket berättar:

Statens kaka. Statstjänstemän minns. Red. Annelie Johansson och Christina Westergren. I samarbete med Statstjänstemannaförbundet och Tjänstemannarörelsens arkiv och museum.

Utan städare stannar Sverige. Städare skriver om sitt liv och arbete. Red. Ann Runfors. I samarbete med Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Arbetets Museum, Fastighetsanställdas förbund, Hotell- och Restauranganställdas förbund, Svenska Kommunalarbetareförbundet och Statsanställdas förbund.

I serien Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria:

Statens jordbrukspolitik under 200 år. Red. Janken Myrdal.

Övrig utgivning:

Sub Rosa. När skönheten kom från England, av Elisabet Stavenow-Hidemark. I samarbete med OrdBildarna.

Verbalt. Visuellt. Materiellt. Om museernas dokumentation och insamling. SAMDOK. Red. Eva Silvén-Garnert.

Intressant att leva. Dagböcker 14 maj 1991. Red. Stefan Bohman och Ottonie Nyberg. I samarbete med Sveriges Hembygdsförbund och utgiven som deras årsbok 1992.

Julitaboken, av Julia M. Sigurdson i samarbete med Sune Zachrisson.

I skrattspegeln. Sed & osed i 1890-talets skämtteckningar. Urval och kommentar Jonas Berg. Svenska Dagbladets förlag i samarbete med Nordiska museet.

Stockholm. Sommarstaden 1946, av KW Gullers. Text: Erik Asklund. Gullers Förlag i samarbete med Nordiska museet. Faksimil.

Göteborg. Hamnstaden 1947, av KW Gullers. Text: Gustaf Munthe. Gullers förlag i samarbete med Nordiska museet. Faksimil.

Museiservice

Från verksamheten i Falun marknadsförs ett brett sortiment av förpacknings- och arkivmaterial, möbler och klimatstyrningsutrustningar till kunder i hela Norden. Tyngdpunkten ligger på specialpapper, syrafritt papper, till museer och arkiv. Omsättningen under 1991/92 uppgick till drygt 480.000 kronor.

Forskning

Forskningsgruppen har handlett unga forskare inom och utom museet, haft internundervisning och hållit seminarier med personalen. Härtill kommer intern och extern föreläsningsverksamhet samt utredningar i forskningsfrågor.

För de medel som kulturrådet ställt till förfogande för ansvarsmuseernas forskning har Nordiska museet även under detta budgetår prioriterat föremålsforskning. Ylva Bäcknert har genomfört ett forskningsarbete kring temat "Om lampor. Belysning i hemmen före fotogenlampan", och Maria Maxén kring temat "Ljusstakar av metall från 1800-talet i Nordiska museets samlingar", Johan Knutsson om "Friar- och trolovningsgåvor inom bondesamhället" och Berit Eldvik har påbörjat katalogisering, bearbetning och analys av Carl Widlunds damastsamling.

Jonas Berg har arbetat med två projekt rörande hantverksmonografier; ett om stockholmsbagarna, särskilt perioden 1640–1730, samt ett om sejlare i Sverige 1720–1848.

Elisabet Hidemark har fortsatt forskningsarbetet kring möbelstoppning och möbelklädsel i äldre tid samt kring 1700-talets svenska textilmanufaktur.

Mátyás Szabó, har, tillsammans med Ingvar Svanberg, Centrum för multietnisk forskning vid Uppsala universitet, slutfört manuskript till "Etniskt liv och kulturell mångfald – en handbok i invandrardokumentation", knutet till museets och SAMDOKs invandrarprojekt.

Sedan 1 januari arbetar Szabó, med en större undersökning, "Medborgarskap och integration" inom ramen för forskningsprojektet "Pluralismens gränser" vid Centrum för multietnisk forskning.

Sofia Danielson lade under hösten fram sin avhandling Den goda smaken och samhällsnyttan. Om Handarbetets Vänner och den svenska hemslöjdsrörelsen. Till grund för arbetet ligger bl.a. analyser av Handarbetets Vänners textilsamling som förvaras i Nordiska museet.

Eva Fägerborgs undersökning av vad kunskap och kunnande betyder på ett modernt industriföretag fortsätter. Hennes arbete baseras bl.a på intervjuer med anställda på ett Volvoföretag.

Forskningsprojektet Kommunalhus som symboler, syftande till en analys av offentliga byggnaders symbolspråk, har fortsatts av Cecilia Hammarlund-Larsson i samarbete med Karin Arvastson, Institutionen för kulturvård vid Göteborgs universitet.

Inom projektet Företag och samhälle i förändring, har under året intervjumaterial från Hällefors bruk sammanställts och analyserats.

Under de senaste åren har agrarhistoria fått en alltmer central ställning på museet. Tre projekt står i centrum: Bondeminnen, Bondedagboksprojektet och Det svenska jordbrukets historia.

Bondeminnesprojektet, i samarbete med LRF och Vuxenskolan, syftar främst till att skapa ett arkivmaterial för framtiden men redan nu arbetar Anders Perlinge på en analyserande publikation.

Inom Bondedagboksprojektet intar forskningen en alltmer central plats. Under året har ett register publicerats och en konferens hållits med temat Mentalitet i bondedagböcker. Projektet Det svenska jordbrukets historia, har under året inletts med planering av fembandsverket samt förberedande studier.

Ingrid Frankow har slutfört redigeringen och kompletteringen av Ingegerd Henschens material kring svenskt kattuntryck. Tryckfärdigt manuskript föreligger.

Sigrid Eklund Nyström har disputerat på avhandlingen Möbelarkitekt på 1930-talet. Om inredningsfirman Futurum och hur en ny yrkesgrupp etablerar sig. Arbetet bygger till stor del på material i museets samlingar.

Det forskningsarbete som bedrivits av museet i samarbete med korrosionsinstitutet och med stöd bl.a. av Riksbankens jubileumsfond kring korrosion av kulturhistoriskt järn, har resulterat i boken Nytt ljus över gammal rost. Att bevara kulturföremål av järn, utgiven av museets förlag.

I samarbete med teologiska institutionen i Uppsala har kulturhistoriska undersökningen påbörjat ettt forskningsprojekt kring svaren på frågelistan om livsåskådning.

Julita gård och museer

Under våren 1991 initierade länsstyrelsen i Sörmlands län en utredning om den fortsatta utvecklingen av Julita på 3 resp. 10 års sikt. Finansiärer till utvecklingsplanen var länsstyrelsen, Nordiska museet/Julita, Katrineholms, Eskilstuna och Vingåkers kommuner samt landstinget i Sörmland. För att kunna komma med i budgetberedningen hösten och vintern 1991/92 sattes slutet av augusti månad som ett första etappmål för utvecklingsarbetet, med angivande av medelsbehovet för de närmaste tre åren.

Utvecklingsplanearbetet kom att till stora delar diktera verksamhetsårets arbete.

Innan den första etappen av utvecklingsplanearbetet förelåg i augusti kom ett regeringsbeslut den 17 augusti om ett investeringsanslag på 8 miljoner kronor till Julita/Sveriges lantbruksmuseum. Strategi och tidsplan fick därför ändras och särstudier inom vissa områden företogs under hösten och vintern. Hela utredningen redovisades i länsstyrelsen den 22 maj 1992. Länsstyrelsen överlämnade utvecklingsplanen till kultur-, finans-, social- samt arbetsdepartementen med framhållande att bidrag till driften är nödvändiga. Planen behandlades också i Nordiska museets nämnd, som i princip ställde sig bakom förslaget.

Investeringsmedlen på 8 milj. kronor till etapp 2

av lantbruksmuseet kom att helt prägla verksamhetårets inriktning. En ny entré- och affärsbyggnad anlades nedanför tegelbruket med Olle Larsson som arkitekt. Herrgårdsområdet inhägnades och en entydig entré till området kunde skapas. Det gamla lertaget omgestaltades till park- och visningsarena för utrotningshotade svenska husdjursraser. Genom överenskommelse med tecknaren Sven Nordqvist kunde barnboksfiguren Pettsons och katten Findus gårdsgrupp byggas upp. Denna småbrukarmiljö bildar nu inramning till visningsområdet för de genbankslistade djuren. Därutöver genomfördes omfattande markplaneringar och en ny parkeringsplats anlades. Anläggningen invigdes den 4 juni, mindre än 9 månader efter det att investeringsmedlen anvisats.

Både sommaren 1991 och första delen av sommarsäsongen 1992 uppvisade rekordartade siffror. Senare delen av säsongen 1991 uppskattades besökssiffrorna till ca 10.000. För första halvåret 1992 föreligger exakta siffror genom det nya entrésystemet, de uppgick till 27.284 personer. De nya anläggningarna liksom TV-serien Famna livet, som delvis tilldrar sig på Julita, lockade självfallet en stor publik.

Institutet för folklivsforskning

Institutet för folklivsforskning är universitetsinstitution för akademisk utbildning i ämnet etnologi vid Stockholms universitet, och dessutom en självständig enhet inom Nordiska museet. Bakgrunden är den von Hallwylska professuren i etnologi, som instiftades 1919 och vars innehavare genom avtal mellan museet och Stockholms universitet tjänstgör som professor. Utbildningen i etnologi (eller folklivsforskning) har i detta samarbete med Nordiska museet skett länge än vid något av de övriga lärosätena, i snart 75 år.

Innehavare av tjänsten är sedan 1981 Åke Daun. Utbildningen sker huvudsakligen i Villa Lusthusporten. Antalet studerande uppgår till ca 300, omfattande alla stadier inklusive forskarutbildningen. Personalen, varav flertalet är anställda eller arvoderade av universitetet, uppgår till ett 40-tal personer.

Etnologi ingår även i utbildningslinjen för kulturvetare samt i samhällsplanerarlinjen. I Botkyrka ges extern utbildning i etnologi med särskild inriktning på invandrarkunskap. Institutet för folklivsforskning har även medverkat i Utbildningsradions serie i kulturminnesvård. Dessa skilda utbildningssatsningar återspeglar den mångfald som också finns i forskningen vid Institutet. En framträdande specialitet är invandrar- och kulturmötesfrågor; en annan handlar om vård, hälsa och omsorg. Många undersökningar är historiskt inriktade, andra avser det moderna svenska samhället.

Bland medarbetarnas publicerade skrifter kan som exempel nämnas Korset, fanan och fotbollen. Folkrörelsernas kulturmiljö i ett jämförande perspektiv, av Mats Hellspong; Den europeiska identiteten. Bidrag till samtal om Sveriges framtid, av Åke Daun; Doktorshatten. En studie av forskarutbildningen inom sex discipliner vid Stockholms universitet, av Lena Gerholm (tillsammans med Tomas Gerholm); Företag i kulturmöten. Tre finländska företag och deras svenska dotterbolag, av Kati Laine-Sveiby samt Att gestalta ett ursprung. En musiketnologisk studie av dansande och musicerande bland jugoslaver i Stockholm, av Owe Ronström.

Nordiska museets nämnd

Nämnden har haft följande sammansättning: lantbrukare Thorbjörn Fälldin, ordförande, kommunalråd Marita Bengtsson, vice ordförande, TV-producent Katarina Dunér, lantmästare Magnus Toll, direktör Gösta Vogel-Rödin, redaktör Katarina Ågren, styresman Sten Rentzhog (t.o.m. 31.12), styresman Agne Furingsten (f.o.m. 1.1.) intendent Ottonie Nyberg (personalföreträdare, t.o.m. 31.12), intendent Eva Lundin (personalföreträdare, f.o.m. 1.1) samt amanuens Kerstin Cu-

nelius (personalföreträdare). Nämnden har under budgetåret haft 9 protokollförda sammanträden. Sekreterare har varit styresmannen.

SAMFUNDET NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS VÄNNER 1991

Samfundets styrelse har under året utgjorts av ordföranden HKH Prins Bertil, vice ordföranden bankdirektör Lars-Erik Thunholm, skattmästaren direktör Rolf Arfwedson, sekreteraren styresmannen för Nordiska museet Sten Rentzhog, chefen för Skansen direktör Eva Nordenson och fram till årsmötet, direktör Erik Elinder. Fru Margareta Biörck, tidigare suppleant, ingick som ordinarie ledamot efter direktör Elinder, som undanbett sig omval. Övriga suppleanter har varit professor Bo Grandien och direktör Jan O. Berg. Direktör Bengt Julin avgick som revisor vid årsmötet och efterträddes av direktör Lars-Erik Bergstrand. Styrelsen har under året hållit två sammanträden.

Inköpsnämnden har bestått av HKH Prins Bertil, direktör Rolf Arfwedson och styresmannen. Inköpsnämnden har under året hållit ett sammanträde.

Ansvarig för programverksamhet och kansli har varit fru Birgitta Jungner.

Samfundet hade den 31 december 1991 totalt 1.624 (1.635) medlemmar, varav 192 (196) ständiga och 1.432 (1.439) årligen betalande. (Siffrorna inom parentes hänvisar till föregående år).

Samfundet har under året lämnat ekonomiska bidrag till museets och Skansens verksamhet på tillsammans 575.000 kronor, nämligen 300.000 till Skansen för slutförande av den yttre planeringen i anslutning till området kring snickerifabriken från Virserum; 25.000 i tryckningsbidrag till Sigrid Eklund Nyströms avhandling "Möbelarkitekt på 1930-talet – Om inredningsfirman Futurum och hur en ny yrkesgrupp etablerar sig", avsedd att ingå i Nordiska museets Handlingar; 250.000 till Nordiska museet som bidrag till förvärv av KW Gullers fotosamling.

Programverksamheten har bedrivits i nära samverkan med museet och Skansen. Julgransplundring för ca 200 personer hölls traditionsenligt i januari. Clownen Manne och hans gycklarbröder var festens stora attraktion.

Det återkommande temat Godbitar på vårt museum lockade i februari ett trettiotal medlemmar, som gjorde en rundvandring med intendent Elisabeth Brundin bland utvalda föremål. Kvällens huvudprogram var docent Rolf Kjellströms dramatiska berättelse om Männen på Gråhuken, människoöden på Svalbard 1872–73.

Den 8 mars öppnade LEKSTUGAN och redan lördagen den 9 var Vännerna inbjudna tillsammans med barn och barnbarn.

Den 27 mars, endast ett par dagar efter invigningen av årets stora utställning, 90-TAL, bjöd Bengt Nyström, projektledare, och Björn Ed, utställningens formgivare, Vännerna på en specialvisning varefter supé intogs. Stockholms Kammarkör underhöll med serenader, dryckesvisor och annan populär musik från förra seklet. Ett 90-tal Vänner deltog.

I april samlades ett 25-tal Vänner kring ett intressant ämne: Nutidsinsamling. Chefen för dokumentationsavdelningen, Barbro Bursell, och intendent Teje Colling berättade om hur ett modernt museum dokumenterar vårt vardagsliv för framtiden.

Vårutflykten i maj gick till Långholmen. Arne Sundström var sakkunnig guide bland malmgårdar, fängelsebyggnader och gamla trädgårdsväxter. 60 personer deltog.

Årsmöte hölls på Skansen den 3 juni. Efter sedvanliga årsmötesförhandlingar under ordförandeskap av HKH Prins Bertil höll professor Bo Grandien ett kåseri över temat "Ung eller gammal – funderingar vid slutet av ett sekel". Akademiska kören sjöng vårsånger och det nyinvigda industriområdet med bl.a. Virserums snickerifabrik, vars uppförande Vännerna ekonomiskt bidragit till, förevisades av 1:e intendent Ralph Edenheim, chef för Skansens kulturhistoriska avdelning.

Gökottan med 1:e intendent Pelle Palm gick

detta år till Isbladskärret vid Djurgårdsbrunnskanalen.

En planerad septemberkonsert i Svindersviks 1700-talssalong med elever från Operahögskolan måste inhiberas p.g.a. dålig anslutning.

En unik möjlighet att besöka Bernshammars herrgård i Bergslagen, med en tur också till Galleri Astley i Uttersberg, lockade däremot många och bussarna fick dubbleras. Den vackra inredningen på Bernshammar, de utsökta tapetmålningarna, paradsviten i pompejansk stil och det generösa mottagandet av familjen Lorichs, allt bidrog till en minnesvärd höstutflykt.

I oktober inbjöds till en familjedag på Skansen. Charlotte Ahnlund visade hur man levde förr i tiden och Lars-Erik Larsson presenterade zoo-skolan i Skogens hus. Cirka 25 personer kom – barn och äldre.

Samisk kultur och religion i äldre tid var temat, då professor Louise Bäckman och docent Inger Zachrisson föreläste en lördag i november. Ett 70-tal Vänner fick höra om björngravar och boplatser, skidor och schamaner. Efter föredragen serverades lunch i museets restaurang.

Glöggfest med luciatåg avslutade året, kvällen före luciadagen. Marknadsstånden var välfyllda, en vacker gran, prydd enligt gamla traditioner, tindrade, glögg och saffran doftade och ett hundratal Vänner deltog. Oscars församlings flickkör bjöd på vacker luciasång under ledning av Margareta Juul.

I början av året skickades en enkät om Vänföreningens verksamhet ut till medlemmarna, vilket resulterade i svar och förslag från ett par hundra medlemmar. Ett antal böcker lottades ut bland dem, som gjort sig besvär att svara och därmed givit föreningen värdefull information.

Personal

Personalförteckningen omfattar fast anställd personal den 30 juni 1992. Under året har museet dessutom haft ett betydande antal vikarier, projekt- och extraanställda.

MUSEILEDNING

Styresman Agne Furingsten
Bitr. styresman Bengt Nyström
1:e byråsekreterare
Karin Rahlén
Eva Steen
Registratorer
Anne von Friesendorff
Kerstin Warrender

Forskningsgrupp
1:e intendenter
Jonas Berg
Elisabet Hidemark
Mátyás Szabó

Information
Informationschef Caroline Virgin-Björkman
Intendent Maria Rapp

Fastighetsenhet
Fastighetschef Peter Blom
Tyresö slott:
Slottsträdgårdsmästare Henry Olsson
Trädgårdsarbetare Mikael Ekström

Lokalvård Stockholm
Förste lokalvårdare Anna-Greta Carlsson
Lokalvårdare
Anna Arbin
Ann-Gerd Fridén
Anna-Britta Hansson
Maria Henriques
Grethel Karlsson
Sergio Lagunas
Inger Lindroos

KANSLI

Kanslichef Lennart Agerberg
Utredningschef Mats Österman

Redovisningsenhet
Kamrer Marianne Giegold
1:e byråsekreterare
Ann-Mari Helander
Jouni Kumpulainen

Personalenhet
Personalchef Ulla Persson
1:e byråsekreterare
Ingegerd Eklöf
Eivor Åberg-Nilsson

Kontorsservice
Expeditionsförman Bengt Nilsson
Assistenter
Jiri Borovka
Thore Holmberg
Jonas Nilsson

Kulturarvets administration
1:e byråsekreterare Ella Olsson
Assistenter
Gunvor Jansson
Ann-Mari Jernberg
Marianne Lomyr
Anita West

Lokalvårdare
Gun-Britt Axelsson
Grethel Norling
Tekniker Lars Ove Sundén

Förlag
Förlagschef Hans Medelius
Förlagsredaktör Berit Nordin
Byråassistenter
Agneta Johansson
Bengt Singman

Museiservice Falun
Avdelningsdirektör Rune Hermansson
Assistenter
Domenico Mazzola
Nils Nilsson

Intendent Ulf Hamilton

DOKUMENTATIONSAVDELNINGEN

Avdelningschef Barbro Bursell
Avdelningssekreterare Eva Olsson
Intendenter
Anna Andrén
Teje Colling
Sofia Danielson
Eva Fägerborg
Cecilia Hammarlund-Larsson
Torbjörn Lundquist
Janken Myrdal
Lena A:son Palmqvist
Annette Rosengren
Byråassistenter
Ingrid Parr
Inga Skoglund

SAMDOK-sekretariatet
Intendent Eva Silvén-Garnert

FÖREMÅLSAVDELNINGEN

Avdelningschef Ingrid Bergman
Avdelningssekreterare Carolyn Jessen

Antikvarisk sektion
Sektionschef Sigrid Eklund Nyström
Intendenter
Inger Bonge-Bergengren
Elisabeth Brundin
Berit Eldvik
Per Falck
Johan Knutsson
Maria Maxén
Ingrid Roos-Björklund
Helena Waldetoft
Johan Åkerlund
1:e byråsekreterare Ulla Tegman
Assistent Åsa Lidman
Museiassistent Ulla Andersson

Vårdteknisk sektion
Chefskonservator Marie Louise Wulfcrona

Konserveringsenhet:
Konservatorer
Karin Björling-Olausson
Maria Brunskog
Catharina Sack
Per Westberg

Kulturarvet Vård, Falun:
Intendent Maj-Lies Lofvars-Nyström
Fotografer
Nils Olsson
Elisabet Sjöberg
Museiassistenter
Lars Andersson
Ethel Bengtsson
Liselott Lindström
Maria Rogndahl
Agneta Schröder
Birgitta Sigmundsson
Marketta Söderström
Tekniker
Elsa Backlund
Håkan Englund
Lennart Engwall
Sören Hedin

Fred Holmén
Ingegärd Järnemark
Marianne Karlsson
Stig Pettersson
Östen Snickås
Lars Sundell
Sonja Wallin
Bror Wikblad
Britt Wikman

Magasinsenheten
Förrådsmästare Bertil Granqvist
Förrådsförmän
Leif Andersson, Julita
Mattias Berg
Lars Berggren, Julita
Kjell Harrysson, Julita
Jens Karlsson
Per-Olof Wallgren
Stig Österdahl, Julita
Museiassistenter
Inger Hålling, Julita
Elisabeth Nilsson
Lokalvårdare
Anita Jokinen, Julita

Registreringsenheten
Intendent Heidi Henriksson
Märkerska Eva Lamm

Textilmuseet, Högbo
Intendent Eris Erlandsson
Museiassistenter
Yoko Lexander
Britt-Marie Nilsson
Aino Odenryd
Ann-Louise Tysklind

UTSTÄLLNINGSAVDELNINGEN

Avdelningschef Berit Rönnstedt
Avdelningssekreterare Ylva-Li Eriksson

Utställningssektionen
Intendenter
Lena Kättström
Johan Silvander
Kersti Wikström
Scenograf Gert Wibe
Amanuens Thomas Larsson
Hantverkare Björn Sohlberg

Utställningsverkstad
Verkstadschef Anders Eriksson
Hantverkare
Dag Holmberg
Stefan Liman
Mats Norberg

Barn- och ungdomssektionen
Intendenter
Annika Tyrfelt
Ingeborg Borgenstierna
Eva Lundin

Handikappverksamhet
Intendent Anna Hansson

Publik- och servicesektionen
Intendenter
Margareta Wiming
Britt Bogren Ekfeldt
Byråassistent Birgitta Syrén
Uppsyningsman Johan Olsson
Receptionist Eva Karlsson
Museivärdar
Karin Jacobsson
Olof Kihlskog
Birgitta Prastorfer
Museitekniker Tommi Rauasvuo

Telefonväxel
Telefonister
Petra Leinmark
Åsa Lidman
Yvonne Mellbom

Kulturhistoriska bokhandeln
Byråsekreterare Karin Hammarin

MINNESAVDELNINGEN

Avdelningschef Ebbe Schön
Avdelningssekreterare Stina Olsson

Bibliotek
Bibliotekarier
Bo Nilsson
Monika Carlheim-Gyllensköld
Brita Geijer
Anita Larson
Byråsekreterare Birgitta Norbäck-Ivarsson
Amanuenser
Fausto Cabrera
Mimi Waering
Assistent Lars-Erik Karlsson

Arkiv
Arkivchef Carin Tisell
Arkivarie Kari Ansnes
Intendenter
Eva Dahlman Nilsson
Åsa Thorbech
Negativregistratorer
Ulrika Hemming
Birgitta Jönsson
Assistenter
Tomas Fermelin
Björn Forsberg
Anna Hagelbäck
Kjell Johansson
Kurt Larsson
Eeva Nilsson
Kerstin Pettersson
Yvonne Svensson
Lars Ullman

Kulturvårdscentrum Kiruna
Assistenter
Tore Fjällborg
Lili Lindehag

Kulturvårdscentrum Malmberget
Assistenter
Marita Gyllenäs-Zetterqvist
Alice Mikaelsson
Birgitta Olofsson-Engström
Anne-Lis Wikman-Kultima

Bildvårdscentralen Ulriksfors
Assistent Evy Ann Mattson

Fotosektionen
1:e fotografer
Sören Hallgren
Birgit Brånvall
Fotografer
Eva Aspelin
Bertil Höglund
Terttu Höglund
Hans Koegel
Mats Landin
Peter Segemark
Fotobiträde Siv Wenngren

Kulturhistoriska undersökningen
Intendenter
Stefan Bohman
Rolf Kjellström
Ulla Lindström
Dan Waldetoft
Christina Westergren
Annika Österman

Folkminnessamlingen
Intendent Birger Grape
Assistenter
Gunnar Källbom
Eva Kämsby
May Sundqvist

ADB-enheten
Intendenter
Christer Larsson
Göran Bergengren

ADB-enheten Falun
Programmerare Peter Fridlund
Assistenter
Anna Asplund
Inez Bergman
Mohammed Hassan
Vivianne Lundgren
Gun Saxeggen
Museitekniker
Monika Nicklasson
Ingrid Eriksson-Nyberg
Ann-Sofie Sandberg

JULITA GÅRD OCH MUSEER

Direktör Sune Zachrisson
Jan Pettersson
Else-Marie Karlsson-Strese
Gunnar Ahnstrand
Olof Carlsson
Sven-Arne Friberg
Sven Frisell
Roland Fuhr
Tore Gustavsson
Birgitta Johansson
Ellen Jensen
Lars-Olof Johansson
Tarmo Jokinen
Karl-Erik Karlsson
Margareta Karlsson
Kurt Larsson
Birgitta Lindström
Lennart Lindström
Karl-Gunnar Magnusson
Bo Nensén
Bernt Pettersson
Carl-Enar Pettersson
Kay Pettersson
Kalju Pärnaste
Claes-Göran Törnqvist
Sten Widell

Skogsförvaltning
Erik Gotthard
Arne Karlsson
Bert Olsson

Julitaförbundet
Peter Nilsson
Bonnie Isbrant

INSTITUTET FÖR FOLKLIVSFORSKNING

Professor Åke Daun
Amanuens Kerstin Cunelius
Assistenter
Inger Clevler
Katarina Nordli
(Övrig personal avlönad av Stockholms universitet.)

SKANSEN UNDER 1991

Kulturhistoriska avdelningen

UNDERHÅLLSARBETEN

Gotländska hägn. År 1988 flyttades Lambgiften till nuvarande plats öster om Folkets hus för att ingå i ett framtida gotländskt område med djurhållning av gotländska får och russ.

Under helgen 11–12 maj byggde ett 20-tal hantverkare från Gotland stilenliga, gotländska gärdesgårdar; dels i form av bandfasta "tun", dels i norra änden av hägnet som "vast" av kalksten. Dessutom tillverkades ett flertal grindar och led enligt gotländsk modell. Allt material till gärdesgårdarna hade anskaffats på Gotland.

Arbetet utfördes av frivilliga från Gotlands hembygdsförbund under ledning av dess ordförande Erik W. Ohlsson.

Jakobsberg har, efter att tidigare varit målad med gul oljefärg, sommaren 1991 fått en för husets byggnadstid (omkr. år 1700) troligare färgsättning. Fasaderna har färgats med platsberedd Falu ljus rödfärg, medan pilastrar och listverk målats med linoljefärg, beredd av olja från svenskodlat lin, pigmenterad med bensvart och zinkvitt, medan fönster och fönsterluckor målats med linoljefärg, pigmenterad med zinkvitt, guldocker och bränd terra di Siena. Taket har delvis lagts om, takplåtarna målats med svart linoljefärg, medan de putsade takkuporna målats med rödfärg, blandad med linolja. Arbetet har utförts av Hans Pettersson, Johan Furuvik och tre konstnärselever från Gerlesborgsskolan.

Skomakeriets fönster har renoverats genom utbyte av bågarnas bottenstycken (på södra sidan) och omfattningarnas understycken (på södra sidan). Karmar och bågar har målats med linoljefärg, beredda av olja från svenskodlat lin och pigmenterad med terra di Siena, medan fönsteromfattningarna målats med samma sorts olja, pigmenterad med bensvart och grön umbra. Arbetet har utförts av Johan Furuvik.

Moragården. Taket till *Hedninghuset* har lagts om med fyra lager björknäver och nya täckjekrokar på östra sidan. På nävern har lagts nya, kluvna halvstockar, på östra sidan uppskjutande över nock och spetsade upptill (enligt äldre fotografier), medan nederkanterna fasats mot täckbrädan, i enlighet med ritningar i arkivet. Vindförband har tillkommit efter förlaga från Älvdalen. Taket över svalgången har riktats upp och en av stolparna med sekundär placering har tagits bort och magasinerats.

Vikaladans tak har också setts över. Skärmtaket har fått nya täckjekrokar, två undertaksbräder har bytts ut och ett enkelt vindförband med granvidjor har tillkommit. Arbetet har utförts av Kjell Boqvist, Leif Hed och Göran Juntti vid Skansens byggnadsavdelning.

NYANLÄGGNINGAR

Snickerifabriken och *Mekaniska verkstaden.* Som ett led i hundraårsfirandet har Skansen tillförts ytterligare två byggnader: Snickerifabriken från Virserum i Småland och den Mekaniska verkstaden, byggd

med motorfabriken Pythagoras i Norrtälje som förebild. De bägge verkstäderna invigdes av utbildningsminister Bengt Göransson den 25 maj 1991.

I *Snickerifabriken*, ursprungligen uppförd i byn Hultarp utanför Virserum på 1890-talet, har under våren alla motorer och maskiner blivit installerade under ledning av maskininstallatören Arnold Höök. Dessutom har verkstaden försetts med all den inredning i form av hyvelbänkar, verktyg, elarmatur och annan utrustning som hör till en snickerifabrik. En stor del av dessa inventarier har förvärvats från Dahlgrens nedlagda snickerifabrik i Nacka.

Mekaniska verkstaden består av en verkstadslänga med sadeltak, en större maskinhall med sågbladstak samt ihopbyggd med denna en kontorsbyggnad, samtliga i tegel.

I maskinhallen har påbörjats installation av maskiner och annan verkstadsutrustning, huvudsakligen från Julius Åbergs mekaniska verkstad i Gamla Stan, grundad 1879. Elmotorer utgör kraftkällan, från vilka remmar till axlar i taket förmedlar kraften till maskinerna på verkstadsgolvet. Installationen har letts av Sven Gunnar Jonsson. Installationsarbetet skall vara avslutat till sommaren 1992.

I verkstadslängan visas en permanent utställning om metallarbetarnas fackliga och ekonomiska förhållanden, iordningställd av Svenska Metallarbetareförbundet, vilken organisation även svarat för huvudparten av kostnaden för uppförandet av anläggningen. Hela industriprojektet har även erhållit betydande bidrag från Nordiska museets och Skansens Vänner.

ÖPPETHÅLLANDE, AKTIVITETER

En av Skansens viktigaste uppgifter är att hålla de kulturhistoriska byggnaderna öppna för allmänheten. Öppethållandet anpassas efter årstiderna. Vintertid är minst 5 hus öppna varje dag kl. 11–15 medan 30 anläggningar är öppna dagligen kl. 11–17 under högsäsongen. Under juni–augusti har Bollnässtugan hållits öppen till kl. 20 och Seglora kyrka till kl. 19. Under juli månad var även Skogaholms herrgård öppen till kl. 19. För vissa anläggningar såsom Finngården, Hornborgastugan, Lappvistet, Linberedningsverket och Julius Kronbergs ateljé har öppethållandet varit begränsat till kortare perioder.

För att göra de stängda husen tillgängliga för besök under lågsäsongen har en värdinna funnits till hands måndag–lördag kl. 13–15 under perioden september–maj. Denna service har varit kostnadsfri.

Glashyttan arrenderas av Göran Hammar. Glasblåsning visades från 15 mars–15 november.

Krukmakeriet arrenderas av Peter Asshoff. Det var i drift större delen av året, under vintersäsongen dock endast söndagar.

Smedjan arrenderas av Egidio Bencivenni, som visat smide under hantverksdagar och vid åtskilliga andra tillfällen under året.

Programverksamheten i hus och gårdar planeras och genomförs i samråd mellan program- och kulturhistoriska avdelningarna. Kulturhistoriska avdelningen svarar ensam för den verksamhet som syftar till att kontinuerligt levandegöra husen, t.ex. textil verksamhet, drift av fäbod och linberedningsverk, jularrangemang i husen, hantverksdagar i Stadskvarteret, visningar m.m. Den kulturhistoriska programverksamheten redovisas under programavdelningen.

UNDERVISNING, GUIDEVERKSAMHET

Den undervisning för skolornas elever som bedrivs inom den kulturhistoriska sektorn av Skansen har av tradition organiserats och ombesörjts av Nordiska museet. Sedan 1990 har Skansen med egna museilärare kunnat erbjuda visningar till ett växande antal skolklasser. Även behovet av visningar för andra grupper ökar kontinuerligt. Under 1991 har museilärarna genomfört 340 förhandsbeställda visningar.

Guidade rundvandringar erbjöds dagligen under perioden 18 maj–15 september. Under sommaren genomfördes också specialvisningar för barn.

Svenska och engelska har varit de dominerande språken, men visningar på tyska och finska har också förekommit.

Många studieförbund och högre läroanstalter har undervisning och kurser förlagda till Skansen, bl.a. Konstfackskolan och Tekniska högskolans arkitektursektion. För institutionerna för folklivsforskning (etnologi) vid Uppsala och Stockholms universitet är Skansen ett ofta utnyttjat studiefält.

KLÄDKAMMAREN

Skansens Klädkammare kom att spela en framträdande roll under 100-årsjubileet. 1890-talskläder för damer syddes i flera olika modeller. Arbetskläder framställdes för trädgårdslaget, snickare och andra som arbetade ute på Skansen och som skulle vara tidsenligt klädda under jubileumsåret.

Våren 1991 präglades av förberedelser inför säsongen. Programverksamheten var under sommaren mer omfattande än normalt. All personal fick t.ex. möjlighet att vara klädd i kulturhistoriska kläder under en vecka i maj.

Uthyrningen fick under året stå tillbaka för Skansens egna program. Även visningsverksamheten inskränktes.

En dräktparad anordnades tillsammans med Skansens Folkdanslag på Sollidenscenen med temat: Siden, sammet, ull och lin.

I samarbete med tidningen Vi gjorde Klädkammaren 2 mönster av 1890-talskläder, som såldes dels på Modemässan i Älvsjö, dels på Skansen och Nordiska museet.

Programavdelningen

KULTURHISTORISKA PROGRAM

Under de flesta av årets dagar har kulturhistoriskt intressanta hantverk och hemsysslor visats i husen och gårdarna – vävnad, spånad och bakning är några exempel på denna omfattande verksamhet.

I Stadskvarteren har *Hantverksdagar* arrangerats 11 söndagar under våren och hösten och i samband med Pensionärernas dag den 22 augusti. Skansens Borgerskap har då bemannat verkstäderna och visat prov på sitt hantverkskunnande. Den 6 oktober utökades Hantverksdagen till en Stadskvarterets dag med torghandel, positivspel, lekande barn och stadens polis patrullerande i folkvimlet.

Glashyttan har varit öppen dagligen från september till mitten av november, därefter under söndagar. Krukmakeriet har varit öppet dagligen utom måndagar under högsäsong, i övrigt söndagar. Smide har demonstrerats i Smedjan, och i guldsmedshuset har man präglat och graverat smycken. I varierande omfattning har dessutom verksamhet pågått i de flesta verkstäder.

Bageriet i Stadskvarteren har under lör- och söndagar tillhandahållit nybakade bullar. I Bagarstugan har Ulf Edlund bakat och sålt tunnbröd.

Vid Fågeldammarna röktes böckling och halstrades sotare av familjen Wikström från Möja under mars–april och november–december. Nävgröt med fläsk serverades i Ekshäradsgården under söndagarna i mars. Ystning, kärning eller messmörskokning har visats dagligen i Fäboden från mitten av juni t.o.m. augusti.

Under en vecka i juni anordnade Stockholms läns hemslöjdsförening en spånadskurs i Ekshäradsgården. Slåtter på gammalt vis pågick sista veckan i juni runt om på Skansen. Lindagar anordnades 29 augusti–1 september, då linberedning visades i Linberedningsverket och Älvrosgården.

I Sommarhagen arrangerade den 14–15 september Skansens byalag en stor Höstmarknad som för 100 år sedan, med hantverks- och kreatursmarknad, gycklare, spågummor, kraftkarlar, positivspelare och förtäring av alla de slag.

Under november–december pågick, som en del av julförberedelserna, tunnbrödsbakning, ljusstöpning, halmslöjd, bryggning av gotlandsdricka. Julbaket ägde rum i Skånegården veckan före jul.

Skansens spelmän har spelat låtar i Bollnässtugan

sön- och helgdagar under vintern, våren och hösten samt varje dag utom söndagar under sommaren. Spelmännen har dessutom medverkat vid uppvisningar med Skansens ringleksbarn och Skansens folkdanslag. Ledare har varit Sivert Hellberg.

Skansens folkdanslag har bjudit på uppvisningar på Tingsvallenscenen dagligen fr.o.m. 25 maj t.o.m. augusti samt söndagar i september. Folkdanslaget har dessutom vid ett 20-tal tillfällen uppvisningsdansat inom och utanför Skansen, och turnerat i Tyskland, England och Irland. Ledare för folkdanslaget har varit Peter Nyberg.

Skansens ringleksbarn har haft uppvisningar på Tingvallenscenen lördagar samt sön- och helgdagar från mitten av maj t.o.m. midsommar, samt söndagar från mitten av augusti till slutet av september. Ledare har varit Gunnar Andersson och Elisabet Åberg.

ZOOLOGISKA OCH BOTANISKA PROGRAM

De zoologiska och botaniska programmen har delvis utformats som visningar och guidade turer runt om på Skansen.

Under skolornas vinter- och påsklov anordnades guidade matningsturer till djuren. *Gökottan* den 14 maj leddes av Pelle Palm och Lars-Erik Larsson.

I samarbete med Åhléns planterades i Skansens lökbacke 100 000 blomsterlökar som under våren lyste i alla färger. Den 4–5 maj anordnades en särskild *Tulpanfest* då blomsterexperter gav råd och tips om plantering och skötsel.

Biodling har demonstrerats vid Posthuset av Stockholms Biodlarförening varje lördag–söndag från mitten av juni till mitten av augusti. Föreningen stod också som arrangör för *Honungens dag* den 7 september.

Den 6 juli arrangerades i samarbete med Svenska Rosensällskapet, Gröna Ringen och Året Runt *Rosornas dag*. I Rosengården visades mängder av äldre och nyare rossorter. Här gavs också råd om skötsel av Ulf Schenkmanis och Lars-Erik Samuelsson. På Sollidenscenen gav Gösta Taube och Ricke Löws orkester en Taubekonsert, Min älskling du är som en ros.

Tacksägelsedagen den 13 oktober arrangerades i Seglora kyrka ett praktfullt stilleben av frukt och grönsaker i samband med skördegudstjänsten.

TRADITIONELLA HÖGTIDER

Valborgsmässofirandet den 30 april inleddes med sång av Stockholms studentsångarförbund, tal till våren av Margaretha Krook samt konsert av Kårsdraget. På kvällen, efter en uppvisning av Skansens folkdanslag och den traditionella skånska leken Slå katten ur tunnan, tändes bålet, Par Bricole sjöng och på Sollidenplanen avfyrades det stora vårfyrverkeriet.

Norges nationaldag den 17 maj högtidlighölls med festgudstjänst i Seglora kyrka, festtåg och ett högtidsprogram på Sollidenscenen. Tal hölls av kulturministrarna Åse Kleveland och Bengt Göransson och av ambassadör Olav Bucher-Johannessen. För skön sång svarade Kåre Bjørkøy och Adolf Fredriks Kammarkör. Rygge gutte- og jentekorps spelade. Under dagen hölls Vastveitloftet öppet för visning.

Sveriges nationaldag den 6 juni firades i närvaro av kungafamiljen. Högtidstalet hölls av H M Kung Carl XVI Gustaf och med vacker sång medverkade operasångerskan MariAnne Häggander. Benny Andersson och Orsa spelmän bjöd på ett uppskattat framträdande, Radiokören under ledning av Gustaf Sjökvist sjöng och Stockholmsmusikens garnisonskår konserterade. Årets fanor och Stora flaggan fördes in av medlemmar ur Skansens folkdanslag. Programmet direktsändes i TV:s Kanal 1.

Finlands dag arrangerades den 15 juni. Vid festprogrammet på Sollidenscenen underhöll Nystads blåsorkester, Uspenskijkatedralens kör sjöng. Tal hölls av ambassadrådet Tatu Tuohikorpi. I Bageriet bakades karelska piroger och på Sollidenplanen arrangerades tävling i stövelkastning. Vid Finngården kunde man lyssna till dragspelsmusik och i Missionshuset till musik på kantele.

På *midsommaraftonen* kläddes och restes majstången på Tingsvallen och därefter drogs dansen igång av Skansens spelmän, folkdanslag och ringleksbarn. Sång- och dansspelet I midsommartid, med Jan-Olof Andersson som solist, framfördes på midsommardagen och efterföljande söndag.

Bellmandagen den 28 juli inbjöd baron Wennerstedt med familj till besök i Skogaholms herrgård. Två konserter gavs av Anne-Charlotte Rudenstedt och Bellmanorkestern under Curt Puke, och på planen framför herrgården dansades française. I Balderslunden serverades en måltid på Bellmans vis, vartill trubadurerna Björn Arahb och Pierre Ström underhöll med sång. Skansenkören sjöng vid hus och gårdar.

Julmarknaden på Marknadsgatan och Bollnästorget hölls den 1, 8 och 15 december. I hus och gårdar pågick julförberedelserna.

Luciakröningen i samarbete med veckotidningen Året runt ägde rum på Sollidenscenen den 8 december med Ulf Elfving som programledare. Skansenchefen Eva Nordenson krönte Sveriges Lucia 1991, Monica Andreasson från Lidköping. Efter kröningen avfyrades ett stort julfyrverkeri från Sollidenplanen.

Luciadagen den 13 december firades med luciastund i Seglora kyrka.

På juldagsmorgonen hölls traditionsenligt julotta i Seglora kyrka.

Skansens stjärngossar vandrade under jul-, nyårs- och trettondagshelgerna runt mellan gårdarna och sjöng under ledning av Uno Hendrixon.

Nyårsfirandet direktsändes i TV:s Kanal 1. Katarina kyrkas körer sjöng, Jarl Kulle läste Alfred Tennysons Nyårsklockorna, och därefter avfyrades ett stort fyrverkeri.

SKANSEN 100 ÅR

Hela året präglades givetvis av det stora 100-årsfirandet, men festligheterna hade framför allt koncentrerats till en vecka i slutet av maj.

Jubileumsveckan inleddes med ett festprogram på Sollidenscenen den 25 maj, i närvaro av D K H Prins Bertil och Prinsessan Lilian. Gävleborgs symfoniorkester och kör under ledning av Gustaf Sjökvist inledde med musik av J. C. F. Haeffner från Skansens öppnande år 1891, Låt dina portar upp. Bland de medverkande i programmet märktes Thore Ehrling, Hillevi Martinpelto, Lars Lönndahl, Charlie Norman med Arne Domnérus och Rune Gustafsson, Titti Sjöblom, Thore Skogman, Skansens spelmanslag, Storkyrkans kör och Bengt Hallberg, som avslutade med musik ur beställningsverket Skansen i våra hjärtan. Konferencier var Lill Lindfors.

Gävleborgs symfoniorkester gav under veckan jubileumskonserter, där Bengt Hallberg också framförde sitt beställningsverk Skansen i våra hjärtan. Som solister medverkade vid dessa tillfällen: Hillevi Martinpelto (25/5), Håkan Hagegård (26/5), Annika Skoglund (1/6) och Loa Falkman (2/6).

"Det sjuder av liv i hus och gårdar" var temat för de kulturhistoriska programmen, med verksamhet i alla Skansens hus, gårdar och verkstäder: linberedning, korgflätning och träskotillverkning, ystning, kärning och tunnbrödsbakning, garvning av läder, gravyr av smycken, positivspel, körsång och dans. På "Jöddestenen" framträdde Roland Stenström, ackompanjerad av Svante Sigurdsson på magdeburgerspel. I Folkets hus arrangerades folkbildningsdagar med föredrag, sång och musik, i regi av Folkets Hus och Stockholms läns bildningsförbund.

Jubileumsveckan, som avslutades den 2 juni, missgynnades något av dåligt väder, men bjöd på det förnämsta Skansen har att erbjuda sin trogna och talrika publik.

En stor jubileumskonsert gavs dessutom på Sollidenscenen den 25 juni, där Tommy Körberg, Lena Ericsson och Arne Domnérus orkester medverkade.

JUBILEER

Såväl AIK som Djurgårdens IF firade 100-årsjubileum och arrangerade den 8 juni en gemensam

jubileumsdag, *AIK-DIF* 100 år. De olika idrottssektionerna var representerade och på Sollidenscenen bjöds på allsång och frågesport, där djurgårdarna Bosse Larsson och Jompa Eriksson tävlade mot Anders Parmström och Ulf Elfving från AIK.

Den 9 juni högtidlighöll *Svenska Unicef-kommittén* sitt 45-årsjubileum med tal av kommitténs ordförande Lisbet Palme. För underhållningen på Solidenscenen svarade Arja Saijonmaa, Roberto Bravo och Tito Beltran.

Medborgarskolan fyllde 50 år och arrangerade en stor jubileumsdag den 24 augusti. Stockholm Sinfonietta konserterade och årets Birgit-pristagare Lena Nordin hyllades av Birgit Nilsson.

Stockholms Kooperativa Bostadsförening, SKB, firade sitt 75-årsjubileum den 25 augusti. På Sollidenscenen gavs en musikalisk kavalkad genom åtta decennier med Hans Josefsson, Annalisa Ericson, Eva Bysing, Lars Lönndahl, Ulla Sallert och Sharon Dyall som medverkande. Konferencier var Fillie Lyckow och Lars Widding.

STINGKLUBBENS SPORTLOVSREDAKTION

Den 28 februari–3 mars genomfördes i samarbete med tidningen *Expressen* för fjärde året i rad ett stort sportlovsprogram för alla skollovslediga barn och ungdomar.

Vid *Stingklubbens* redaktion i Högloftet gav journalister från tidningen råd och hjälp till dem som sändes ut på reportage runt om på Skansen. I Lappvistet bakades glödkakor, i Bragehallen pågick Barncirkus. För tipspromenaden Skansen runt förrättades dagligen prisutdelning i Högloftet.

På Sollidenplanen kunde man klappa Stockholmspolisens hundar och hästar eller provsitta polismotorcykel och polisbil. Stockholms brandförsvar deltog med brandbilar och demonstrerade skumsläckning.

Under hela sportlovet fick barnen som vanligt pröva på att själva karda och spinna ull i Älvrosgården, följa med på matningsturer till djuren eller besöka Fiskrökeriet vid Fågeldammarna.

En 16-sidig Stingklubbstidning, tryckt i tabloidformat, blev ett bestående minne från veckan.

TILLSAMMANS MED . . .

. . . Åhléns och Nordiska museet arrangerades den 1 maj *Den stora hattparaden*, där de vackraste, gladaste eller mest 1890-talsliknande hattarna jurybedömdes. Deltagare och publik bjöds på en Kai Gullmar-kavalkad med medverkan av Lily Berglund, Eva Serning, Sven Erik Vikström samt Göte Wilhelmsons orkester

. . . Fotofrämjandet anordnades den 4–5 maj *Fotodagar*. Vid olika fototipspunkter gav instruktörer råd och hjälp vid fotografering

. . . Stockholms körförbund arrangerades *Sångens dag* den 5 maj med sång av ett stort antal körer runt om på Skansen

. . . Nykterhetsrörelsens organisationer firades *Folknykterhetens dag* traditionsenligt på Kristi Himmelfärdsdag den 9 maj. Vid festprogrammet på Sollidenscenen talade MHF:s ordförande Elver Jonsson. För underhållningen svarade Inger Stark och Rönninge Show Chorus

. . . Svenska Ungdomsringens Stockholmsdistrikt arrangerades *Svenska Ungdomsringens dag* den 11 maj med festtåg, dansuppvisningar, folkmusik och lekar

. . . *Första Sparbanken* anordnades en familjedag den 12 maj. På Sollidenscenen underhöll Lars Berghagen, Sofia Källgren och Lasse Kühlers barndansgrupp. Konferencier var Ulf Elfving

. . . *Nordiskt Musikkonservatorium* arrangerades en musikdag den 18 maj med en konsert på Sollidenscenen. I Bragehallen framfördes musik ur barnmusicalen Elddonet, H. C. Andersens saga tonsatt av Inger Wikström

. . . Danshögskolan och Balettakademin gavs den 3 juni en *dansuppvisning* på Sollidenscenen

. . . *Södra Latins gymnasium* anordnades en elevdag den 4 juni. Eleverna svarade för sång, musik och olika uppträdanden

. . . Stockholms kommunala musikskola skulle den

5 juni ha arrangerats *Musikskolans dag*, vilken dock fick ställas in p.g.a. regn

... Stockholms spelmansgille genomfördes en *Folkmusikdag* den 16 juni med spelmansmusik och dans på scener och gårdsplaner. Samtidigt arrangerades också *SM i linspinning*

... Svensk kaffeinformation, Stockholms bageri- och konditoriförening samt tidningen Året Runt arrangerades *Hela Sveriges kaffekalas* med dukade bord på Sollidenplanen den 30 juni. För underhållningen svarade Lily Berglund, Sven Erik Vikström, Göte Wilhelmsons kvartett och 28-mannaorkestern Den Gyllene Skorpan. Ulf Elfving var konferencier

... Vasa Orden av Amerika m.fl. organisationer hyllades den 4 augusti *Årets Svensk-Amerikan*, Nils Hasselmo, Ph.D., rektor vid University of Minnesota. För underhållningen svarade Ulla Sallert, en septett ur Stockholmspolisens musikkår och dansgruppen Colombine. Högtidstalet hölls av ambassadrådet Michael Klosson

... Bygdedansens vänner anordnades den 10 augusti *Bygdedansens dag* med dans, musik och "buskspel" runt om på Skansen

... Sveriges dragspelares riksförbund, Svealandsregionen, och Medborgarskolan genomfördes den 11 augusti en stor dragspelsdag, *Dragspel till tusen*

... Stockholms socialförvaltning anordnades *Pensionärernas dag* den 22 augusti. Vid huvudprogrammet på Sollidenscenen hälsade Skansenchefen Eva Nordenson välkommen, socialborgarrådet Lennart Rydberg talade och Stig Holm, Sten Carlberg och Tosse Bark svarade för musikunderhållningen. Dessutom bjöds på mannekänguppvisning och ett uppskattat framträdande av Jan Sparring. På Bollnästorget spelade Sture Strömbergs trio till eftermiddagsdansen

... *Frälsningsarmén* genomfördes den 31 augusti en konsert på Sollidenscenen

... Telefonaktiebolaget LM Ericsson och dotterbolag arrangerade den 1 september *Ericsson-dagen*, med aktiviteter runt om på Skansen. På Sollidenscenen bjöds på talangjakt med Ericsson-förmågor

... Dagens Nyheter arrangerades den 7 september *DN:s skördefest och odlartävling* vid Skogaholms herrgård. Prisutdelare var koloniträdgårdsodlaren Lars Ulvenstam. Direkt i Riksradions P 1 sändes Trädgårdsdags med Ulf Schenkmanis och Lars-Eric Samuelsson, som svarade på publikens frågor

... Svenska Russavelsföreningen anordnades den 8 september *Russets dag* med en utställning av de bästa gotlandsrussen från hela Sverige

... Föreningen Mälarkatten arrangerades den 2–3 november för 12:e året i rad Kattdagar i Novilla, *Katt i Stad*. Vid omröstningen valdes bland ett 40-tal siames-, burma- och perserkatter, katten Misty – den första i Sverige av rasen ragdoll – till publikens favorit.

SPORTIGT OCH SPÄNSTIGT

Skansens Lilla Vasalopp för barn och ungdomar under 15 år arrangerades den 17 februari i samarbete med Ungdomskorpen.

Den 24 mars arrangerades *Sleipners Terräng*, i år för 91:a året.

Djurgårdsrundan anordnades som vanligt i samarbete med SoIK Hellas. I år gick tävlingen den 14 september och samlade nära 1 000 deltagare.

Riksmarschen den 5 oktober vände sig till den stora allmänheten, men samlade blott en begränsad skara. Jonas Hallberg gav deltagarna några ord på vägen.

Scouternas patrulltävlingar i samarbete med KFUK:s-KFUM:s scoutdistrikt avslutade den 13 oktober idrottsåret på Skansen.

SKOLLOVSAKTIVITETER OCH ANDRA BARNPROGRAM

Söndagar från januari t.o.m. påskhelgen har *Barncirkusföreställningar* anordnats i Bragehallen. Stallflickorna och stallpojkarna har uppträtt och Ulf-Håkan Jansson fungerat som cirkusdirektör. Ulf-Håkan Jansson har spelat Kasperteater på Orsakullen alla lördagar och söndagar under maj–september. Vid Orsakullen har också Sagostigen varit utlagd under sommaren.

I samarbete med Stockholms socialförvaltning, Östermalm, anordnades den 16 maj ett särskilt förskoleprogram. I Seglora kyrka ledde Eilert Gabrielsson gudstjänsten för stora och små och på Bollnästorget bjöds på dans, rörelselekar och sång.

Varje dag under sommaren samt helger och skollov under resten av året har man kunnat pröva på en ridtur på någon av Skansens hästar.

Den 28–29 september kunde man hälsa på Tant Brun, Tant Grön och Tant Gredelin och möta Farbro Blå i Stadskvarteren.

I samband med julförberedelserna i december kunde man i Väla skola lyssna till berättelser om olika jultraditioner, och i Folkets hus gavs en barnteaterföreställning om Julspöken i midvintertid.

Den 22 december genomfördes *Ungdomskorpens klappjakt* med frågepromenad för alla barn.

Förutom ovannämnda aktiviteter har särskilda barnprogram anordnats i samband med de flesta av årets Medarrangörsdagar.

TEATER

Vid Bergsmansgården spelades under perioden 4–31 juli Vilhelm Mobergs folklustspel *Lördagskväll* i bearbetning och regi av Stefan Moberg. Medverkade gjorde Peter Palmér, Jill Runestedt, Kalle Heino, Camilla Norberg, Annabelle Rice och Stefan Moberg.

I Bragehallen gavs under samma period en barn- och familjemusikal, *Pigge Lunk*, av Ingmarie Halling och Annabelle Rice fritt efter Gösta Knutsson. I föreställningen medverkade Johan Guldbrandsen, Peter Palmér, Sune Mangs, Jill Runestedt, Stefan Moberg, Kalle Heino, Norma Ahlqvist, Camilla Norberg, Caroline Östberg, Bengt Larsson och Johan Petri.

Den 5 augusti var det säsongpremiär för *Skansens sommarteater* vid Tottieska malmgården. Med anledning av det stora Mozart-året gavs här 12 föreställningar av sångspelet *Bastien och Bastienne*.

För regin svarade Nils Spangenberg och för den musikaliska ledningen Viktor Åslund. I föreställningen medverkade Marie-Louise Gefvert, Lars-Erik Jonsson och Anders Nyström, samt en stråkkvartett med Monica Stanikowska, Helena Gisslén, Mikael Marin och Mimi Sunnerstam.

Fåren Rut och Sara från Skansens zoologiska avdelning bidrog till verklighetstroheten genom sin aktiva medverkan.

SERIEPROGRAM

Allsång

Under fem tisdagskvällar i juli–augusti anordnades traditionsenligt Allsång på Sollidenscenen med Bosse Larsson och Lasse Olssons orkester samt Haningekören. Gästande artister var bl.a. Lars Magnusson, Stefan Ljungqvist och Thory Bernhards (16/7), Arja Saijonmaa, Mats Paulson och Berith Bohm (23/7), Ewa Roos, Georg Riedel, Anna och Johnny Öst (30/7), Bosse Parnevik, Ann-Christine Göransson och Bertil Norström (6/8), samt Sickan Carlsson, Annalisa Ericson och Lasse Berghagen (13/8).

Serien direktsändes i TV:s Kanal 1.

Jazz på Skansen

Sex måndagskvällar under juli och augusti kunde Skansenpubliken avnjuta jazz i sommarkvällen från Sollidenscenen. Arne Domnérus var som vanligt värd, med Rune Gustafsson som ständig medlem i orkestern. Serien gästades av följande artister: Toots Thielemans (8/7), Svante Thuresson och Gunnar Svensson (15/7), Lars Erstrand och Gunnar Svensson (22/7), Lena Ericsson och Ulf Johansson (29/7), Charlie Norman trio (5/8), Meta Roos och Stefan Nilsson (12/8) som avslutade serien.

Skogaholmskonserter

Sommarens kammarmusikserie i Skogaholms herrgård arrangerades fem onsdagskvällar under tiden 10 juli–7 augusti och presenterade följande artister:

Göran Söllscher (10/7), Ensemble Pasticcio (17/7), Karin Langebo och Sören Hermansson (24/7), Christian Bergqvist och Mats Bergström (31/7) och Lamentabile Consort (7/8).

Klassiska klanger

Klassiska klanger, Skansens sommarkonserter på söndagar, arrangerades i år för femtonde året på Sollidenscenen. Under fyra kvällar, med början den 14 juli, framträdde Bengt Rundgren med Anders Nyström som gäst och Jan Eyron vid flygeln (14/7), Stefan Dahlberg med David Aler och Patrik Ringborg vid flygeln (21/7), Gunnel Bohman med Bengt Nordfors och Viktor Åslund vid flygeln (28/7) och som avslutning Siv Wennberg ackompanjerad av Lars Roos (4/8).

ÖVRIGA DANS-, MUSIK- OCH SCENPROGRAM

Under sommarsäsongen har många populära orkestrar svarat för *dansmusiken på Bollnästorget*. Tisdagar, lördagar, söndagar samt tisdagseftermiddagar har det spelats blandad dansmusik, medan torsdagar och fredagar vikts för gammaldansen. Måndag- och onsdagkvällar har man kunnat dansa till gladjazz.

På Sollidenscenen framträdde *Hasse Funck och hans Minifunckar* med en barn- och familjeföreställning den 10 maj.

Den 17 augusti arrangerade Skansens Klädkammare en stor dräktparad, *Siden, sammet, lin och ull*, där dräkter i olika material från fyra sekler presenterades.

Under året har en rad gästande orkestrar, musikkårer, körer och danslag från Sverige och utlandet framträtt på Sollidenscenen och Bollnästorgets dansbana.

UTSTÄLLNINGAR I NOVILLA, RULLTRAPPSHALLEN OCH BIOLOGISKA MUSEET

I Novilla pågick fram till den 6 januari *Djuren i broderiet*, en utställning arrangerad i samarbete med ICA-kuriren.

Goda inblickar i traditionellt byggnadsskick fick de talrika besökarna av utställningen *Bak knut och nock – byggnadssätt och byggnadsvett*, som visades i Novilla under perioden 25 mars–27 oktober.

Under tiden 10 november–13 januari 1992 kunde man besöka ICA-kurirens stora utställning av *Broderier i rött och vitt*.

I övre Rulltrappshallen pågick fram till den 13 januari utställningen *Jul i vårt hus* och fr.o.m. mars jubileumsutställningen *Skansenminnen 1891–1991*, med vykort, böcker, program och allehanda minnesföremål från de gångna hundra åren.

I Bredablick invigdes den 25 maj den stora permanentutställningen *Så började Skansen*, en uppskattad och åskådlig presentation av Artur Hazelius stora livsgärning.

SEGLORA KYRKA OCH MISSIONSHUSET

I Seglora kyrka har gudstjänster hållits varje sön- och helgdag, varvid huvudsakligen präster från Stockholms stift har officierat.

Under sommarmånaderna har aftonbön hållits varje dag i samarbete med Stockholms stifts lekmannaförbund. Under februari–maj och september–oktober på sön- och helgdagar samt juni–augusti på vardagar har det dessutom givits en särskild musikstund. I kyrkan har undet året ägt rum 65 vigslar och 40 dop samt 5 konfirmationer. Ansvarig för verksamheten har varit musikdirektören Ivar Rendahl.

I Missionshuset har varje söndagseftermiddag under mars–december firats gudstjänst i samarbete med olika frikyrkoförsamlingar i Stockholms län. Ansvarig för verksamheten har varit Georg Lindqvist, Stockholms frikyrkoråd.

I anslutning till flera av gudstjänsterna i Seglora kyrka och Missionshuset har körer och solister deltagit med sång och musik samt med kyrkospel. Förutom dessa inslag har många separata musikframträdanden ägt rum i Seglora kyrka.

Skansenkören under ledning av Mats Hydbom har framträtt vid några tillfällen i samband med gudstjänster och musikstunder i Seglora kyrka.

KONGRESSER

Den 1 juli höll International Hotel Association sin kongress för anställda och inbjudna gäster.

ÖVRIGT

Lågprisdag, då inträdesavgiften varit nedsatt till 1 krona, anordnades den 11 oktober, Skansens egentliga 100-årsdag.

Som *programvärdar* under sommarsäsongen har Berith Bohm, Charlie Elvegård och Sture Ström varit anställda.

Zoologiska avdelningen

ANLÄGGNINGAR OCH UTRUSTNING

Under jubileumsåret har ett stort antal arbeten, huvudsakligen av renoveringskaraktär, slutförts. Så t.ex. har det gamla renhuset rivits och ett nytt har byggts på sådant sätt att publiken kan se djuren även när de sommartid söker skugga i huset.

Den lilla vattensamlingen mellan fäbodvallen och gamla järvanläggningen har iordningställts till en "norrlandstjärn" för trana och norrländska vadare/simfåglar; området ikring har inhägnats och en särskild avdelning med högre stängsel ger tranorna en "rävsäker" övernattningsplats.

Älghagen har försetts med "brudgrindar", dvs. genomsläpp i stängslet mellan delhägnen som medger passage av korna men hindrar en tjur med fullt utvuxen krona – härmed lämnas initiativet till korna att uppsöka tjuren "vid behov" och risken att tjuren under brunsten skall skada korna minimeras.

Genom välvilligt bidrag från Cementa/Betongindustri har den f.d. isbjörnsanläggningen kunnat slås ihop med en sälbassäng för att härigenom skapa en anläggning för gråsäl som uppfyller tillsynsmyndighetens i dag höga krav. Arbetet har också inneburit många detaljförbättringar för sälarna och publiken – ett stort plus är den siktruta som medger beskådande av sälarnas undervattensaktivitet. Vid knubbsälarnas bassäng har ett par "sjöbodskulisser" uppförts, användbara som förråd; vattennivån i bassängen har höjts ca 35 cm.

Betongen har bättrats och nya klätterträd satts in i de två björnbergen. Galler och luckor i björngrottorna har bytts ut och taket lagats på den ena grottan.

Fodergården har asfalterats och husen för vildsvin och visenter målats; visenthuset har fått sitt vedtak ersatt med tegeltak.

Till järvanläggningen har inköpts en pump som medger återcirkulering av vallgravsvattnet via en "fjällbäck". Fäbodvallen har utrustats med en portabel mjölkmaskin och aphuset med en högtalaranläggning genom vilken information om husets inhysingar kan meddelas. Aphuset har också fått nya informations- och matförbudsskyltar.

DJURBESTÅNDET

Under 1991 visades på Skansen 89 arter/raser av ryggradsdjur med ett individantal vid årets slut på 324 (de fritt flygande hägrarna och vitkindade gässen oräknade); härutöver har för rehabilitering mottagits ett drygt 20-tal djur av ett dussin arter. "Visningsdjuren" fördelar sig på 17 arter av inhemska fåglar, 16 arter av vilda nordiska däggdjur, 19 husdjursraser (mest nordiska) och 37 arter av exotiska djur.

Bland årets nyförvärv bör främst nämnas ett par tranor, som vid "norrlandstjärnen" får sällskap av norrländska andfåglar som knipa, stjärtand och bläsand. Skedand, brunand och sothöna är arter som nu åter kan ses i Svandammen.

Av ett par nyinköpta fjällgäss dödades honan och skadades hanen – dock lindrigt – av en förrymd rödräv. Minst 4 st ringmärkta fjällgäss från Projekt Fjällgås – dvs. fåglar som tidigare år kläckts på Skansen med vitkindade gäss som fosterföräldrar och senare frisläppts i Lappland – har vistats kortare tider på Skansen under vår och eftersommar.

Vårt pålitliga uvpar Gudrun och Sture häckade också i år framgångsrikt; första ägget lades 7/3, och 2 ungar kunde den 30/8 planteras ut i Stockholms skärgård.

En korp, som 1987 släpptes ut ur sin bur försedd med en Skansen-ring, uppträdde under september så närgånget mot kunderna vid en butik i Gränna

att den slutligen måste avlivas; händelsen visar att djur som efter en längre tids burvistelse släpps i frihet visserligen kan föda sig och överleva i flera år men också löper stor risk att p.g.a. sin oskygghet komma i konflikt med människor.

Bland de många fåglar som mottagits skadade för rehabilitering hörde en ung havssula till de ovanligare; denna extrema västerhavsfågel hittades, uppenbarligen stormdriven och utmattad, insnärjd i ett stängsel på en villatomt i en Stockholmsförort; den kunde efter en dryg månad i gott skick släppas ut på västkusten. – Också detta år fick Skansen ta hand om inte mindre än tre tornfalkungar som för tidigt ramlat ur boet, beläget i Riddarholmskyrkans torn; efter 2 veckor var de flygfärdiga och kunde återförenas med familjen på Riddarholmen.

Också många vilda fåglar häckar på Skansen; en knipholk som sattes upp på en av Svandammens holmar i april blev omgående bebodd – kniphonan lämnade sin bostad den 13/6 med 7 ungar. De fritt flygande hägrarna, ättlingar till fåglar som frisläppts i slutet av 30-talet, häckade i år med minst 13 par.

Bland däggdjuren har födslar förekommit i normal omfattning men fortfarande uteblev fortplantning hos järv och utter. Järvarna parade sig visserligen den 12–13/5 men resultatlöst; järvhanen Labbas sändes därför till Lycksele djurpark i november, för att ersättas av en hane därifrån till våren -92. Hos uttrarna observerades att hanen under hösten tacklade av; efter avlivning konstaterades att han led av njursten, men orsaken härtill är ej känd.

Hos björnarna föddes visserligen inga ungar, men ett viktigt nyförvärv har gjorts med 4-åriga hanen Palle från Ranua djurpark i Finland, där han vistats sedan han omhändertogs som moderlös unge. Han blir ett värdefullt avelsdjur eftersom han är obesläktad med de nordiska djurparksbjörnarna, som annars är tämligen inavlade av brist på djur "utifrån".

Våra Brazza-markattor måste under året avlivas sedan diabetes konstaterats hos båda. Hos guerezorna har däremot gruppen tillväxt med två ungar; den ena visade sig vid avvänjningen ha svårt att hävda sig vid utfodringen och företedde bristsymptom men har efter intensivbehandling med kalk och vitaminer hemma hos apskötaren kommit sig bra. En av de två vuxna hanarna har återsänts till Furuviksparken efter allvarliga motsättningar mellan honom och den andra hanen.

På husdjurssidan kan noteras att Skansens russavel är framgångsrik; Madicken blev "bästa sto" vid utställning i Vaxholm och fina placeringar noterades också vid "Guldrussdagen" på Skansen den 8/9.

Från veterinärens arbetsfält kan nämnas att tre beslagtagna landsköldpaddor som av polisen deponerats på Skansen visade sig infekterade med salmonella; de hann dock ej sprida sjukdomen och har samtliga kurerats. – Det fruktade maedi-visnaviruset som angriper får har de senaste åren konstaterats i flera besättningar, varför fårägare uppmanats testa sina djur (djuren kan leva symptomfria i flera år innan sjukdomen bryter ut). Skansens rya- och gutefår visade dess bättre negativ reaktion på testet.

Märkning med transponders (ett slags mikrochips inkapslade i "bioglas", som smärtfritt kan inopereras i djurets muskulatur) har under året prövats i liten skala på några papegojor. Systemet, som är internationellt accepterat, medger individuell märkning av alla djurparksdjur och kommer snart att ha slagit ut de flesta andra typer av individmärkning.

UNDERVISNING OCH ANNAN VERKSAMHET

Med anledning av 100-årsjubileet stod Skansen som värd för både en djurvårdarkonferens med temat "fåglar och fågelskötsel" (10–12 september, 41 deltagare) och en nordisk djurparkskonferens i kombination med Svenska djurparksföreningens årsmöte (11–13 september, 65 deltagare).

TV:s Arne Weise gjorde under eftersommaren inspelning av ingresser till 4 avsnitt av "Ett med naturen" från Skansens djurhägn.

Liksom tidigare år har avdelningen som praktikanter haft elever på djurvårdarlinjen vid Spånga och Enskede gårds gymnasier. "Skansens zoo-skola" har mottagit 508 skolklasser med följande fördelning på studiepaketen: Vi och våra husdjur (lågstadiet) 55, biologiska museet (lågstadiet) 11, svenska djur (mellanstadiet) 109, Skansen-Akvariet (förskolor-högstadiet-gymnasiet) 178, ekologi (mellanstadiet-gymnasiet) 46, etologi (gymnasiet) 76, "Från kost till kompost" (i samarbete med kulturhistoriska avdelningen samt park-/trädgårdsavdelningen) 16 samt diverse specialvisningar 17. – Bokningarna har skötts av avdelningens sekreterare, som också administrerat de 106 gruppvisningarna i Skogens Hus.

Fortbildning för lärare har förmedlats under tre heldagar och avdelningen har f.ö. mottagit grupper och enskilda personer från djurparker, utbildningsanstalter och föreningar i normal omfattning. Den naturintresserade allmänhetens vetgirighet har också tillfredsställts vid ett otal telefonförfrågningar.

Försäljningsavdelningen

Försäljning av souvenirer, textilier, hemslöjdsvaror, vykort, informationsmaterial m.m. har skett i Skansenbutiken i övre rulltrappshallen, i Bollnäsboden på Marknadsgatan, samt – i mindre omfattning – i Vaktstugan, Kryddboden och Apoteket.

Omsättningen ökade under sommarsäsongen med knappt 10 % i löpande priser, vilket är mindre än under 1990 (+15 %).

Hundraårsjubileet präglade till stor del sortimentet av nya Skansenvaror. Förutom jubileumsservisen Delsbo (se årsredogörelse 1990) kunde man köpa T-shirts, collegetröjor och paraplyer med jubileumsmärket. I samarbete med tidningen Vi hade ett par mönsterark på 1890-talskläder tagits fram till försäljning. Den nya vägledningen över Skansen utkom lagom till jubileumsveckan i maj, liksom boken Skansen under 100 år. I Kryddboden introducerades Skansens kryddblandning, tre varianter i specialtryckta påsar. Och som en liten kuriositet i Apotekets sortiment: "Äkta Egyptisk Mumie från Skansens Apotek". Förutom dessa artiklar började ytterligare ett antal smärre souvenirvaror att säljas under sommaren.

I bodarna längs Marknadsgatan har det som vanligt varit lotterier med choklad och kramdjur som vinster. Lotteriomsättningen ökade marginellt under sommarsäsongen (1990: +16 %).

Skansens julmarknad ägde rum söndagarna 1, 8 och 15 december i traditionella former. Ytterligare ett par av bodarna, Leksaker samt Kryddor och Lavendel, har hyrts ut till utomstående arrendatorer. Trots detta ökade omsättningen i försäljningsbodarna med drygt 10 % och i lotterierna med inte mindre än 34 %. En rekordpublik besökte Skansen under de tre söndagarna: 80 517 personer.

Totalt omsatte försäljningsavdelningen under 1991 ca 7,7 milj. kr.

Besöksstatistik

Skansen har under året haft 1 535 721 besökare, en ökning med 67 773 jämfört med 1990.

Skansens styrelse

Landshövding Lennart Sandgren, ordförande, f. borgarrådet Wilhelm Forsberg, v. ordförande, avdelningschef Ulf Wetterberg, banktjänsteman Eva-Louise Erlandsson-Slorach, civilekonom Carl-Johan Ihrfors, professor Staffan Helmfrid, styresmannen Sten Rentzhog, 1:e assistent Maj-Britt Hemlin-Dahlgren (personalföreträdare), stallchef Henry Mähl (personalföreträdare). Suppleanter: riksdagsledamoten Maud Björnemalm, direktör Olle Persson, lantmästare Magnus Toll, chefssekreterare Marianne Dahlin-Rosberg, ombudsman Leif Berglund, länsmuseichef Nanna Hermansson, bitr. styresmannen Bengt Nyström, reparatör Anders Thonberg (personalföreträdare), intendent Lars-Erik Larsson (personalföreträdare).

Befattningshavare 1991-12-31

(Siffrorna anger året för fastanställning)

Verkställande direktör Eva Nordenson, F.L., 82
1:e sekreterare Margit Schüssler, 64

EKONOMI- OCH PERSONALAVDELNINGEN

Ekonomidirektör Åke Johnson, 72
Sekreterare Ulla Mähl, 72
Kamrer Gunvor Adamsson, 71
Personalsekreterare Diana Germgård, Civ.ek., 87
Kassör Inga-Stina Landström, 66
Assistent Margit Larsson, 90
Assistent Maj-Lis Hassel, 78
Assistent Lars-Åke Näsman, 87
Expeditionsassistent Helena Martinsson, 89
Löneassistent Kerstin Röckner-Sirén, 72
Löneassistent Annika Segerström, 86
Telefonist Kerstin Simon, 81

KULTURHISTORISKA AVDELNINGEN

1:e intendent Ralph Edenheim, F.L., 89
Intendent Mats O. Janson, F.K., 74
Intendent Inga Arnö-Berg, F.K., 77
Amanuens Marie Söderberg, F.K., 90
Museilärare Kerstin Holm, F.K., 90
Expeditionsassistent Cecilia Urwitz, 81
1:e reparatör Lars Pettersson, 72
1:e reparatör Rolf Olsson, 79
Materialförvaltare Lillemor Larsson-Haga, 90

Klädkammaren:
Intendent Ann Resare, F.K., 71
1:e assistent Maj-Britt Hemlin-Dahlgren, 60
Assistenter:
Berit Lindén, 69
Yvonne Ekholm, 85
Sömmerskor:
Kerstin Hall, 76
Michéla Ringkvist, 80
Laila Pira, 81
Inez Contreras-Duran, 81
Aina Påhlsson, 83
Lola Larsson, 86
Pavla Pokorny, 86
Brita Malmqvist, 90
Birgit Johansson, 90
Tvätterska Lena Grundström, 89
Tvätterska Britt-Marie Steen-Olsson, 78
Biträdande hantverkare George Andersson, 84

Vaktstugen:
Assistent Ulla Bergqvist, 88
Biologiska museet:
Assistent Kerstin Lundegård, 84
vakant

ZOOLOGISKA AVDELNINGEN

1:e intendent Per-Olof Palm, F.L., 75
Intendent Hans-Ove Larsson, F.K., 80
Intendent Lars-Erik Larsson, F.K., 85
Museilärare Boel Recén, F.K., 90
Museilärare Anna Mierzykowska, F.K., 90
Expeditionsassistent Ann-Christine Frisell, 89
Djurvårdarförman Anders Wiklund, 63
Vice djurvårdarförman Mats Berg, 72
Vice djurvårdarförman Kerstin Johansson, 74
Stallchef Henry Mähl, 65

1:e djurvårdare:
Bernt Malmqvist, 72
Leif Wicksell, 75
Pontus Kronborg, 76
Lill Larsson, 78
Dan Köhl, 84

Djurvårdare:
Tommy Lambrell, 74
Christina Reinhed, 83
Lena Nordh, 87
Tommy Bornecrantz, 87
Bo Larsson, 87
Erland Wadsten, 91
Susanne Ekblad, 91
Biträdande djurvårdare Jennika Lindvall, 81

Stallet:
Djurvårdare Gunilla Söderlund, 71
Djurvårdare Yvonne Jonsson, 73
Djurvårdare Tina Konka, 90
Djurvårdare Kent Flodin, 85

PROGRAMAVDELNINGEN

Programchef Ronald Sundberg, 85

Producenter:
Agneta Magnusson, F.M., 80
Sten Petri, F.K., DIHR, 86
Ingrid Edgardh, F.K. 87
Expeditionsassistent Maria Kirsch, 82
Hantverksbiträde Staffan Hagerborg, 83

Seglora kyrka och Missionshuset:
Kantor Musikdirektör Ivar Rendahl, 84

INFORMATIONSENHETEN

Informationssekreterare Christina Westberg, F.K., 74

Assistenter:
Anne-Marie Gnista, 74
Ann-Sofie Berg, 77
Gun Åkerlund, 79

FÖRSÄLJNINGSAVDELNINGEN

Försäljningschef Karl von Schoultz, F.K., 80
1:e assistent Carina Lavesson, 87
Expeditionsassistent Birgitta Almström, 91
Assistent Ulla Wilhelmsson, 89

PARK- OCH TRÄDGÅRDSAVDELNINGEN

Parkchef Bo Norén, 81
Trädgårdsmästare Christine Lundbäck, 78
Expeditionsassistent Anita Carlquist, 91

Trädgårdsförmän:
Leif Johansson, 66
Anders Johnson, 80
Ann-Marie Moberg, 88

Trädgårdsbiträden:
Tomas Hallberg, 81
Peter Danulf, 86
Marie Alke, 88
Sven-Olof Sauhke, 89
Roland Nanberg, 90
Johan Askelund, 91
Steffan Kluge, 91

Parkförman:
Erik Tideström, 87

Parkbiträden:
1:e parkbiträde Bernt Lindqvist, 72
Björn Hellström, 88
Magdalena Fagerlund, 89

INTENDENTURAVDELNINGEN

Intendent Karl-Erik Andersson, 56
Vaktchef Sixten Sirén, 72
Vaktförman Leif Färlen, 71

Vice vaktförmän:
Kjell Mattsson, 71
Krister Lund, 80

1:e vaktmästare:
Lars Simon, 79
Rune Kirsch, 81
Tommy Magnusson, 81
Björn Sikström, 87

Vaktmästare:
Ewa Bertilsson, 80
Inger Berglund, 89
Kjell Erlandsson, 89
Anna von Gerber, 91
Postbud Maria Johansson, 90

Lokalvård:
Lokalvårdarförman Ragnhild Andersson, 82

Lokalvårdare:
Margareta Österholm, 71
Birgitta Söderlund, 78
Rose-Marie Olsson, 79
Evy Kylenstam, 85
Artur Konrad, 85
Marguerita Munoz, 88
Åke Nordberg, 89
Catharina Bau, 90
Matthew Barlow, 90
Carita Magnusson, 91

BYGGNADSAVDELNINGEN

Byggnadschef Ingenjör Jan Karlsson, 87
Expeditionsassistent Kerstin Wikberg, 85

Byggsektionen:
Verkmästare Hans Lindqvist, 81

1:e reparatörer/snickare:
Hans Adamson, 87
Mikael Holm, 87
Jan Gustafsson, 88
Åke Persson, 88
Kjell Bokvist, 88
Cecilia Fröderberg, 89
Olof Appelgren, 90
1:e reparatör/murare Janos Bene, 76, 91
1:e reparatör/målare Johan Furuvik
1:e reparatör/målare Nils-Erik Andersson, 85
1:e reparatör/smed Sven-Åke Grenius, 88

Reparatörer:
Kjell Holm, 76
Lars Thonberg, 76
Ove Claréus, 85

Elsektion:
Elförman Rune Bromark, 88

Elektriker:
Börje Boman, 66
Stig Karlsson, 80

Tekniksektion:
Driftstekniker Rune Johansson, 89
Reparatör Anders Thonberg, 66
Chaufför Jimmy Jansson, 85
Maskinist Anders Hansson, 89

Gustaf Wasa.
Erik XIV.
Johan III.
Christina.
Carl X. Gustaf.
Carl XI.
Adolf Fredrik.
Gustaf III.
Gustaf IV Adolf.

Sigismund.
Carl IX.
Gustaf II Adolf.
Carl XII.
Ulrica Eleonora.
Fredrik I.
Carl XIII.
Carl XIV Johan.
Oscar I.

Himla många kungar

Historier kring den svenska historien

Sveriges historia är dess konungars, har det sagts. Här berättar några historiker om händelser och äventyr, som inte alltid återges i vanliga historieböcker.

Lars O. Lagerqvist skildrar sant och osant om Gustav Vasas äventyr i Dalarna och om uppror och besvärligheter han hade att handskas med. Christer Öhman berättar om Vasasönerna och deras inbördes osämjor. Han skildrar också Gustav II Adolfs och drottning Kristinas tid. Alf Åberg visar hur Anders Fryxells, Geijers och andra historieskrivares bild präglat vår syn på de tre Karlarna. Lars O. Lagerqvist skildrar frihetstiden och Gustav von Proschwitz ger en tolkning av Gustav III som han framträder genom sina brev. Om kungar i riket, tekniken och vetenskapen berättar Wilhelm Odelberg och Kent Zetterberg avslutar med Gustav V och hans tid.

Boken utges i anslutning till Den Svenska Historien och är samtidigt Nordiska museets och Skansens årsbok Fataburen 1993.

Den Svenska Historien
i samarbete med
Tipstjänst.

NORDISKA MUSEETS FÖRLAG

ISBN 91 7108 338 3

ISSN 0348 971 X